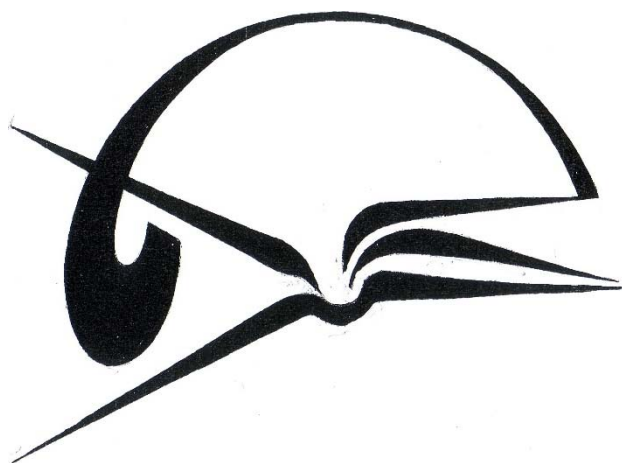

**УПРАВЛЕНИЕ И
ОБРАЗОВАНИЕ**

**MANAGEMENT AND
EDUCATION**

**ХУМАНИТАРНИ И
СОЦИАЛНИ НАУКИ**

**HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

**УНИВЕРСИТЕТ
“Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Том 18 (4) 2022**

**UNIVERSITY
“Prof. Dr Assen Zlatarov”, Burgas
Vol. 18 (4) 2022**

Главен редактор:
проф. д-р Иван Димитров

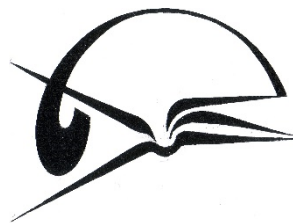
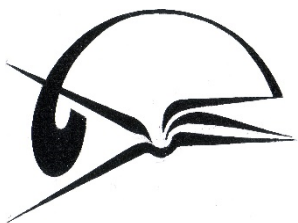
Editor-in-chief:
Prof. Dr. Ivan Dimitrov

**Научен борд, гост-редактори,
рецензенти:**

Проф. д-р Вихрен Бузов (България)
Проф. д-р Радослав Радев (България)
проф. д-рн Марияна Парзулова (България)
Проф.дин Калин Порожанов (България)
Проф. Миечислав Покорски (Полша)
Доц. д-р Николай Атанасов (България)
доц. д-р Михаил Проданов (България)
доц. д-р Диана Циркова (България)
доц. д-р Ирена Левкова (България)
доц. д-р Ирина Альошина (Русия)
доц. д-р Гита Йовчева (България)
доц. д-р Пенка Пеева (България)
доц. д-р Валентин Китанов (България)
доц. д-р А.Баран Дурал (Турция)

**Scientific Board, Guest Editors and
Reviewers:**

Prof. Dr. Vihren Bouzov (Bulgaria)
Prof. Dr. Radoslav Radev (Bulgaria)
Prof. DrSc Mariana Parzulova (Bulgaria)
Prof. DrSc Kalin Porozhanov (Bulgaria)
Prof. Mieczysław Pokorski (Poland)
Assoc. Prof. Dr. Nikolai Atanasov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Mihail Prodanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Diana Tsirkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irena Levkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irina Aleshina (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Gita Yovcheva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Penka Peeva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Valentin Kitanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. A.Baran Dural (Turkey)

© **Управление и Образование**
ISSN 13126121

© **Management and Education**
ISSN 13126121

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Ул. „Проф. Якимов”, 1
Бургас 8010, България

Prof. Dr Assen Zlatarov University
1 “Prof. Yakimov”, Str.
Burgas 8010, Bulgaria

CONTENTS

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SIGN-TRACKS OF XENOPHOBIA IN TURKISH CONSERVATISM A Baran Dural	7
TEALI-I NISVAN ASSOCIATION A Baran Dural, Emine Akgün	14
ONE-STOP SHOP IN PUBLIC ADMINISTRATION Jovana Andelković, Ivan Nikčević, Milica Krulj Mladenović	19
COGNITIVE LEARNING STYLES – APPLICABILITY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING Marieta Ivanova, Kalina Kazarova	24
IMPLEMENTATION OF INTERACTIVE METHODS IN LANGUAGE TEACHING - IMPACT ON LEARNING PERFORMANCE Marieta Ivanova, Kalina Kazarova	31
ON THE QUESTION OF THE NECROPOLES IN BYZANTION AND CONSTANTINO-PLE Alexander Stankov	39
RUSSIAN POLICY ON THE ARMENIAN QUESTION – KEY HIGHLIGHTS (END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY) Diana Papoyan	44
THE CONCEPT OF SOCIAL INNOVATION IN SOCIAL WORK WITH CHILDREN AND FAMILIES Zhaneta Tsoneva	53
TOBACCO AND BULGARIAN POLICY ON FOREIGN DEBT FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY Valentin Kitanov	60
DEVIANT BEHAVIOR AS A SOCIOLOGICAL PHENOMENON Maria Dishkova	65
INFLUENCE OF CLINICAL SIMULATIONS ON PERCEPTION OF STRESS AND CLINICAL ANXIETY DURING NURSING AND OBSTETRICS TRAINING Mariana Bachewa, Rosica Doynovska, Albena Andonova	73
ASSESSMENT OF STUDENT SATISFACTION FROM SIMULATED CLINICAL EXPERIENCES Mariana Bachewa, Rosica Doynovska, Albena Andonova	84
MARITIME SECURITY – FACTOR FOR REDUCING INTERNATIONAL MARITIME CRIMES Miroslava Yordanova	91
ABOUT THE DIGITAL PERSONALIZATION AND SOCIETY: VALUES OF DEVELOPMENT AND MANAGEMENT Nikolay Atanasov	96
INITIAL REACTIONS AFTER THE PROCLAMATION OF THE INDEPENDANCE OF BULGARIA AND THE ANNEXATION CRISIS FROM 1908 – PUBLISHED IN “PRYAPORETS” – THE NEWSPAPER OF THE DEMOCRATIC PARTY IN BULGARIA Petar Parushev	106
THE INDEPENDANCE OF BULGARIA AND THE ANNEXATION CARD OF 1908 – A BREAK-THROUGH IN THE STATUS QUO THAT WERE ESTABLISHED WITH THE TREATY OF BERLIN FROM 1878 Petar Parushev	115

STRUCTURE OF PEDAGOGICAL MASTERY Plamen Ivanov	124
PROFESSIONAL ACTIVITY AND PERSONALITY OF THE TEACHER Plamen Ivanov	126
PREREQUISITES FOR ASSISTIVE COMMUNICATION IN SOCIAL WORK WITH A TRAINING GROUP Silvia Tsvetanska	129
SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONSTRUCT „ATTITUDE” Sonya Stefanova	136
BASIC THEORIES IN SOCIAL PSYCHOLOGY ON ATTITUDES Sonya Stefanova	141
FRIEDRICH VON HAYEK AND THE CRITIQUE OF SOCIALLY FORMING RATIONALISM Nikolai Alexandrov	149

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМАНИТАРНИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

ПРИЗНАЦИ НА КСЕНОФОБИЯТА В ТУРСКИЯ КОНСЕРВАТИЗЪМ А. Баран Дурал	7
СДРУЖЕНИЕ ТЕАЛИ-И НИСВАН А. Баран Дурал, Емине Акгюн	14
ОБСЛУЖВАНЕ НА ЕДНО ГИШЕ В ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ Йована Анджелкович, Иван Никчевич, Милица Крул Младенович	19
КОГНИТИВНИ СТИЛОВЕ НА ОБУЧЕНИЕ – ПРИЛОЖИМОСТ В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ Марията Иванова, Калина Кацарова	24
ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИНТЕРАКТИВНИТЕ МЕТОДИ В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ – ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ УСПЕВАЕМОСТТА НА ОБУЧЕНИЕТО Марията Иванова, Калина Кацарова	31
КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЕКРОПОЛИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИОН И КОНСТАНТИНОПОЛ Александър Станков	39
РУСКАТА ПОЛИТИКА ПО АРМЕНСКИЯ ВЪПРОС – ОСНОВНИ АКЦЕНТИ (КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.) Диана Папоян	44
КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОЦИАЛНИ ИНОВАЦИИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА Жанета Цонева	53
МЯСТОТО НА ТЮТЮНА В ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПО ВЪНШНИТЕ ДЪЛГОВЕ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В. Валентин Китанов	60
ДЕВИАНТНОТО ПОВЕДЕНИЕ КАТО СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ФЕНОМЕН Мария Дишкова	65
ВЛИЯНИЕ НА КЛИНИЧНИТЕ СИМУЛАЦИИ ВЪРХУ ВЪЗПРИЕТИЯ СТРЕС И КЛИНИЧНА ТРЕВОЖНОСТ В СЕСТРИНСКОТО И АКУШЕРСКО ОБУЧЕНИЕ Мариана Бачева, Росица Дойновска, Албена Андонова	73
ОЦЕНКА УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СИМУЛАТИВНИ КЛИНИЧНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ Мариана Бачева, Росица Дойновска, Албена Андонова	84
МОРСКАТА СИГУРНОСТ – ФАКТОР ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ МОРСКИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ Мирослава Йорданова	91
ЗА ЦИФРОВАТА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ И ОБЩЕСТВОТО: ЦЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ И УПРАВЛЕНИЕ Николай Атанасов	96
ПЪРВОНАЧАЛНИЯТ ОТЗВУК ОТ ОБЯВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ И АНЕКСИОННАТА КРИЗА ОТ 1908 ГОДИНА – ОТРАЗЕН В ОФИЦИОЗА НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ В „ПРЯПОРЕЦ“ Петър Парушев	106
БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ И АНЕКСИОННАТА КРИЗА ОТ 1908 ГОДИНА – ПРОБИВ В СТАТУКОВОТО, УСТАНОВЕНО С БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР ОТ 1878 ГОДИНА Петър Парушев	115

СТРУКТУРА НА ПЕДАГОГИЧЕСКОТО МАЙСТОРСТВО Пламен Иванов	124
ПРОФЕСИОНАЛНА ДЕЙНОСТ И ЛИЧНОСТ НА ПЕДАГОГА Пламен Иванов	126
ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПОМАГАЩА КОМУНИКАЦИЯ ПРИ СОЦИАЛНА РАБО-ТА С ТРЕНИНГ ГРУПА Силвия Цветанска	129
СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА КОНСТРУКТА „НАГЛАСА” Соня Стефанова	136
БАЗИСНИ ТЕОРИИ В СОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ ЗА НАГЛАСИТЕ Соня Стефанова	141
ФРИДРИХ ФОН ХАЙЕК И КРИТИКАТА НА СОЦИАЛНО ОБРАЗУВАЩИЯ РАЦИОНАЛИЗЪМ Николай Александров	149

SIGN-TRACKS OF XENOPHOBIA IN TURKISH CONSERVATISM

A. Baran Dural

ПРИЗНАЦИ НА КСЕНОФОБИЯТА В ТУРСКИЯ КОНСЕРВАТИЗЪМ

A. Баран Дурап

ABSTRACT: *When looked closely, the roots of the Xenophobia that settled in Turkish Conservatism cannot be limited to only 630 years of imperial history, although they are inspired by the "we (Muslims) - them (Christians)" phenomenon voiced within the Ottoman Empire's understanding of jurisdiction (understanding of 'gaza'). First of all, the understanding based on the Christian-Muslim distinction above is doomed to be incomplete because there is no mention of Jews in it. In the Ottoman Period, groups of Jewish origin were approached with intense sympathy, and in order to expose the evil of the marginalized Christian states, it was desired to prove that these states were a scourge not only to Muslims but also to all communities other than themselves. Here, the population of Jewish origin escaped from the four corners of Europe and took shelter Regression, the Jewish subjects are not the other, but a friendly community that the Ottomans saved by taking it with them. The evil of the Jew, with the exception of some radical circles, was restrained in social language until the end of the Regression.*

Keywords: Xenophobia, Turkish conservatism, Ecole Dergah, Samiha Ayverdi, "the other".

Introduction

The Historical Course of Xenophobia

While the Ottoman state took Istanbul and evolved into a new view within the framework of the "Muslim Roman" state understanding, the Ottoman state mind also took some of the marginalized Christian groups under its wing. Just like the moderate policy it pursued against its Jewish subjects, the Ottoman Empire felt the need to use against the "monstereed" Papacy which in the Ottoman state language. It also added various Orthodox elements to the mission of the multi-religious, multicultural, multi-ethnic "Balkan Empire", which it led within its borders. From this point of view, it becomes clear that the understanding of the fear or hostility of foreigner (xenophobic approach) is an artificial concept created in the minds of the society by the state elites. That is why it would not be right to show only the Ottoman history as the hallmark of the fear of foreigners, which can be traced in a significant part of Turkish conservative pens. Because such a narrow point of view causes one to ignore half of the history of the Empire, where minority rights were strictly respected.

It seems that it would be appropriate to evaluate the phenomenon of xenophobia, which is strongly felt in Turkish conservatism, rather than reducing it to the Christian-Muslim conflict, as an

escape reflex that develops more on a psychic basis and is fueled by some statesmen who want to cover up their own failures as they develop. While Turkish intellectuals who discussed why their state collapsed and what should be done to prevent this collapse from reappearing in the future stages of history, even if it cannot be stopped, they sought a solution from the xenophobic approach. However, Turkish conservative intellectuals, who were cut off from their own status quo, embraced the fear of foreigners as a basic ideological element.

In the early-middle periods of the young Republic, which was established after the collapse of the Ottoman state, it was seen that even though the state founder, the secular-positivist CHP, was a single-party government, they preferred to take advantage of it as much as possible during the imperial period, instead of eliminating the fear of foreigners.. Fear of foreigners took its place among the ideological apparatus of the state, both in order to create a local bourgeois class and to open a door of easy profit to the shrewd citizens of the Republic of Turkey in return for supporting the system. The new state, using its fear of foreigners differently than the old rulers, used the problem to realize their cultural revolution and to leave a fictional cultural legacy that they can "be proud of" to future generations. (Aydın, 2002-

a:358) Aydın, who believes that the “Turkish History Thesis” constitutes a very important threshold for this cause, continues his words as follows:

Turkish History Thesis: " What's Happening? Don't Leave Us Behind"

"The main claim of the Turkish History Thesis is that the Turks are one of the nations that 'created civilization', and even that they are 'the most basic source of civilization'. The main task of the thesis is to remove, one by one, the Eurocentric - more precisely, the Anglo-Saxon and French understanding of civilization - that stands in the way of this claim. Perhaps the most important of these obstacles is to be considered as insufficient and backward in terms of building civilization first of all. From the point of view of this Eurocentric and 'racist understanding', which coincides with the prevailing ideology of that era, it is almost indisputable that a large community of people, including the Turks, is racially handicapped by this backwardness." (Aydın: 358)

In the later parts of his discussion, Aydın notes that the Turkish History Thesis, on the one hand, struggles with the teaching of the eugenic high-low class of races voiced in Germany, and on the other hand, tries to prove the history-making-civilization-forming elements of the Turkish race to Europe, tries to create a synthesis involving the cultures of Anatolia before the Turks on the axis of the Egyptian-Anatolian civilizations. In this regard, the statements of the Minister of Culture of the period, Saffet Arıkan, who took the floor in the opening speech of DTCF, whose best staff were dismissed in 1947, by being placed on the goal of being a "home of communism" in the following years, are important. Reminding that the Westerners wanted to see Turks as primitive creatures descended from "Mongols", the ex-Minister pointed out that the Turkish nation had changed the direction of civilization in every region they lived in in every period of history, and that the task of appropriating the true value of this noble nation to history was expected from DTCF. (İnan, 1974:30) Of course, these statements, which made accusations of racism against the West, ignored that the Turkish History Thesis was based on a monolithic racism as much as the approach it targeted.

Turkish Language Association (TDK) Joining the Choir

The Turkish Historical Society (TTK), founded by Atatürk, was busy proving the irresistible contribution of the Turks to civilization, while the Turkish Language Society (TDK), again the work of Mustafa Kemal, was trying to eliminate

all foreign words that had penetrated into the Turkish language from Eastern and Western languages from daily use. Apparently, the West would have to read the history of civilization in Turkish after accepting the contribution of Turkish culture to civilization. Nevertheless, these efforts of the young Republic, when read as introspective propaganda, did not seem to arouse a serious or radical fear of xenophobia from this use of the state's ideological weapons against the people. However, until Turkish conservatism processed the fear of foreigners, which they took shelter from every inadequacy, and turned it into a very powerful ideological element.

Researching the origins of xenophobia in Turkey, Belge also confirms that the above-mentioned fear of foreigners is used as an ideological device. In this context, Belge pointed out that in the 18th century, fear of foreigners began to be handled much more functionally. He emphasizes that the minorities in the Ottoman Empire during this period were pitted against each other and the relations between them became tense. According to Belge, which refers to the importance of destroying the environment of trust between the elements in order to bind all elements (ethnic units) to the state, "our foreigners", who were previously considered as an intermediate layer between foreigners abroad (they) and Muslim Turks (us). They have now evolved into the playmakers of foreign states within us.(Belge, 2002-b:179-182) In Ottoman society, the traditional codes were eroded and the olive branch was extended in terms of Ottomanism with the Tanzimat against other multi-ethnic nations, especially non-Muslim elements. However, the period of the Committee of Union and Progress which first came to power in Second Constitutional Union, the efforts of the Muslim elements to create an imperial equivalent to the citizenship concept of the French Revolution through the Ottoman identity was rejected by these communities. Having a similar view on the same issue, Belge approaches the issue from the following perspective.

“... It made the Ottoman-Turkish elite's view of them even more negative, because they considered themselves betrayed. However, this was not a very sound assessment, because the view of those who wanted the state to continue was extremely instrumental; secondly, it did not raise any serious criticisms of previous repression policies. But most importantly, he accepted that someone else saw the solution in his own 'national liberation' and regarded this as a 'betrayal'. (Belge: 183)

Mentioning the importance of the separation of the Greeks from the Ottoman Empire in the birth of Turkish nationalism, the writer of Greek origin, Herkür Milas, reminds that the first Greeks among the Balkan communities gained their freedom by breaking away. Thus, in the collapse of the Ottoman Empire, which is considered a "catastrophic break from the past" in the minds of Turkish conservative literature, the Greek population is held responsible, and this myth is committed to the "social memory" by the same staff.

The Haunts of Xenophobia in Turkey: The Balkan Problem

However, there is only a small time difference between the separation of the Greeks from the empire and the separation of the Serbians and Bulgarians (1832-1878-1908). Moreover, considering that the state mind of the period foresaw this process and could not prevent it due to the inadequacy of the measures it took, only the "first warning" characterization would be appropriate for the separation of Greece. It is a manifestation of the observable nationalism-emancipation process. The complete and partial Turkish enlightenment of the same process and the emergence of the nation-state movement, the rapid strength of the Turkism policy, leave unanswered the question of why the Greek should be considered a "traitor" and the Turks a "hero" while performing the same action. Milas dimensions the subject as follows:

The "Greek factor" is important in the birth of Turkish nationalism. Ziya Gökalp expressed this in a striking way in his poem 'Vur': 'Don't stop Greek, don't stop, increase your arrogance/ Rain insults on the head of the Turk/ This is a disgrace to this sleeping people/ Shoot the old slave wake him/ (...) Squeeze him so that the army can build a navy/ Whatever progress is made in the West should be included.' ... In more recent times, it is seen that the Greeks acted maliciously against the "Turkish national interests" in Cyprus, the Aegean and Western Thrace, and that Turkey left the European Union. The understanding that there is an obstacle in the way becomes widespread in Turkish society as a natural (and expected) explanation. The developments and tensions in the last decades have emerged both as a continuation and as a result of the above-listed perceptions, but at the same time they have assumed the function of confirming the myth about the past. The 'permanent' characteristics of Greek adopted by the nationalists (the 'other' is expansionist, hostile, bargain, etc.' essence') has been reproduced by the

nationalist interpretation of events." (Milas, 2002-b:195-198)

Calvinist Fear of the "Great Fall"

The factors that shape the general fear of foreigners in Turkish conservatism are also sufficiently shown in the quotations above. From the political Islamist to the Turkist, the mainstream Turkish conservatism, which is located in the center, has experienced the phenomenon of "fall" from the Ottoman Empire to the Republican Turkey, which it has shaped and handled in a Calvinist context, as different periods of paranoia. Even if some conservatives conclude that "Where the nation was born, the remnant of the empire must be abandoned" is sadly conveyed in the form of this very early disintegration and decline. However, among the traditional imperial structures of the Ottoman Empire, Germany, Austria-Hungary, Russia and his own "premature" child were the last to raise the flag of surrender after the Bulgarian Tsardom.

Instead of approaching the problem in this way, Turkish conservatism, which is trapped in the same old myth of "decline", albeit in a more civilized way than radical Turkist and Islamist cadres, is perhaps unwittingly imprisoning future generations in a pessimistic understanding of history. Then, as if this was not enough, they do not fail to engrave the fear of the foreigner, which they have backed up the conflicts with the old ethnic elements, in the social memory as the natural mood that should be heard from all foreign states and societies, regardless of friend or foe.

All the names of Turkish conservatism do not support this distorted logic no doubt (without forgetting that the same distorted logic was carried by all Balkan elements, such as the "Medieval-dark age" mentioning the old period, although it is known that the Bulgarians, who left the Ottoman Empire, reached their most civilized peak before the independent-modern state during the Ottoman period). For example, the early-middle period of the "Dergah" school advocated by Yahya Kemal and his close followers, while discussing Turkish history in comparison with the West, with a "remorseless" evaluation, excludes fear of foreigners from its theory. This provided the owner and first maintainer of the school, the Beyatlı-Tanpınar duo, with the originality of being able to speak "equally without falling into an inferiority complex in the face of the West". In this respect, Beyatlı, who proposed the formula "We are the future with roots in the past", is the first thinker to

speaking equally against the West with this attitude. (Tanpınar, 2001:49)

Staring the West from an Equal Distance: Dergah School

Eyidiker argues that by placing the understanding of "elan vitale" in Turkish social history, which Yahya Kemal leans on with the idea of "imtidat" and Bergson's philosophy, he used his theories while adapting the thought schematics taken from Europe to Turkishness, and added a contemporary dimension to the theme of ideas. In his doctoral homework on Yahya Kemal, Eyidiker wrote, "Although Yahya Kemal expressed his views on Turkish Civilization, which was close to Western views, for a while after returning from Europe, he produced works on the Turkish homeland and history over time. His ideas were criticized especially by those who defended the Turan ideal and the sympathizers of the Union and Progress. Yahya Kemal adopted a patriotic history and nation idea, especially in the period when the Ottoman Empire entered the process of disintegration. He especially adopted the thought of Camille Julian (1859-1933). He thought that the creation of a homeland of French people as a nation for his own nation. Therefore, Turks have added Turkishness wherever they live. For centuries, the place where his ancestor was born, where he was born and where his child will be born is the Turkish homeland. For him, Skopje is an important part of the Turkish Homeland" (Eyidiker, 2020-a: 10-11).

For example, the second name of the movement, Ahmet Hamdi Tanpınar, criticized the fact that Turkey's culture shock is sought in the fear of foreigners, by discussing the idea of "imtidat" in his famous play, "The Time Regulation Institute". He draws attention to the fact that there was no harm in this situation in the Ottoman Empire, which perceived itself as "inside the West despite the West" when it was powerful. Reminding that the harms of being an Easterner in the West were underlined not even in the Regression, but in the Dispersal Period, Tanpınar said, "Tanpınar was interested in re-establishing the lost unity and continuity in life in the context of a new "soul unity". Tanpınar is important as a source and inspiration for the idea of unity that he plans to reach without molding the sum of the old culture into a single pot as 'tradition'. Even coding Tanpınar, who is very aware of modernity and its benefits, as "conservative" can be wrong. "The inheritance that is essential for us is neither in the past nor in the

West; It is in our life that lies before us like an untied ball." (Dural, 2010: 113)

The Cleavage of a Modernist Female Dervish

However, the equal attention to speaking to the West observed in Yahya Kemal and Tanpınar was not followed by their later followers, even by the supporters of the same generation. The school has become ordinary by losing its original identity. Fear of foreigners shaped the main character of Dergah shortly after Beyatlı in order to seek the foreign finger in every process that went wrong, or to benefit from the general "fall" myth of conservatism when local explanations were not enough. This, no doubt, has brought the problematic of continuance, that is, the replacement of continuity in time, with reaction. In the next part of the article, the line of Samiha Ayverdi, who created a different intellectual dimension of the Dergah rather than continuing the original tradition of Yahya Kemal, will be examined because she founded her own school. Just like Yahya Kemal, Ayverdi, who was from Skopje, was expected to take a determined attitude against the fear of foreigners like her teacher. However, it seems that Ayverdi, who grew up in the heart of the Rumelian Turks, that is, the European Ottoman Empire, made great efforts to protect herself from the fear of foreigners at first, but in time she surrendered to the generally accepted power of the xenophobia-hostility thesis. The effect of Ayverdi's work in the harsher environment of the Cold War compared to Beyatlı is also very strong in this.

For Ayverdi, it is very important to preserve the national consciousness in order to keep the homeland together. However, in order to preserve this national consciousness, Ayverdi wants the Turkish language to be preserved and the history to be transferred to the youth with national values purified from lies. Ayverdi argued that states that do not enjoy and fear Turkey's growth are trying to prevent Turkey from forming a national consciousness. One of them is the USSR. Eyidiker describes the problem as follows:

Former Perpetrator: "Them"

"The Russians, who tried to revolt the Slavs in the Balkans during the Tsarist Period, the Armenians during the First World War, exported communism to Turkey, causing a fraternal fight and tried to raise the Kurds against Turkey. According to Ayverdi, she sees the Jews as another factor operating against Turkey. The Jews, rescued by the Ottomans, did not appreciate this and provided

economic support to prepare for the collapse of the Ottoman Empire. In addition, they have made decisions against Turkey by lobbying in countries they dominate, especially in the USA. Samiha Ayverdi is a sufi with a strong faith and a nationalist with a strong patriotism. She wrote letters to ministers, undersecretaries, and political party leaders to important levels of the state for the development of the country and the creation of national consciousness. (Eyidiker, 2020-b: 24)

In the above-mentioned line of thought, it is understood how Ayverdi could easily combine the image of the USSR with the "harmzade" Jews, one of the negative types of conservatism, when Ayverdi fell in love with the dual atmosphere that was blowing in her against the Westerners, and came to the conclusion that no foreign or foreign element would benefit Turkish society. This logic, which is very useful in the analyzes in which the weakening of Turkish society is explained, remains completely impotent to explain the attitude of the sultanate family, which sees no harm in entrusting their lives to Jewish-Greek physicians, for example, even in periods of decline and collapse. The same simplistic logic explains why Bulgaria did not give the Thrace-Pashaeli Community Corps, which took refuge in it, to the French, and did not even take their weapons from them, the unrequited contribution of the USSR to the War of Independence, and the fact that it held Turkey against England in Lausanne in the Straits issue. It is also incapable of illuminating the truth. The fact that the alliance of the French Empire, which was formed through the capitulations with the Ottoman Empire during the Kanuni period, lasted for nearly 250 years, is not one of the elements that can be easily explained according to the conservative "decline" theory:

"This alliance was quite extraordinary, it was the first time that a Christian state and a Muslim state had established a non-ideological alliance. This was a scandal in the Christian world. Carl Jacob Burchardt (1947) described this alliance as a 'sinful union between lilies and a crescent moon'. This union, which lasted for more than two and a half centuries, came to an end due to Napoleon Bonaparte's Egypt expedition between 1798-1801." (Wikipedia, 2022) Above all, this simplistic logic was causing the bankruptcy of the historical perspective it influenced, by opposing the thesis that the chronological course of international relations is based on mutual interests, not friendship and enmity.

On Armenians, Jews and Kurds

As a mystical and mystical novelist, Ayverdi has dealt with historical events many times. She started to write about Turkey's Armenian issue in 1976, when ASALA militants of Armenian origin killed Turkey's diplomats. In this study, Ayverdi tried to introduce Neşide Kerem Demir, the mother of Turkish diplomat Bahadır Demir (1942-1973), who was martyred by Gürgen Mıgırdıç Yanıkyan (1895-1984) in Los Angeles, to the society. Since Aydemir was afraid of the impact of the mother of the martyred Turkish diplomat on the readers, she used the name of the martyr's mother instead of her own name in the first three editions of the book and in the English translation. However, when the size of Armenian terrorism decreased after 1985, he started to use her own name in the last edition of the book (Adak, 2015: 331). In response to the assassinations carried out by the Armenians, Ayverdi sent a letter to the congress members in the USA describing the slanders against the Turkish people. In the letter, he stated that the West was trying to fraudulently change the history of the Turkish people by using Armenians for the sake of imperialist interests. (Binark, 1999: 167) Eyidiker makes the following assessment regarding the reversal of the Armenian question.

"Samiha Ayverdi's stance on the so-called Armenian genocide was that she argued that the genocide was not committed by the Ottomans, but by the Armenians against the Turks in the provinces of the Ottoman Empire. The reversal of this date resulted in Turkey's financing of an international campaign at that time, and the publication of documents pertaining to the atrocities committed by Armenians. After 2002, with the AKP government, Samiha Ayverdi's thoughts came to the fore. Ayverdi's work named "İbrahim Efendi Mansion" was included in one of the hundred basic works recommended to students by the Ministry of National Education in 2004. In 2005, Ayverdi's name was given to a school in Fatih, Istanbul, on the 90th anniversary of the Armenians' commemoration of the so-called genocide. (Eyidiker, 21)

Ayverdi, who always wanted Turkish to be spoken and learned, called those who spoke foreign languages and dressed as Westerners as "imitators". Ayverdi, who is also an indispensable lover of Turkish music, will involuntarily have to admit that although he criticizes the French and violin lessons that families with good income give their children at home, she partially benefits from the pressures put on him in terms of education. In short, Ayverdi, who took care to welcome her

"foreign guests" who had a tendency to Ruffianism and who needed to be consulted about Turkish culture, albeit with contempt, opposed the people's assimilation of Western culture and believed that an exchange could only take place among the elite. (Dural- Eyidiker, 2021-a)

Moving on to the Jewish question from here, Ayverdi will not be surprised by the incomplete or even obvious wrong track on the history of this tribe in Turkey. Jews, During the II. Beyazid Period, they took refuge in the tolerance of the Ottoman Empire and after that they were always allowed to come to the Ottoman lands. As long as they lived in the Ottoman lands, their beliefs were not touched and they were allowed to engage in trade activities that would ensure their economic development as they wished. But the Jews did not deserve this tolerance and love given to them. Because they left the Ottoman Empire in a difficult situation with their own interests and the wishes of the great states. They played a role in the overthrow of II.Abdülhamid by providing financial and intellectual support to the members of the Union and Progress (Ayverdi, 2007: 42-43). According to Ayverdi, Jews expelled from everywhere prepared the end of many civilizations. It caused the moral collapse of both Babylon and Rome, causing their destruction. Although the Ottomans rescued them, the West prefers Jews over Muslims-Turks with their lobbying activities, especially the USA. Ayverdi goes so far as to say that the rulers who rescued the Jews fleeing the Inquisition could have been mistaken. Because now the surrealist conservative assessment has penetrated to her very depths and completely paralyzed her imagination. Stating that the Jewish lobby supported the Armenian claims in the US Congress, Ayverdi noted that the Jews also bought the Palestinian lands and signed a project to make the Palestinian people stateless. (Ayverdi, 2006: 7-10) But by making the Palestinians stateless for some reason, the Jews served "Freemasonry", not the great Jewish cause, Zionism. As it is seen, Ayverdi tries to add one more element, namely Freemasonry, to the presumption of righteousness, and does not see that she misses the fact-logic relation in the event, even if he climbs to the highest rank of conservative fantasy.

In a letter she wrote to İlhan Ayverdi (1926-2009) in 1971, Samiha Ayverdi talked about the characteristics of the Jews, whom she frequently encountered in Europe, where she traveled. Ayverdi reports that the Jews established great dominance in the cities of Europe. While mention-

ing that the Turks were melted down and disappeared in another country they went to, she says that far from losing their consciousness, they suck the blood of the country they are in for the sake of their "secret" goals, both spiritually and materially. The fact that the Jews see their religion and race as their own has a great effect on this. However, Islam does not belong to a class or group, but is bestowed on the whole world. According to Ayverdi, the main reason why the Jews did not destroy the Ottoman Empire with their thoughts is the internalization of Sufi consciousness by the whole society. Therefore, under the shadow of Freemasonry, the Jews seized the trade and industry of the Ottoman Empire and started an economic destruction. The way to defeat the self-proclaimed imaginary – enemy – Jews running around in France and the USA is by strengthening faith in the light of mysticism. (Ayverdi, 2016: 7-8) Dural-Eyidiker expressed the following views on Samiha Ayverdi's fear of foreigners:

“As can be seen, in her works and in her historical speeches she gave in many places, she ignored the multi-cultural structure of the Ottoman Empire and criticized the anti-Jewish, Armenian and anti-Western views that she thought undermined national unity. In the midst of the heterogeneous and transformative thoughts of dominant thinkers of both the mid-Republican and post-Cold War eras, she remained a defender of the right-wing or mainstream Turkish conservatism.” (Dural- Eyidiker, 2021-b: 8)

Conclusion

Foreign Enemy Obsession in Turkish Conservatism

According to Ayverdi, after the atrocities inflicted on Turkey by Armenians, who came to the political games of Russia and England, this time the provocation continues through our own citizens, the Kurds. Considering that Ayverdi wrote these articles in 1976, it can be thought that she was a visionary person. She explains that there is a need for enlightened people who will tell people who were financed with Kurdistan and Russian Rubles in their dreams that they cannot achieve their goals. Ayverdi saw religion as the unifying factor (antidote) of ethnic separation and saw these intellectuals as religious teachers, preachers, imams and muftis. According to her, people with high faith do not believe by reading history from books. But he believes the word of the clergyman. The only way to prevent the East from being separated from the motherland by being Kurdified is

the use of spiritual power. (Eyidiker, 2020-b: 10-14)

The problem she sees as a Kurdish issue is a national cause for Ayverdi. Along with the provocations of foreign states, she looks for the problem in her own state, that is, in the policies pursued by the Republic of Turkey. According to her, the mismanagement of the country has a role in causing the Kurds to be caught in the wind of nationalism. Because the idea of ethnic separation did not occur in the Kurds until the constitutional monarchy. In the East, Turks, Kurds and Armenians shared a common life in peace. The devotion of the Armenians to the West, which stemmed from their being Christian, caused them to be armed and provoked. Armenians killed both Turks and Kurds in the East. But after Armenia joined the USSR, the USSR envisioned a buffer zone in the East between Turkey and itself. Ayverdi states that the USSR is constantly trying to revolt the Kurds in order to create this buffer zone. Ayverdi describes this situation, which will relieve the soul of the general Turkish conservatism, as follows: "We made the mistake of making this community the servant of the interests of the enemy, which we could not protect for many years, even teaching our language, and instilling our national culture and enthusiasm." (Ayverdi, 2010: 115)

References

1. Adak, Hülya. (2015). "Gendering Denial Narrative of The Decade of Terror (1975-85): The Case of Samiha Ayverdi/Neşide Kerem Demir and Hatun Sebirciyan/Sabiha Gökçen", Journal of Genocide research, Volume:17, Issue:3.
2. Aydın, Suavi (2002-a), "İrkçi Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- 2: Kemalizm (İletişim, İstanbul)
3. Ayverdi, Samiha (2016). "Samiha Ayverdi'den İlhan Ayverdi'ye Bir Mektup, Kubbealtı akademi Mecmuası, sayı:177, yıl:45/1, (Kubbealtı, İstanbul).
4. Ayverdi, Samiha (2015). "Samiha Ayverdi'den Haldun Dengiz'e Mektup, Kubbealtı Akademi Mecmuası, sayı:175, Yıl:44/3 (Kubbealtı, İstanbul).
5. Ayverdi, S. (2006). "Yahudiler", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Sayı:4, Yıl:35 (İstanbul)
6. Belge Murat (2002-b), "Türkiye'de Xenofobi ve Milliyetçilik", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- 3: Milliyetçilik (İletişim, İstanbul).
7. Binark, İsmet (1999), Sâmiha Ayverdi Bibliyografyası (Kubbealtı Neşriyat, İstanbul).
8. Dural, A. Baran (2010), Türk Muhafazakarlığı ve Nurettin Topçu: Başkaldırı ve Uyum (Kriter, İstanbul).
9. Dural, A. Baran- Eyidiker, Uğur (2021-a), "Samiha Ayverdi'de Siyasal ve Toplumsal Görüşler ya da Yitik Bir Toplumun Ardından Koşanlar", https://www.researchgate.net/publication/357368788_Samiha_Ayverdi%27de_Siyasal_ve_Toplumsal_Gorusler_ya_da_Yitik_Bir_Toplumun_Ardindan_Kosanlar, ET: 04.03.2022.
10. Dural, A. Baran- Eyidiker, Uğur (2021-b), "Muhafazakar Cemaatin Eril Dünyasında Modernist Bir Kadın Derviş: Samiha Ayverdi", Sosyal Bilimlerde Seçme Konular- 1 (İKSAD, Adıyaman).
11. Eyidiker, Uğur (2020-a), "Ümmet'ten Millete Yahya Kemal'de Cumhuriyet Algısı", TC Trakya Üniversitesi Milliyetçilik ve Azınlık Okuması Dersleri Yayınlanmamış Doktora Dersi Ödevi (Edirne)
12. Eyidiker, Uğur (2020-b), "Tasavvuftan Milliyetçiliğe Bir Kadın Dini Lider: Samiha Ayverdi", Milliyetçilik ve Azınlık Okumaları Yayınlanmamış Doktora Ders Ödevi (Edirne)
13. İnan, A. Afet (1974), Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi (TTK, Ankara)
14. Milas, Herkül (2002-b), "Milli Türk Kimliği ve 'Öteki' Yunan", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- 3: Milliyetçilik (İletişim, İstanbul).
15. Tanpınar, A. Hamdi (2001), Yahya Kemal (Dergah, İstanbul).
16. _____ (2022), "Fransız- Osmanlı İttifakı", https://tr.wikipedia.org/wiki/Fransa-Osmanl%C4%B1_ittifak%C4%B1, ET: 10.03.2022.

A. Baran DURAL
Assoc. Prof. Dr. TC Trakya University
Faculty of Economics and Administrative Sciences
Department of Politics and Public Administration
Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne
b_dural@yahoo.com

TEALI-I NISVAN ASSOCIATION

A Baran Dural, Emine Akgün

СДРУЖЕНИЕ ТЕАЛИ-И НИСВАН

А. Баран Дурал, ЕМИНЕ АКГЮН

ABSTRACT: *Teali-i Nisvan is one of the societies that attracted attention due to its intellectual structure in the spectrum of association activities after 1908. This society has the feature of being a cultural society among the classifications made. When discussing the society, first of all, it is necessary to mention Halide Edip Adivar, who spent her entire life fighting for her ideas and was the founder of Teali-i Nisvan Society. Names such as Fatma Aliye, Emine Semiye, Nezihe Muhittin, Halide Edip are the most important names who raise their voices and strive for women to have a place in society and to have rights. For this reason, it would not be wrong to say that there are men and some governments who take the role of staff in encouraging women in social, political and economic fields. However, it should not be forgotten that if there is a deficiency or disruption in society, economy or politics, women are exalted. It was needed primarily for communication in diplomacy, then when wars broke out, it was needed to heal the wounds of war both on the front and in the society, and finally, it was needed to work in factories when the economy deteriorated. If I had to express this situation in one sentence; Centuries have passed, conditions have changed, powers have changed, but the use of women as a tool has not been abandoned.*

Keywords: Teali- Nisvan, Halide Edip, Party of Union and Progress, women at war, Collapse of the Ottoman Empire.

Introduction

Halide Edip Adivar as Founder

Teali-i Nisvan is one of the societies that attracted attention due to its intellectual structure in the spectrum of association activities after 1908. This society has the feature of being a cultural society among the classifications made. When discussing the society, first of all, it is necessary to mention Halide Edip Adivar, who spent her entire life fighting for her ideas and was the founder of Teali-i Nisvan Society.

Born in Istanbul in 1882, Halide Edip spent her childhood years; She spent her life in a house that he called Mor Salkımlı Ev, which is located at the top of one of the steep slopes that go down the long street leading to Ihlamur (Adivar, 2000: 9). In this house where she lived with her grandmother, Halide Edip received her religious education. She met people of many different races here, and this played an important role in his integrating spirit for her country in the future. Halide Edip met a different upbringing in her father's house. Her father, who admired the English and English upbringing, made efforts to raise his daughter for this cause (Enginün, 1986: 6-9).

She started her education life in a kindergarten run by the Greeks, and then went to the American College. In addition, she continued her private education at home and took Turkish, Literature and French lessons from Rıza Tevfik and mathematics lessons from Salih Zeki. Halide Edip had the opportunity to weigh different ideas in her own way, both because of the training she received and because of the cosmopolitan structure brought by the environment she lived in. Halide Edip, who especially compared foreign culture with national culture, sought the equivalent of values in foreign culture in national culture (Aktaş, 2013: 1).

To this end, she argued that Turkish women should have equal rights with their Western contemporaries and expressed her views in various newspapers and magazines (Avcı, 2016: 237). She started her writing career with Tanin newspaper and continued with Şehbal, Türk Yurdu, Demet, Musavver, Muhit, Vakıf, Büyük Magazine. In her articles, she brought the rights of Turkish women to light with a loud tone and emphasized that there should be a structure that takes care of the equality of women and men. In addition, Halide Edip wrote the following lines showing that she was fighting on this axis. 'I loved

to write for the sake of writing. I wrote it like a bird sings, no matter how a person has a voice and says..." (Şahin, 2018: 2).

It is observed that Halide Edip, who has a free expression in her works, generally focuses on the education of women. She emphasizes that this education will take place at home, at school, in every field. In her novel 'Handan' she wrote, she describes homeschooling as follows: 'The next day I went to the lecture room with Handan. How many faces came and passed from this beloved room, whose walls were splattered with ink and whose table and chairs were worn. Bearded, beardless, turbaned Koran and Arabic teachers, sometimes crazy, perky, sometimes dry and terrible English governesses; Armenian, Hungarian, Italian, I don't know what kind of music teachers!' (Adivar, 2008:41).

In her novel 'Tatarçık', she writes about homeschooling as follows: 'He started teaching English to young people in some of the mansions before he reached the age of sixteen. It was said that he knew this language well. And mothers, who could not afford English mademoiselles for their daughters, but who wanted to find a husband, who believed that "linguistic" was preferred, hired Lale for a modest fee' (Adivar, 2009: 29).

Stating that home education and school education are different, Halide says that the education given at school creates a more effective environment for raising awareness and discussing around different ideas, and she says this in her novel 'Rotating Mirror': "... The discussion between her friends from the Academy of Arts and Fatma's friends from the philosophy department was on a completely different topic, the two sides were fighting with each other' (Adivar, 1971: 174).

Halide Edip, who also appeared in research on the right to vote, emphasized that all women at the age of twenty-one can be voters and women who are thirty years old can be members of parliament, and underlined that legal arrangements should be made in the National Assembly for this purpose. She also stated that Turkish men would not oppose these changes as they did in England (Yaraman, 2015: 65). However, she did not look favorably on women's founding parties alone, and reflected his egalitarian spirit by using the phrases "The clubs may be separate, but the men's and women's factions should be one." (Yaraman: 66)

Halide Edip, saddened by the plight of the country, focused on social issues at the point of finding a solution. At this point, she is of the opinion that the reforms to be realized within the

country will not be achieved through rapid and bloody revolutions, but through a chain of slow and sincere reforms, as in the example of England (Enginün: 12). Therefore, by making inferences from her own life, she tried to ensure that all Turkish women also have knowledge, skills and culture. For this purpose, she has personally existed in the process, both by teaching, opening girls' schools and establishing associations.

Purpose, Members and Activities of the Association

In 1908, Halide Edip established the 'Teali-i Nisvan Society' (Association to Raise Women) in order to increase the knowledge and culture of Turkish women, taking into account national traditions (Kurnaz, 2015: 156). The purpose of this society is; She expresses her memoirs in her work titled "Mor Salkımlı Ev" as follows:

'...The aim was more in the direction of intellectual development. In its small center, French and English lessons were given, as well as information about child care and home care. At Gedikpaşa American School, Mrs. Marden and Mrs. Bowen had opened the hall of the school to give public lectures to women, just as they had undertaken the English lessons. Although there was a tendency to escape to extremist feminism, fame hunting was avoided and a moderate middle way was kept...' (Ince 2015: 11).

Halide Edip also states that the society, which she refers to as the first women's club, was founded by enlightened women and teachers. Among its members; Nakiye Ülgen, one of the oldest female educators in our country and a manager at Darülmüallimat, Nezihe Muhittin Tepedelengil, who is the daughter of a wealthy family from Istanbul and a teacher at Darülmüallimat, and Rana Sani Yaver, who will appear in the parliamentary elections in the next period (Kurnaz: 156;) (Avcı : 241-242)

There are some conditions to be a member of Teali-i Nisvan Society. It is possible to list them as knowing English, continuing English lessons, and reading and writing Turkish well. This shows that the society attaches great importance to the education of its members. At the same time, this society is in contact with the women's movement in England, which defends the right of women to vote and to be elected, and desires to work in parallel with the Turkish Women's Muhibbi Association in England. The society was organized to promote the advancement of women without giving up on national traditions, to open

language courses and literacy courses, to give conferences, to make translations, and to assist the intellectual development of young girls and women. At the same time, Teali-i Nisvan Society, which aims to liberate women's souls, believed that Turkish women could be equipped, entitled and contemporary like them, without losing their national identity, by taking Europe as an example in its work (Kurnaz: 156) (Sığircıkoğlu, 2015: 20-21).

Apart from the intellectual aid of the society, military aid is not absent. Especially the Tripoli War in 1911, followed by the First Balkan War in 1912, caused a change in the atmosphere in the country. Immigrants from Macedonia left their fatherland and came to Istanbul. Therefore, health problems such as Cholera appeared in the country. As such, in 1911, Teali-i Nisvan Society turned its direction towards helping immigrants and soldiers. The society established a hospital for this purpose (Enginün: 13-14). Halide Edip describes her founding adventure as follows:

'This club has established a small private hospital with thirty beds. Our member Mihri Pektaş had provided the house for us. A surgeon and a pharmacist, the wives of two female club members, were also helping us voluntarily. We were only getting soldiers here. Because this kind of nursing of the Turkish woman was beginning for the first time in those days...' (Adivar, 2000: 188-189).

At this point, it would not be wrong to say that Teali-i Nisvan Society took the lead in taking the first steps to attract women to working life. Because, Teali-i Nisvan Society states in a statement that Ottoman women will take their place in reform and reform movements in all areas of life with the following statements: 'A new Ottoman ideal is being established in literature, science war, education, family, school, trade and science on the ruins of the past.' (Durakbaşa, 2017: 108).

Despite the change in purpose, women have shown very clearly that they are behind this institution at the conferences held by the society. Again, Halide Edip said: 'The hall was packed. Six well-known female poets and writers spoke. Before the rally ended, the women got up and piled their diamonds and furs in front of the table...' (Adivar: 194) (İnce: 13). Here, Teali-i Nisvan Society has succeeded in creating an important integrating power to overcome this difficult situation the country is in.

However, during the Balkan War, Teali-i Nisvan Society organized another meeting

attended by five thousand women. In such conferences, Turkish women contributed greatly to the costs of the operation that we took back Edirne (Şahin-Şahin, 2013: 57). In addition, Halide Edip states in a speech that they are the first society to organize conferences for women, performances by women, rallies and open sessions by women. It is also said that with these activities, the society brought men and women intellectuals together in the same hall for the first time (Kurnaz: 156)

Basic Effects of The Association

With the outbreak of World War I, Teali-i Nisvan Society had to end its activities. This society, which has a short-term work adventure, has instilled the intellectual foundations in the scale of equality between women and men through the loud voice of Halide Edip Adivar and has made significant efforts to bring women to the stage. Even though the association was closed, this effect has been the leading actor in taking further steps. Halide Edip said the following about the continuation of this society she founded: *"...But I have faith that the spiritual path opened by Teali-i Nisvan, like all intellectual operations, will stand forever, perhaps with other names and forms."* (Kurnaz: 157).

Continuing her intellectual struggle during World War I, Halide Edip went to Syria in 1916 at the request of Cemal Pasha to open new schools and orphanages. By providing training in this region, she provided the task of creating a strong local psychological barrier, which was also useful in the military sense (Avcı: 238-239). She also made an impact with the works she wrote in this process and became the pioneer of the rise in various fields such as literature, theater and cinema.

Starting with the novels Level Talip (1910), Handan (1912), The Shirt On Flame(1922), The Clown And His Daughter (1935) written by Halide Edip and written by Hüseyin Rahmi Gürpınar, Şıpsıvdi (1911), A Marriage Under a Comet (1912) ; Desert Sun (1933), written by Şükufe Nihal; Young Girl's Heart (1923), written by Mehmet Rauf; Literary works dealing with women and women's issues, followed by So-called Girls (1923), written by Peyami Safa, show us that the society had a wide impact on this subject at that time.

In this process, which also moved to the theater, names such as Afife Jale and Bedia Muvahhit proved that women can be on stage.

Muhsin Ertuğrul, who came to the fore in the cinema industry, included the image of women in his films; Beginning with Istanbul's Bir Facia-i Ask (1922), he adapted The Shirt On Flame in 1923 and So-called Girls in 1924. This process, whose foundations were laid by Fatma Aliye, Emine Semiye, Nezihe Muhittin and Halide Edip Adıvar, spread like a butterfly effect and the place and importance of women in society came to the fore.

Conclusion

Women Movement and Teal-i Nisvan

The actual existence of women by organizing coincides with the Second Constitutional Monarchy period. The libertarian system brought by this period created an environment where different ideas rose. As such, the effects of the West have been interpreted differently on the scale of Islamists, Turkists and Westerners, and many options have been put forward in the formation of Turkish identity. Adopting a middle path from these currents, the Turkists were supported by the ruling party of the period, the Union and Progress. The importance of the Committee of Union and Progress on the issue of 'women' formed the basis of the developments.

The increase in the number of associations formed in this period brought to light the desire of women to be organized. Although the majority of the associations formed were established for aid purposes due to the wars, there are also associations that include activities to increase the knowledge and culture of women. One of them is Teali-i Nisvan Society, which is the subject of the study. By revealing the talents and skills of women, the society tried to show them that they could attain competencies like western women without losing their Turkish identity. To this end, it has succeeded in being effective both during the years it has been operating and afterwards.

Names such as Fatma Aliye, Emine Semiye, Nezihe Muhittin, Halide Edip are the most important names who raise their voices and strive for women to have a place in society and to have rights. For this reason, it would not be wrong to say that there are men and some governments who take the role of staff in encouraging women in social, political and economic fields.

However, it should not be forgotten that if there is a deficiency or disruption in society, economy or politics, women are exalted. It was needed primarily for communication in diplomacy, then when wars broke out, it was

needed to heal the wounds of war both on the front and in the society, and finally, it was needed to work in factories when the economy deteriorated. If I had to express this situation in one sentence; Centuries have passed, conditions have changed, powers have changed, but the use of women as a tool has not been abandoned. The existence of women in the social, economic and political system has always been shaped in line with the needs of the state. Considering this situation, today's women should evaluate and question their positions.

References

1. Adıvar, Halide Edip (2009), Tatarcık, Can Yayınları, İstanbul.
2. Adıvar, Halide Edip (2008), Handan, Can Yayınları, İstanbul.
3. Adıvar, Halide Edip (2000), Mor Salkımlı Ev, Özgür Yayınları, İstanbul.
4. Adıvar, Halide Edip (1971), Döner Ayna, Özgür Yayınları, İstanbul.
5. Aktaş, Şerif (2013), 'Halide Edip Adıvar', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, Cilt: 20, Sayı:1, Ankara.
6. Avcı, Müşerref (2016), 'Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar', A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Ankara.
7. Durakbaşa, Ayşe (2017), Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm, İletişim Yayınları, İstanbul.
8. Enginün, İnci (1986), Halide Edib Adıvar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
9. İnce, Hilal Gaye (2015), Halide Edip Adıvar'ın Hikayelerinde Kadınlar, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, https://9lib.net/document/download/6zk6er8y?page=1#_=_, ET: 10.06.2021.
10. Kurnaz, Şefika (2015), Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923), Ötüken Yayınları, Ankara.
11. Sığircıkoğlu, Kurtuluş (2015), II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kadını, Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Programı Türkiye'de Siyasal Akımlar Ödevi, https://www.academia.edu/10651332/II.Me%C5%9Frutiyet_D%C3%B6nemi_T%C3%BCrk_Kad%C4%B1n%C4%B1Eri%C5%9Fim_Tarihi: 14.12.2016
12. Şahin, Veysel (2018), 'Romanla Kimlikleşen Bir Yüz: Halide Edib Adıvar ve

Edebi Yaratımları', Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, Karaman, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/2216/23013.pdf> Erişim Tarihi: 27.12.2019

13. Şahin, Cemile- Şahin Mustafa (2013), 'Osmanlı Son Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri', Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2, Nevşehir Üniv. SBE. Dergisi, Nevşehir.

14. Yaraman, Ayşegül (2015), Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

A. Baran DURAL
Prof. Dr. TC Trakya University
Faculty of Economics and Administrative
Sciences

Department of Public Administration
Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne
b_dural@yahoo.com

Emine AKGUN
Master Student at TC Trakya University
Faculty of Economics and Administrative
Sciences

Department of Public Administration
Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne
emineakgun@trakya.edu.tr

ONE - STOP SHOP IN PUBLIC ADMINISTRATION

Jovana Anđelković, Ivan Nikčević, Milica Krulj Mladenović

ОБСЛУЖВАНЕ НА ЕДНО ГИШЕ В ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ

Џована Анђелкович, Иван Никчевич, Милица Крул Младенович

ABSTRACT *The reform of public administration in the direction of setting up the institution of single administrative points is a continuous process that requires engaging all available organizational, technical and human resources. This paper aims to underline the importance of setting up single administrative points in the Republic of Serbia and the legal framework within which they function, as well as to point out the examples of good practice of setting up single administrative points in some local self-government units. It also presents comparative legal solutions in other countries as an example to be followed in setting up organizing and running this institution.*

Keywords: e-administration, public administration, administrative procedures

Introduction

The reforms of the public administration system present a continuous process that requires adequate management of human resources and applying latest technologies, thus enabling citizens to exercise their rights and fulfil their obligations most quickly and conveniently.

Modern public administration is no longer based on acting from the position of power, but rather on being of service to citizens, finding the right balance between the private interests of individuals and the public interest, respecting the principles of proportion and protecting the clients' rights, as well as the public interest. It should be accessible to citizens and designed to help them exercise their rights and legal interests.

The new law on general administrative procedure, passed in 2016, defines the existence of a single administrative point, for the purpose of facilitating and simplifying administrative procedures. The idea is that all the data needed for issuing public documents should be exchanged between the government offices free of charge, saving clients the trouble of filling in forms and frequenting counters, and thus making great savings for both the client and the institution. Setting up and running a single administrative point requires an organization, technology and human resources and is not an easy task, especially in the country like Serbia, where citizens are used to, and tired of, huge

administrative procedures, endless queues, complicated paperwork and great uncertainty.

Single administrative points in the Serbian legislation

As stated in the section of the law on general administrative procedure, concerning cooperation and official help, if exercising one or several rights requires acting of one or several government offices, a client can address a single administrative points.

Setting up a single administrative point does not affect the government's authority or the client's right to address a given authority directly. The law provides that a single administrative point should perform the following:

1. Informing the client, in a way that a given authority would do, on what needs to be submitted, so that the authority can act on their request;
2. Receiving the requests for acknowledgements or acting upon other legal matters, opinions, explanations, comments, as well as documents and legal instruments, according to the regulations, and delivering them to the authorities and;
3. Informing the client of the steps taken by the authorities and the legal acts enacted[1].

These procedures can be carried out via electronic or ordinary mail, or in any other convenient way, and the time in which a request

must be solved starts running from the moment of submitting it at the single administrative point.

The government was supposed to determine the elaborate conditions and criteria applicable in the process of forming single administrative points, as well as the manner of cooperation of relevant authorities in relation with operating single administrative points. This was to be completed in the period of nine months from the date of the law coming into force. However, although single administrative points have started functioning in some self-government units, the government of the Republic of Serbia has still not adopted such an act.

On the other hand, the law concerning electronic government defines a single administrative point as a web portal or another software solution, which enables e-administrative procedures of one or several government offices, for the purpose of exercising one or several rights at a single place.

Electronic government can be regarded as a "social information system using Web applications based on the Internet, as well as other information technologies and the procedures that enable the application of the mentioned technologies, which facilitate the approach and the delivery of information and administrative services to citizens, agencies and different government offices." [2]

That is why the "no-stop shop" concept is gaining in interest. It implies using electronic services without physical contact. The full impact of such solutions became evident during the COVID-19 pandemic.

One-stop shop at local self-government units

The concept of a single administrative points (one-stop shop) has already started functioning in some local self-government units in the Republic of Serbia, and some are still working on it.

The examples of good practice include single administrative points formed in the following towns - Šabac, Kragujevac, Kruševac, Sremska Mitrovica, Pirot, Čačak and Niš, as well as the municipalities of Vrnjačka Banja, Nova Varoš, Bela Palanka and Mali Zvornik.

In most of these units, single administrative points were set up and made functional and operational with the assistance of SCTM (Standing Conference of Towns and Municipalities) and GIZ (German service provider in the field of international cooperation

for sustainable development and international education), through projects dedicated to the improvement of administrative efficacy on the local level. It is also important to point out that, every year, starting from 2018, the Ministry of public administration and local self-government financially supports the development and realization of single administrative points in local self-governments. [3]

For example, the local administration of the town of Šabac [4] launched several single administrative points, which offer complete services regarding the following procedures:

- Joint procedures for acquiring the rights to social welfare and the status of a privileged user of electricity/natural gas
- Joint procedures for acquiring the rights to child allowance and covering the kindergarten expenses.
- Merging the procedures was also done in the town of Kruševac, thus enabling the citizens to acquire several rights in one application:
 - Joint procedures for acquiring the rights to child allowance and the status of a privileged user of electricity/natural gas
 - Joint procedures for acquiring the rights to social welfare and the status of a privileged user of electricity/natural gas
 - Joint procedures of the first name changing, the last name changing due to marriage and returning one's maiden name post-divorce, with the simultaneous updating of one's personal data in the public institution's databases
 - Joint procedures of registering a newborn child (through maternity ward and register office administration) and granting a newborn-welcoming allowance
 - Joint procedures of registering a death and the simultaneous updating in the public institution's databases.

As for negative responses to applications (in cases when citizens do not satisfy the criteria to be granted certain rights), there is a special form issued and delivered for the information about social services.

There is also a voucher request form that new parents fill in maternity wards along with electronic birth registration – this, as well as the birth and citizenship certificates, are then delivered to one's home address.

Within the project concerning taxi services, a single administrative point was created in the city of Subotica. Now all the citizens that plan on becoming taxi drivers can finish the necessary

procedures for acquiring taxi roof signs and the license to use them.

These are the criteria that the local self-government units are obliged to meet in order to obtain the necessary financial resources for setting up single administrative points, provided by the Ministry of public administration and local self-government, according to the most recently published public notice in 2022:

1. Existence of a suitable public space, easily accessible to every citizen, especially to people with disabilities, mothers with children and elderly people;

2. Mandatory co-financing by the local self-government applying for financial aid, of at least 10% of the total sum granted;

3. Possessing appropriate technical equipment;

4. Using models of administrative procedures systematized by SCTM (Standing Conference of Towns and Municipalities) and

5. Using a "service magistral" – a centralized software–hardware platform for integrating and managing of electronic services - for official data exchange.

One-stop shop in comparative law

Public administrations in Europe and around the world have created their own models of one-stop shops. Although there are many common trends, as well as many common challenges they meet with, answering those challenges can differ, depending on individual contexts.

Most of them share a clear division between back and front-offices in the service delivery chain. This enables the elimination of corrupt practices. Dividing the employees between front and back-offices limits the interaction between the users of services and the officials who work in the back-office.[5][6] In this way the clients have no contact with the officials that make decisions regarding their rights, which eliminates corrupt practices. Furthermore, IT departments in most countries have developed systems of random allocation of files to the back-office personnel, so that the front office employees cannot know which back-office person worked on a particular file. Such a system is impossible to develop without a corresponding IT infrastructure.

For example, in Georgia, the front-office consists of the self-service desk, the quick-exit desk and the desk for complicated elaborate services. The self-service desk offers automated services, such as taking passport photographs, payments, etc. The quick-exit desk deals with the

services that take little time, for example taking a receipt for already submitted documents. The desk for elaborate services deals with those services which require an administrative procedure.

In Tbilisi, for example, there is a public services hall, which offers services in a so-called JUSTcafe. It is an actual coffee shop situated inside the hall, where clients can use administrative services while comfortably enjoying coffee or local cuisine.

Some authors consider the possibility of appointing some sort of advisors to help clients, but also the front-office employees, to give their clients prompt and efficient answers, advice or directions when solving their problems. These advisors should be well-informed in many areas of local self-government functioning, as well as about local problems. Not all of the front-office employees will have a university degree, so it is a good idea to have a law or economic expert on board, who could also work as a team leader.

Another model could be placing the administrative workers for each administrative area in the front-office, or grouping of related administrative areas and allocating workers for each of them to the front-office. The same model - grouping of related administrative areas - could be applied for the back-office.

It is vital to have good communication between the front and the back-office, so that the client is in focus and feels good in the process, which certainly proves that coordination is one of the greatest challenges in creating a single administrative point.[7]

Allocating adequate human resources is of extreme importance for good functioning of a single administrative point. The front-office personnel should possess the skills for providing their clients with friendly and punctual service. The back-office personnel deal with files, and therefore should constantly perfect their skills and knowledge in their area of work. All of them should be trained and able to manage the ever-changing software and hardware technologies.[8]

They must constantly update the database, preferably on a daily basis, with constant support from the IT department experts.

The beginning phase of implementation of the one-stop shop model should be training the employees and focusing on the basic concepts of this model, namely transparency, responsibility, integrity and a client-oriented approach.

Citizens can place their claims in person or online. Considering that many clients use

smartphones, it is possible to design an application through which clients can be informed on the status of their claim, by using the claim number. [9] There should be numerous channels of providing public services – face to face, by phone, by fax, online (regularly updated websites) and counters.

It is also important to set up a system for receiving feedback from the clients - comments, claims, online questionnaires, opinions, criticisms, suggestions - as a way to improve the clients' experience.

The one-stop shop personnel should be highly motivated, qualified and flexible, ready to accept changes and, at the same time, capable of providing high quality public services.

A good example for this is the New York – based service NYC311, which provides a wide range of online services. Although there are some opinions that the maintenance of this service is too costly, it has proven to be a good solution in times of crisis, such as the COVID19 pandemic.

The mission of NYC311 is to provide the citizens with quick and easy access to all government services and information in New York City, providing at the same time the best services. There is also the easy-functioning NYC311 application compatible with devices which use Apple and Android systems. It can be used to file a complaint about the noise level, various environmental issues, etc. The users are immediately informed about the number of their requests and can expect it to be answered within 24 hours.

South Korea became a leader in e-management development when they introduced a transparent and efficient online approach and equally impressive e-mobile approach, developing a so-called „citizen-centric“ strategy. Just how serious was the South Korean approach is evident from the fact that as early as 2003 they formed a Presidential Committee for Innovation and Government Decentralization, consisting of the Main Board and five executive boards: “Administrative Reform Board, Human Resources Management Reform Board, Decentralization Board, Fiscal/Tax Reform Board and e-Government Board. Now all the phases of public procurements in this country, such as bidding, contract awarding, contracting, delivery and payment are processed online, and procurement progression can be monitored in real time.”[10]

One-stop shop approach in Australia is based on five principles:

- “1. Listen to your customers
2. Break the strict hierarchy
3. Enable a multi-channel service experience
4. Continuously improve through customer feedback
5. Set customer centric service standards”[11]

In Hungary, the program of setting up one-stop shops is known as “Government Window“. In reforming the Hungarian public administration, “the Central Office for Administrative and Electronic Public Services provided the ICT background for one-stop shops; The National Institute of Public Administration managed the training courses for the employees; The National State Administration Centre was in charge of the management of implementation, coordination and supervision. The County Government Offices were responsible for the selection of the one-stop shops' staff”.[12]

Conclusion

The changes in public administration are inevitable, from the position of power to a client-oriented service. They must be continuous. The administration should strive to be as available to citizens as possible, and to smooth the path towards exercising their rights and legal interests. Eliminating bulky paperwork, using modern technologies and e-services – so called “no-stop shop concept“, as well as simplifying administrative procedures is the course to follow. The Republic of Serbia passed the law on general administrative procedure, which defines the concept of a “one-stop shop“ in public administration. This concept has already been set up in several local self-government units, and they represent examples of good practice. However, there is still much to be done in this area, because even those self-government units that have set up the system can do only a limited number of certain procedures. All this suggests that Serbia is merely at the beginning of these reforms. The government was also supposed to determine the elaborate conditions and criteria applicable in the process of forming single administrative points, as well as the manner of cooperation of relevant authorities in relation with operating them, and this was to be completed in the period of nine months from the date of the law coming into force. However, by 2021, the Government of the Republic of Serbia has still not adopted such a by-law act. It is important that such an act should be adopted, because it will determine the manner of organizing and running one-stop shops.

Considering this is a novelty in the Serbian legal and administrative practice, one cannot expect the administrative officials to be familiar with the details of this new concept. This would be the way to eliminate stalling, improve organization and save time.

References

1. IEEE. Law on general administrative procedure ("Official Gazette of RS", No.18/2016 and 95/2018 - authentic interpretation). [Online], Available:<https://www.poverenik.rs/en/laws/3641-law-on-general-administrative-procedure-%E2%80%9COfficial-gazette-of-rs%E2%80%9C,-no-18-2016-and-95-2018-authentic-interpretation.html>
2. P. Dimitrijević, *Elektronska uprava i informaciono društvo.: Moderna uprava – časopis za upravno-pravnu teoriju i praksu* (ur. Dragomir Kutlija), Agencija za državnu upravu Republike Srpske, Banja Luka, 2009.
3. J. Jerinić, D. Vučetić, M. Stanković, *Priručnik za sprovođenje principa dobrog upravljanja na lokalnom nivou.: Stalna konferencija gradova i opština*, 2021.
4. Standing Conference of Towns and Municipalities, *Unapređenje administrativne efikasnosti i delotvornosti na lokalnom nivou-primeri dobre prakse*. Belgrade, Serbia, 2020.
5. L.G.Zomerdijsk and J. de Vries, "Structuring front office and back office work in service delivery systems: an empirical study of three design decisions," *Structuring front office and back office work in service delivery systems: a International Journal of Operations & Production Management*, pp. 108-131, 2007.
6. G. Vashakidze, *One-Stop-Shop Access in the Delivery of Public Services: Its Impact on Service Effectiveness and Efficient Governance: University of Lausanne: Swiss Graduate School of Public Administration*, 2014.
7. J., Fimreite, A. L., Moseley, A., & Pedersen, L. H. Askim, *One-stop shops for social welfare: The adaptation of an organizational form in three countries.*, 894th ed., 2011.
8. V. Bekkers, "The governance of back-office integration: organizing cooperation between information domains," *Public management review*, vol. 9(3), pp. 377-400., 2007.
9. L. Jason ANASTASOPOULOS and Andrew B WHITFORD, *Machine learning for public administration research, with application to organizational reputation*, 293rd ed., 2019.
10. C.Choong-Sik, "The Introduction of e-Government in Korea : Development Journey, Outcomes and Future," *Gestion et management public*, vol. 2, no. 3/4, pp. 107-122., 2015.
11. "PwC" PricewaterhouseCoopers. (2016, April) *Transforming the citizen experience-One Stop Shop for public services*. [Online], Available: <https://www.pwc.com.au/pdf/transforming-the-citizen-experience-one-stop-shop-feb12.pdf>
2. É. Kovács and G. Hajnal, "'Government Windows': One-Stop Shops for Administrative Services in Hungary," in *Organizing for Coordination in the Public Sector.: Palgrave Macmillan*, London, 2014, pp. 237-247.

Jovana Anđelković
Ivan Nikčević
Milica Krulj Mladenović
Akademija strukovnih studija Južna Srbija
Odsek za poslovne studije Blace
Kralja Petra Prvog br.1, Blace, Srbija
jovana.andjelkovic@vpsblace.edu.rs

КОГНИТИВНИ СТИЛОВЕ НА ОБУЧЕНИЕ – ПРИЛОЖИМОСТ В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

Мариета Иванова, Калина Кацарова

COGNITIVE LEARNING STYLES – APPLICABILITY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Marieta Ivanova, Kalina Kazarova

ABSTRACT: *The application of different cognitive styles in foreign language teaching leads to diversification of teaching as well as to the awakening of learners' interest. This research paper evaluates some basic cognitive teaching styles as follows: Individual Differences Questionnaire (IDQ), Verbalizer-Visualizer Questionnaire (VVQ), Cognitive Styles Analysis (CSA), Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ). Different advantages and disadvantages in the application of each of the cognitive styles to foreign language teaching are analyzed, and a rationalization of the common use of two styles, or the construction of an adapted version in the combined application of several cognitive styles, is proposed. The results show that the applicability of the cognitive styles is very large while and some adaptations can also be made.*

Key words: IDQ, VVQ, CSA, OSIVO.

Introduction

Approaches and methods of improvement of foreign language teaching are searched in plenty of scientific fields, with successful communication with the teacher being the first priority. The message that is conveyed from the learner to the teacher has a number of characteristics that can significantly increase the persuasiveness of the above statements (Houts, Doak, Doak, & Loscalzo, 2006). Various studies provide compelling evidence that certain message features lead to better results (Seo, K. 2020). Furthermore, the elements of the communication chain that include the addressee, the message, and the addressee should not be underestimated, but in our modern times this process is significantly improved and with Laswell's research, the opposite effect is also sought. In the process of communication, some body movements and sound effects can be observed, which refer to the so-called proto-language (Spasova, 2011). In the study of feedback, the results of paralinguistics are also taken into account as a way of achieving impact as well as success in the course of learning.

In the process of knowledge acquisition, some visualization effects involving different visible components of the message have also been found

to influence the perception of the message regarding font (Juni & Gross, 2008), image color (Gerend & Sias, 2009). Some meta-analyses on the effects of pictures on message comprehension should not be underestimated either (Readence & Moore, 1981; Taneva, T. 2005). Moreover, when conveying messages with visual images related to the representation of a problem (e.g., a health problem) a narrative approach has been used and this does not achieve a final overall effect in behavior (Borenstein, Hedges, Higgins, & Rothstein, 2009). Researchers have attempted to explain how people learn by expressing mixed views about the success of learning using visual and verbal means (Wanta & Roark, 1994; Mendelson, 1999, 2001; Mendelson & Thorson, 2003; Zillmann, Gibson, & Sargent, 1999). Educational theory lends its weak support to the homogeneity of information processing (Mendelson, 1999; Mendelson, 2001). The concept of “cognitive style” is also present in the theory of teaching (Peeck, 1993; Miron, Bryant, & Zillmann, 2001), with researchers providing a range of evidence regarding the individual differences in the personality with respect to the cognitive styles (Snow, 1989; Lesser, 1971; Cronbach & Snow, 1977). The researchers of the present paper tend to believe that certain environmental variables influence learning in general and also foreign language learning.

In education, learner characteristics refer to the set of concepts, including cognitive skills and strategies, as well as demographic data describing the regional affiliation of each individual. Moreover, the relative predisposition of individuals to learn using either visual or verbal means must be considered, as well as their combined application in teaching (Mendelson, & Thorson, 2004; Taneva, & Angelova, 2000). The expectations are that learners whose cognitive style is more image-focused will achieve more success in learning from visual materials, and those whose cognitive style is more word-focused will rely more on textual messages (Spasova, 2021^b). Researchers approach the studied styles very carefully because they are tied to other aspects of learning that have yet to be analyzed.

Main characteristics of the cognitive styles

When processing information each individual approaches it differently; this is the reason why some researchers have studied different aspects of styles such as: independence and dependence of the field, (Witkin, Moore, Goodenough, & Cox, 1977; Ilieva, 2021a) holistic and analytical processing, (Riding & Sadler-Smith, 1992) reflective and impulsive processing, (Holman, Snowman, & Deichmann, 1979) etc. In some media research scholars have examined “viewing styles” or “patterns of behavior involving choices that somehow influence attention to and learning from television” (Miron, Bryant, & Zillmann, 2001, p. 157). Examples include children who constantly watch the television screen and children who tend to only occasionally glance (Bryant, Zillmann, & Brown, 1983; Lesser, 1974). Some contemporary authors have compared two popular models of information processing (Spasova, & Taneva, 2021) The Selectivity model (Meyer-Levy, 1989) assumes that women put more effort into overall understanding than men who selectively focus on a particular type of information, while the Item-Specific/Relational Processing Model or IS/RP model (Paivio, 1971) suggests that men and women differ mainly in their processing style, with men tending to use specific processing by focusing on product attributes, and women tending to use relational processing, looking for relationships between many different parts of the information (Spasova, & Taneva, 2021) In this paper information processing is examined from the perspective of language teaching, and some methodological approaches to acquisition of information using visual and verbal means will be proposed.

Cognitive style is the typical and consistent approach to the individual for acquisition, processing, and organization of information (Jonassen & Grabowski, 1993; Riding, Burton, Rees, & Sharratt, 1995). Kogan (1971) has significant contribution in defining the term “cognitive style”, stating that it is “individual variations in the way of perceiving, remembering, and thinking, or having different ways of understanding, sorting, transforming, and using information” (Kogan, 1971, p. 244). Jonassen and Grabowski (1993) state: “We all differ according to the way we interact with our environment, retrieve and display information from it, and organize the knowledge we have acquired” (Jonassen, & Grabowski, p. 173). Therefore, the relative predisposition of an individual to learning from visual or verbal materials may determine the degree to which he or she is a visualizer or verbalizer. One should not ignore the fact that individuals may exhibit different dimensions with respect to one cognitive style or another, which means that it is not correct to place an individual entirely within one field of the continuum. According to Mendelson and Thorson (2004), it is perfectly acceptable for an individual to exhibit high levels of verbalization in some types of communication and low levels of verbalization in other types of communication, and this is also true for visualization. In addition, we might point out that cognitive styles are never considered a subset of personality because style is a fixed characteristic of the individual (Jonassen & Grabowski, 1993; Riding, Burton, Rees, & Sharratt, 1995; Mendelson and Thorson, 2004; Ilieva, 2021b). According to other evidence in the theory of teaching, the cognitive styles differ from the teaching strategies, which are defined as ways used to deal with situations and tasks (Riding & Sadler-Smith, 1992). Therefore, it is not only the learner's initial response that matters, but also the type of tasks applied as part of the overall language teaching process. Furthermore, styles also differ from abilities, which refer to individuals' skill levels (Mendelson and Thorson, 2004). One of the earliest studies to compare the learning effects of the two cognitive styles was conducted in 1973 by Marks, who found that people who were better in visualizing mental images were more accurate in recall of information contained in 15 colour pictures than people who were less able to visualize images (Marks, 1973, cited by Mendelson and Thorson, 2004).

Scales for measuring cognitive styles

One of the most well-known scales for measuring the index of verbal and visual cognitive styles is A. Richardson's (1977) Verbalizer-Visualizer Questionnaire (VVQ) scale, which offers 15 items for measuring the affiliation to one style or another. Richardson developed the VVQ out of earlier work by Paivio (1971) who had developed an 86-item Ways of Thinking questionnaire (Paivio, 1971; Mendelson and Thorson, 2004). Most of the early studies defined visualizers and verbalizers as being at opposite ends of a single continuum. More recently authors have begun to examine the two as separate and independent concepts. No longer are people considered to be either visually or verbally predisposed, but rather to show variation in both concepts (Mendelson and Thorson, 2004, p.479). Although this scale has been heavily criticized, it is present in the scientific literature and has been applied in a number of studies on communication, education, advertising, marketing, and other fields (Antonietti & Giorgetti, 1998; Green & Schroeder, 1990; Parrott, 1986, Sullivan & Macklin, 1986; Taneva, 2005). Another author who measures the two styles of information perception is Riding (1995) by proposing another scale placing verbalization and image, i.e. visualization, as ends of a continuum. This scale is called the Cognitive Styles Analysis (CSA) (Riding et al., 1995; Riding & Douglas, 1993; Riding & Sadler-Smith, 1992), but because it is difficult to measure, the researchers of this study will not apply it to measure the respondents' cognitive styles.

Furthermore, some studies indicate that visual and verbal elements used for impact in advertising communication seek meaning operation in relation to verbal anchoring and visual structure of visual rhetoric in advertisements (Lagerwerf, Charlotte, van Hooijdonk, & Korenberg, 2012; Spasova, L. 2021^b). According to the same authors meaning operation refers to the relation between meaningful visual elements, and determines the number of interpretations of an image (Lagerwerf et al., 2012, p.1836). Therefore, the way of perceiving and reflecting on the conveyed information influences the attitudes towards the object of information, different interpretations and formations of convictions, as well as some behavioral changes. In addition, the effectiveness of communication is achieved when a community or a common understanding of the

message is received from both sender and recipient (Spasova, 2021^a).

Other studies related to information processing provide evidence of positive evaluation as well as positive emotions evoked by the impact of the message. Much research already finds that positive affect leads people to process messages in a more heuristic or carefree manner (Mackie & Worth, 1989; Schwarz & Bless, 1991; Schwarz & Clore, 2007; Taneva, 2009). In the present research, we demonstrate the complexity layered upon this general effect and address some of the mechanisms behind this complexity (Griskevicius, Shiota & Neufeld, 2010). The reason for this complexity is the tracking process: attracting attention, arousing interest, remembering information, evoking emotions, achieving persuasion, and behaving in order to use the information received. All of these components can be applied in language teaching and can also motivate the learner to improve the acquired language knowledge and skills. Much research has found that positive affect facilitates increased reliance on heuristics in cognition (Griskevicius, Shiota & Neufeld, 2010, p. 190) because building a positive attitude towards the world transforms the developing individual into a well-established personality.

Operationalization of cognitive styles

Cognitive styles refer to psychological dimensions representing consistencies in an individual's manner of cognitive functioning, particularly with respect to acquiring and processing information (Ausburn & Ausburn, 1978; Messick, 1976; Witkin, Moore, Goodenough, & Cox, 1977). Although most of the previous studies of the visual-verbal cognitive style have been based on a general idea of the existence of two distinct visual and verbal processing systems, they have neither been motivated by a cognitive theory that specifies how information is processed in the brain, nor have they been motivated. (Blazhenova, & Kozhevnikov, 2009). In order to operationalize a cognitive style, its valence must be measured, taking into account the particularities of the measurement instrument. Through a series of measurements, the internal reliability of the selected cognitive style is ascertained. In addition, it is quite beneficial to base the cognitive style on theories of the cognitive science. Researchers such as Blazhenova and Kozhevnikov (2009) suggest an Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ) as a

tool for new research while this style seeks the relationship between the following components: object imagery, spatial imagery and verbal dimensions. The same authors recognize the high value of the Visual-Verbal cognitive style dimension (e.g. Paivio, 1971; Richardson, 1977) that describes consistencies and preferences in processing visual versus verbal information, and classifies individuals as either visualizers (also called imagers), who rely primarily on imagery when attempting to perform cognitive tasks, or verbalizers, who rely primarily on verbal-analytical strategies (Blazhenova, & Kozhevnikov, 2009, p. 639). Other researchers indicate that when operationalizing cognitive styles, the respondent's experiences and learning preferences should also be considered (Taneva, T & Angelova, P. 2000), as well as the problem-solving strategies, preferences for verbal versus visual recall signs, and accuracy and reaction time on verbal versus visual tasks. Therefore, the distribution of the respondents on the VVQ scale is not sufficient because there are other circumstances that determine the final outcome in foreign language learning. According to Antonietti and Giorgetti (1998), measuring individuals' reactions to certain stimuli to cognitive tasks underlying more complex behavior can determine their final response. The present study differentiates two different approaches for assessment of the visual-verbal cognitive styles, initially focusing on some verbal elements - font size, number of words, special selection of words in the text in a particular scientific domain, etc.; secondly, visual elements are proposed - color or black and white pictures, images of parts of the respondent's scientific domain, color images as part of a whole picture, etc. A large number of researchers consider that the development of questionnaires for the respondent's self-assessment against their belonging to one of the cognitive styles is the most important part in the research. Such is Richardson's (1977)- Verbalizer-Visualizer Questionnaire (VVQ), previously the Individual Differences Questionnaire (IDQ: Paivio, 1971), and later the Style of Processing (SOP: Childers, Houston, & Heckler, 1985). Researchers such as Blazhenova, and Kozhevnikov commented that the factor analysis of IDQ elements identified not only imagery and verbal factors, but also a range of other factors (Paivio & Harshman, 1983). In addition, the VVQ elements form a homogeneous scale. Verbalizing and visualizing styles were used to examine efficiency in map reading ability (Schofield & Kirby, 1994). Using Kirby et al.'s (1988) scales, the authors of

the present study pose the following research question: visualizing and verbalizing could act independently of each other? Although a person's verbal style did not predict speed of locating a position on the map, higher visualizing was positively related to speed at this task. This study provides evidence that certain tasks call upon only one aspect of a person's predisposition for visual and verbal information (Mendelson, A. L., & Thorson, E., 2004, p. 484).

Evidence supports the idea that people differ in their predisposition to learn from verbal and visual information. Some people use few images, relying primarily on verbal material, while others learn better from visual material rather than verbal material. Others may be just as good at learning from words or pictures. Furthermore, the research suggests that the visualizer and verbalizer styles interact with different tasks in order to improve language learning. Jonassen and Grabowski (1993) provide some recommendations on how teachers can teach and consider the learner's belonging to one or the other cognitive style. They state that in order to "exploit the visual learner's preferences and challenge the verbal learner," teachers should use teaching methods involving "images, pictures, graphs, or diagrams" (p. 197). Likewise, these authors suggested using no illustrated texts to best reach verbal students and challenge visual ones. Many of the same skills in education apply to processing media messages - learning from words and pictures, reading charts and graphs, etc. There are dozens of experimentally verified research models in communication theory (Spasova, 2021^a). In order to examine the relationship between the cognitive styles of the visualizer and verbalizer and the processing of information from media text, some authors have analyzed the components of the respondents' value systems.

Conclusion

This study expands the knowledge about the way individual differences affect information processing. Additionally, this study extends the educational theory on foreign language teaching to analyze and operationalize a new scale for measuring cognitive styles according to foreign language. It becomes clear that different learning methods can be applied in teaching, while the teacher has considered in advance the learner's belonging to one cognitive style or another. Also, other individual differences in learners' processing of taught information can be accounted

for by measuring the influences of pictures and texts. The selection of a scale to measure cognitive styles should not be underestimated because each researcher must adapt one of the proposed scales to their setting. Future research can focus on learning from text-oriented settings by measuring a person's pre-verbalization orientation. In addition, for those who demonstrate high levels of visualization, the researchers recommend the use of more images in language teaching. On the other hand, the mixing of the two cognitive styles is also an important factor because, as stated, respondents never stay at only one end of the continuum. Therefore, the triggering events as well as some additional circumstances have to be taken into account when measuring individual characteristics and affiliation to some of the cognitive styles.

References

1. Antonietti, A., & Giorgetti, M. (1998). The verbalizer-visualizer questionnaire: A review. *Perceptual and Motor Skills*, 86, 227-239.
2. Blazhenova, & Kozhevnikov, 2009 The new Object-Spatial-Verbal Cognitive style model: theory and measurement, *Applied Cognitive Psychology*, 23: 638-663, DOI: 10.1002/acp.1473.
3. Borenstein, M., Hedges, L. V, Higgins, J. P. T., & Rothstein, H. R. (2009). *Introduction to meta-analysis*. West Sussex, United Kingdom: Wiley
4. Bryant, J., Zillmann, D., & Brown, D.. (1983). Entertainment features in children's educational television: Effects on attention and information acquisition. In J. Bryant & D. R. Anderson (Eds.), *Children's understanding of television* (pp. 221-240). New York: Academic Press.
5. Cronbach, L. J., & Snow, R. E. (1977). *Aptitudes and instructional methods: A handbook for research on interactions*. Oxford, UK: Irvington.
6. Gerend, M. A., & Sias, T. (2009). Message framing and color priming: How subtle threat cues affect persuasion. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 999-1002.
7. Green, K. E., & Schroeder, D. H. (1990). Psychometric quality of the verbalizer-visualizer questionnaire as a measure of cognitive style. *Psychological Reports*, 66, 939-945.
8. Griskevicius, V, Shiota M. N. & Neufeld, S. L. (2010) Influence of different positive emotions on persuasion processing: A functional evolutionary approach, *Emotion, American Psychological Association*, (10):2, pp. 190-206.
9. Ilieva, T. 2021a, Phraseological expressions with the key word "cross" in B u
10. Ilieva, T. 2021b, New real and non-real phraseological expressions in the Bulgarian media discourse, *Bulgarian language and literature*, 1314-8516 –(Online), WOS.
11. Holman, L. R., Snowman, J., & Deichmann, J. (1979). The effect of stimulus presentation mode and cognitive style on sentence recognition memory. *Journal of Educational Research*, 72, 224-228.
12. Houts, P. S., Doak, C. C., Doak, L. G., & Loscalzo, M. J.. (2006). The role of pictures in improving health communication: A review of Research on attention, comprehension, recall, and adherence. *Patient Education and Counseling*, 61, 173-190.
13. Juni, S., & Gross, J. S. (2008). Emotional and persuasive perception of fonts. *Perceptual and Motor Skills*, 106, 35-42.
14. Jonassen, D. H., & Grabowski, B. L. (1993). *Handbook of intelligent tutoring systems*, 1-4. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
15. Kazarova, K. (2021) Measurement of students' motivation for learning a foreign language, *Trakia Journal of Science*, (19)1, pp 282-291. doi:10.15547/tjs.2021.s.01.041.
16. Kirby, J. R., Moore, P. J., & Schofield, N. J. (1988). Verbal and visual learning styles. *Contemporary Educational Psychology*, 13, 169-184.
17. Kogan, N. (1971). Individuality and cognitive difference. In G. S. Lesser (Ed.), *Psychology and educational practice* (pp. 242-292). Glenview, IL: Scott, Foresman.
18. Lagerwerf, L., Charlotte M. J. van Hooijdonk, & Ayalies Korenberg. (2012). Processing visual rhetoric in advertisements: Interpretations determined by verbal anchoring and visual structure, *Journal of Pragmatics*, 44, 1836--1852. DOI:10.1016/j.pragma.2012.08.009.
19. Lesser, G. S. (1974). New York, NY: Random House.
20. Mackie, D. M., & Worth, L. T. (1989). Processing deficits and the mediation of positive affect in persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 27- 40.
21. Marks, D. F. (1973). Visual imagery differences in the recall of photos. *British Journal of Psychology*, 64, 17-24.

22. Mendelson, A. L. (1999). The effect of photos on the attribution of homelessness. In E. Min (Ed.), *Reading the homeless: The media's image of homeless culture* (pp. 175-196). Westport, CT: Praeger.
23. Mendelson, A. L. (2001). Effects of novelty in news photographs on attention and memory. *Media Psychology*, 3, 119-157.
24. Mendelson, A. L., & Thorson, E. L. (2003). The impact of news stories and photos on the processing of information about Hillary Rodham Clinton. *New Jersey Journal of Communication*, 11(2), 135-148.
25. Mendelson, A. L., & Thorson, E., (2004) How Verbalizers and Visualizers Process the Newspaper Environment, *Journal of Communication*, September 2004, International Communication Association
26. Meyers-Levy, (1989) Gender differences in information processing: A selectivity interpretation, in *Cognitive and Affective Responses to Advertising*, (P. Cafferata and A. Tybout, Eds., Lexington, MA: Lexington Books, 219 - 260.
27. Miron, D., Bryant, J., & Zillmann, D. (2001). Creating vigilance for learning from television. In D. G. Singer & J. L. Singer (Eds.), *Handbook of children and the media* (pp. 153-181). Thousand Oaks, CA: Sage.
28. Peeck, J. (1993). Increasing picture effects in learning from illustrated text. *Learning and Instruction*, 3, 227-238.
29. Paivio, A. (1971). *Imagery and verbal processes*. New York, NY: Holt, Rinehart, and Winston.
30. Parrott, C. A. (1986). Validation report on the verbalizer-visualizer questionnaire. *Journal of Mental Imagery*, 10, 39-42.
31. Readence, J. E., & Moore, D. W. (1981). A meta-analytic review of the effect of adjunct pictures on reading comprehension. *Psychology in Schools*, 18, 218-224.
32. Richardson, A. (1977). Verbalizer-visualizer: A cognitive style dimension. *Journal of Mental Imagery*, 1, 109-126.
33. Riding, R. J., Burton, D., Rees, G., & Sharratt, M. (1995). Cognitive style and personality in 12-year-old children. *British Journal of Educational Psychology*, 65, 113-124.
34. Riding, R. J., & Sadler-Smith, E. (1992). Type of instructional material, cognitive style and learning performance. *Educational Studies*, 18, 323-340.
35. Seo, K. 2020 Meta-analysis on verbal persuasion - Does adding images to texts influence persuasion, *Athens Journal of Mass Media and Communication*, (6) 3: pp. 177-190.
36. Snow, R. E. (1989). Aptitude-treatment interaction as a framework for research on individual differences in learning. In P. L. Ackerman & R. J. Sternberg (Eds.) *Learning and individual differences: Advances in theory and research* (pp. 13-59). New York: W. H. Freeman.
37. Schwarz, N., & Bless, H. (1991). Happy and mindless, but sad and smart? The impact of affective states on analytical reasoning. In J. P. Forgas (Ed.), *Emotion and social judgments* pp. 55-72). New York, NY: Wiley.
38. Schwarz, N., & Clore, G. L. (2007). Feelings and phenomenal experiences. In E. T. Higgins & A. Kruglanski (Eds.), *Social psychology: A handbook of basic principles* (2nd ed.). New York, NY: Guilford Press.
39. Spasova L. (2011) Paralinguistics as an Expression of Communicative Behavior, *Trakia Journal of Sciences*, (9) 3: pp 204-209.
40. Spasova, L. (2019) Advertising communication, persuasive influence and value system of young people in Bulgaria, *Online Magazine - Management & Education*, (15) 2: pp. 311-219.
41. Spasova, L., Taneva, T. (2021). Influence of Gender on Advertising Responses of Young People for Products of Mobile Operators in Bulgaria, Sixth International Scientific Conference "Business and Regional Development" SISC, 24-25 June, 2021, SHS Web of Conferences 120, 04002 (2021). Available online at: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112004002>
42. Spasova, L. (2021^a) Effective Advertising Development of Mobile Operators in Bulgaria, *COJ Electronics & Communication*, 2(1). COJEC.000529.2021. DOI: 10.31031/COJEC.2021.02.000529
43. Spasova, L. (2021^b). The Role of Gender and Marital Status in the Perception of Personalization and Visualization in Hybrid Advertising, *Psychology and Psychotherapy: Research Study (PPRS)*, Impact Factor: 0.719 (2020-2021) ISSN:2639-0612 DOI: 10.31031/PPRS.2021.05.000606. *Psychol Psychother Res Stud*. 5(2). PPRS. 000606.
44. Taneva, T. 2009 *Subjective perception of economic risk*, Contrast Printing House, ISBN: 978-954-9443-06-6
45. Taneva T. (2005). Value parameters of pedagogical work of teachers of special schools,

Pedagog - jednej czy wielu drog, №3, Akademi podlaskiej. 67 (2), pp. 81-95

46. Taneva, T., & Angelova, P. (2000). A place of education and qualification in the value system of entrepreneurship in our country, collection. Pedagogical-psychological and medical-anthropological problems of the personality, Trakia University, St. Zagora, pp.177-180.

47. Taneva, T. (2001). Motivation and risk appetite, Psychological Research Magazine, №2, Sofia, p. 19

Marieta Ivanova
Kalina Kazzarova
Trakia University, Faculty of Economics
Social Sciences and Business Language Training
Students' City, Stara Zagora
marieta_ivanova@yahoo.com
kalina_63@abv.bg

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИНТЕРАКТИВНИТЕ МЕТОДИ В ЧУЖДООЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ – ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ УСПЕВАЕМОСТТА НА ОБУЧЕНИЕТО

Мариета Иванова, Калина Кацарова

IMPLEMENTATION OF INTERACTIVE METHODS IN LANGUAGE TEACHING - IMPACT ON LEARNING PERFORMANCE

Marieta Ivanova, Kalina Kazarova

ABSTRACT: *The main aim of the research article is to investigate the effectiveness of foreign language teaching through the implementation of interactive methods in different scientific fields. The outlining of the basic concepts and the comparative analysis between traditional and interactive methods aims to ascertain the advantages of each group of methods, and some new approaches are also proposed. A theoretical framework is proposed for conducting an experimental study on the comparison between control and non-control groups, and certain statistical processing is explained in order to verify the obtained dependencies between the groups. Despite the possibility of manipulation of some of the variables, the scientific evidence supports the established practical effectiveness of the interaction.*

Key words: Foreign language teaching, Interaction, Improvement and motivation.

Introduction

The changes in our contemporary life, provoked by the increasing application of information and communication technologies not only in science, education, technology and culture but also in human attitudes and behaviour, require changes in the educational environment, as well as continuous updating and modernization of learning resources by means of digitization. In the university and school environment distant and online learning rapidly came into use, necessitating a shift in the focus of educators and learners to a new form of interactivity that offers upgrade of the learning process and the solution of fundamental educational problems (Bozhilova, 2015; Bogdanov, & Simov, 2018).

The term “interactive method” originated in 1990 (Bakhreddinova, 2020) and has been applied in many fields, thus attracting the research interest. According to certain empirical evidence, interactive methods turn out to be some of the most effective tools for modern educators (Korovina, Pushkina & Krivoshlykova, 2019) because they arouse the interest of the Z-generation - from 2000 to 2010, which refracts its thinking through technology. According to Bulvinska and Khanykina (2019), “the most promising and most effective forms and methods of learning are the

interactive forms of organizing the learning process” (Bulvinska, & Khanykina, 2019, p. 54). Strong theoretical and empirical support is given to the notion that these are “technologies and methods of teaching in practical classes that can be successfully used for the formation and development of communicative competence” (Symonenko, Zaitseva, Osadchyi, & Vinogradova, 2020, p.21). The main purpose of the application of interactive methods is to analyse and outline the essence and “characteristics of the interactive approach in education and the possible fields of its implementation in resource-based, project-based and distance electronic learning” (Bozhilova, 2015, p. 20) as a source of digitized, lexicographic knowledge resource in order to increase the linguistic competence of the learners. There are dozens of experimentally verified research models in communication theory (Spasova, 2021, p.245) that can be applied in language learning. Another main focus in research circles is put on the nature and characteristics of interactive methods, the approaches to their determination and classification, and their role in enhancing students’ motivation (Korovina, et al., 2019; Bozhilova, 2015), regardless of the principal subject chosen by them and the individual characteristics. According to Bakhreddinova, M. (2020) interactive learning encourages and enables the learners to create comfortable conditions for learning, consequently

they feel their success, develop creativity, intellectual and communicative abilities. Therefore, the mentioned methods in language learning offer many effective activities and approaches (Vlaicu, & Neacsu, 2018; Ilieva, T. 2021b) that are aimed at accelerating the learning process and achieving a higher degree of foreign language reproduction.

Interactivity as a concept and method - a comparative analysis between traditional and interactive methods

Interactivity is a concept that is present in the field of communication and is perceived as a way of interaction between two individuals in the communication process, or "interaction" (Walsh, S. 2003; Ilieva, T. 2021). Moreover, the basic view in cognitive science is that the process of information transmission and communication, including FLD (Foreign Language Didactics), can be seen in two elementary but inseparable concepts - information and communication, which can be combined into interaction - interaction between a teacher and a learner, which is achieved through the implementation of various interactive methods. According to Bozhilova, this is a characteristic of the learners' condition - they are in a position of action, of performing certain learning tasks. That is why these methods are also called "active learning methods," and not teaching methods (Bozhilova, 2015; Richards, Theodore, Rodgers, 2001) Additionally nowadays the Bulgarian universities have to develop and create a new practical education for lifelong learning, offering different disciplines (Spasova, L. 2019), and foreign language training naturally acquires interactivity.

From the perspective of language learning and teaching in a digital lexicographic environment, the most appropriate range of information processing which outlines our problematic space is at

the level of our cognitive functioning, including verbal communication realized with modern digital resources (Blumenfeld, et al., 1991; Dakowska, 2013), implemented as part of the interactive language learning. The achievement of interactivity as a model of language learning requires research comprising the processing of information from different individuals with different demographic characteristics, to whom modern interactive methods have not been applied, as well as detailed analysis of the cognitive processes of the learners. Cognitive psychology defines the perception of information as an interpretable element deriving its meaning from the system of which it is a part (Neisser 1967; Taneva, T. 2001) in the form of clusters, constructs, hierarchies or systems (Lindsay & Norman, 1991) that can be represented through novel digital forms and resources. Where there is no form recognized by the subject of processing, there is no information about it and this form can hardly be utilized. (McGraw, 2000). Therefore, previous and contemporary research has found the influence of interactivity as part of the process of understanding of the learned material, the learning process, the motivation for learning, as well as on the individual satisfaction with foreign language learning achievement (Richards, Theodore, 2001, quoted by Bozhilova, 2015). The applicability of interactivity in foreign language teaching is widely discussed and this allows clarification of some basic dependencies between the direct, traditional teaching methods and the interactive ones. The comparative analysis is presented in Table 1 and is constructed on the basis of a complex analysis of research on learners without disabilities (Gottsleben, Tyack, & Buschini, 1974) and with disabilities (Gray, & Ryan, 1973, Hall, & Tomblin, 1978):

Table 1. Main criteria of traditional and interactive methods in language teaching

Traditional methods	Interactive methods
The structure of the teaching is predetermined.	The structure of the teaching is variable and includes interactive techniques, tasks or instructions.
Pre-established linguistic goals - adherence to a particular sequence.	Individual language goals – freedom of activity of the learner.
Specific consolidation procedures - helps to follow a specific sequence by the teacher.	No structured procedure for consolidation - helps predispose the learner to the learning process.
Modelling topics through pre-set tasks.	Modelling ideas through task variability.
Creation of a traditional environment.	Creation of challenges.
Placing emphasis on traditionally discussed topics.	Expansion of topics and additional comments on problematic areas.
Inclusion of stimulating materials, with little emphasis on natural contexts.	Inclusion of stimulating materials, with a primary focus on interactive tasks.
The teaching is mainly directed by the lecturer.	The teaching is directed at some points by the learner.

Operationalisation for selection and investigation of interactive methods

In order to establish and operationalise the study of interactive methods, it is necessary to derive some scientific approaches applied in foreign language teaching. The researchers focus on the following:

1) Degree of incorporation of interactive methods (Richards, & Rogers, 2001) - this approach requires a purposeful classification of interactive methods in language learning according to the achievement of specific learning goals;

2) Transition from passive to active learning (Oybekovna, Usmanovna, Rashidovna, 2020) - an approach in which the technological aspects of teaching various specialists are intensified. The main goal of the approach is to actively involve the learner in the learning process using individual methods such as role assignment, building linguistic constructions in live speech, applicability of grammatical categories in specific word combinations, etc.;

3) The use of traditions and norms in foreign language teaching (McArthur, 2001) - the aim of this approach is to assess whether it is appropriate to apply in foreign language teaching traditions existing in different communities for faster acquisition of knowledge and skills in the language;

4) Passive and interactive methods in language teaching (Ellis, 2002) - the approach requires classification and degree of applicability of the passive and interactive methods of foreign language teaching, with emphasis on the interactive ones.

5) Reduction of ideas in foreign language teaching (Oybekovna, Usmanovna, Rashidovna, 2020) - one of the most interesting approaches of studying interactive methods, allowing the unification of learners' ideas about thematic units in the process of training;

6) Building communicative competence through the foreign language (Emadi, 2013) - the approach has caused significant research interest because it has a high potential for achieving successful results in foreign language learning. Moreover, this approach is directly connected with the interactive methods.

Apart from the investigation of the approaches and methods of study of the relevant topic, the researchers analyse the technical means of implementation of interactivity. The interactive methods applied in language teaching, as well as the use of effective computer technology in teaching is a compelling challenge for all educators as well as for the contemporary researchers. Therefore, a

good organization and effective intensification of the learning process are required, which should be achieved with the personal efforts of each teacher, as well as with the competent use of digitalized tools. In order to educate students, the applicability of interactive methods of foreign language teaching through modern computer technology is defined as follows:

➤ a resource for the formation of universal learning activities;

➤ a resource for enhancing the effectiveness of language teaching;

➤ a resource for offering digitised lexicographic data;

➤ a resource for verification of the effectiveness of learning through interactivity;

➤ a resource for self-development of the teacher in a higher educational establishment.

The wide applicability, as well as the different possibilities of the tools of interactive computer technologies (ICT) in each scientific discipline, builds new approaches in their study. Experts in the field of mathematics and information technology further share that several alternative uses of ICT in language teaching are present (Kilickaya, & Krajka, 2010). Among these, the following can be identified:

➤ as a technology on individual elements: computer-based learning on individual topics, sections, for individual language tasks;

➤ as a major, determining, significant part of the technologies used;

➤ as a mono-technology: when the whole process of learning, the whole management of the learning process, including diagnosis and monitoring, is based on the use of language learning.

➤ as a basic approach for the adoption of lexicographic data to improve foreign language teaching.

Researchers distinguish three categories of interactivity that can be applied to the study of effectiveness in foreign language teaching. (Stupina, 2009; Kaminskaya, 2016). The first category of interactivity, called navigational interactivity, enables the learners to navigate through different sites using hyperlinks. The second category, according to other researchers (Grigorashm, & Trubilin, 2014; Taneva, T. 2005), enables the learners to interact with other learners or with the instructor to obtain information, to conduct discussions, blogs, comments using e-mail. There is also a third category of adapted interactivity, which gives greater personalization of the website or

browser used depending on the learner's preferences. Researchers for whom interactivity and the methods implemented through it are applied, study the phenomena related to interactive communication in general. This includes various digital forms of communication such as games, interactive drama, hypertext functions, etc. Prominent researchers in this field include Pearce (1997), Murray (1997) and Ryan (1997), and in 1984 the authors Antani Nays and Norman Holland introduced the term "interactive function", which very quickly entered the academic circles.

On the basis of the presented features in interactive learning, the following hypotheses can be outlined:

Hypothesis 1: The success rate of interactive methods and approaches in foreign language teaching is determined by the type of interactivity in teaching.

Hypothesis 2a: In the course of improvement of the skills and knowledge of foreign language learners, more traditional methods can be applied.

Hypothesis 2b: In the course of improvement of the skills and knowledge of foreign language learners, more traditional and interactive methods can be applied.

Discussions on the feasibility of interactive methods

The present study proposes a new experiment to investigate interactivity which can be applied among both Bulgarian and international students. The researchers' expectations regarding the results of the experiment are the following: the sequence of application of the individual interactive methods cannot influence the final evaluation of foreign language learning within statistically significant limits, nor would it determine and build a certain attitude of the learners towards the language (Taneva, T & Angelova, 2000). Explanations can be found in the different psychological personality characteristics of the learners as well as in their belonging to a certain sociocultural context. In addition, it can be pointed out that the learners take strictly individual directions of developing their language skills, and their initial attitudes towards it would have an impact on their motivation to learn a foreign language and also on their motivation for learning in general. According to the views of some researchers "the term attitude is present in different fields of science, such as psychology, sociology, communications, publicity, etc. because it is related to the analysis of human behaviour. The way in which we process information depends on our attitudes (Spasova, 2019, p. 838).

According to the scientific interpretation of the interactive methods, which states that these are "methods of interaction of participants with each other" (Mamedova, & Grib, 2020, p. 1014), the socio-psychological interaction between the teacher and the learner is of utmost importance for the success of the learning. Topalova and Mladenova, (2020) state that the most specific features of the methods are cognitive and developmental characteristics, and they are based on the largest number of choices - 100%, are determined by motivation in learning. In addition, it should be specified that the selection of the category of interactive method is very important, as well as the combination of several methods of teaching (Benkova, Georgiev, Raleva, Vlaeva, & Taneva, 2021). Interactive teaching methods and principles of language learning are more advanced ways of teaching according to Bakhreddinova, (2020) because they provide greater opportunities, but the main limitation is the dependence on technical devices for learning, the availability of the Internet, and the digitisation of language corpora.

Research design and performance of the study

In order to measure the effectiveness of language teaching after the application of interactive methods, several groups are pre-selected - control groups with interactive methods and non-control groups without the application of interactive methods. The only requirement for them is to have been taught in the respective language in the high school stage, and the experimental design is intra-group, i.e. all individuals fall into one group. It is possible to study 200 individuals of different nationalities, and the learners are divided into foreigners learning Bulgarian and Bulgarians learning English.

Main tasks before the experiment:

- To select and allocate the groups;
- To divide the groups into subgroups - groups with previous experience in using interactive methods and groups without interactive methods;
- To indicate the number of interactive methods applied;
- To establish the relationships between the methods and to apply them in strict sequence;
- To outline those groups in which there is reported progress in learning regardless of the methods used;

Stage I: The learners with their demographic characteristics are an independent category of variables possessing well-defined characteristics.

In order to determine the relationship between the applied interactive methods and some of the demographic characteristics, without exercising control on the additional influencing factors, Chi-square measurements are made. The measurements are conducted using the Likert five-point psychometric scale (*Likert scale*) for measurement of the satisfaction with the following statements: Disagree-1, Slightly disagree-2, Neutral-3, Slightly agree-4, Agree-5.

Stage II: The respondents who fully implemented interactive methods and reported success in some of the learners' linguistic skills are subjected to additional measures in order to establish the relationship between method and respondent behaviour. Additional subgroups can be formed, a control group with a change in language learning and the implementation of interactive methods and a control group without a change in language learning and the implementation of interactive methods. Each group is asked to complete a questionnaire to report on the impact of each method, with participants answering questions related to improvement in their reading, speaking, writing and listening skills. (Gundasheva Spasova, Dvorska, Petrillova, 2016)

After conducting the necessary statistical data processing under Varimax Rotation regarding some indicators for increase in the learning success such as active respondent participation, motivation and willingness to work in the learning process, demonstration of new linguistic-syntactic skills, etc., additional findings are made on individually reported changes in learners.

Stage III: After the respondents complete a questionnaire for determination of the change in learning, they must answer an additional questionnaire prepared by the researchers for the interactive methods applied. This final questionnaire is formed using the final answers of the respondents in the control groups in order to identify the needs which have to be improved in interactive language teaching. Furthermore, the experimental study takes into account not so much the respondent's generalized judgments but the affective state of the individual as part of the interactive learning.

Results and discussion

The main disadvantage of the experiment conducted is that some of the variables can be manipulated, such as the degree of applicability of the interaction, determination of the learners' level as part of the respondents' self-assessment, replacing or mixing traditional with interactive methods,

etc. It is possible different levels of learner satisfaction to be reported in a control group, i.e. additional individual measurements are needed. In this situation the research question is: Which factors determine success for some respondents in the control group and which negatively influence others?

Therefore, the several measurements conducted use regression analyses in order to establish the interactions between the applied interactive methods and abilities of the learners. For example, P. Friedman and K. Friedman (1980) examine all available pre-test measures for subjects in a post hoc search for interactions, the respondents being individuals with disabilities. Unlike them, other researchers only examine two variables of the abilities in the process of interaction - IQ and language development, again looking at the relationship between direct traditional methods and indirect interaction methods (Cole, & Dale, 2011). Furthermore, one of the goals of language learning is to prevent and reduce depression, apathy towards life, aggression, by improving the overall well-being of the population in individual countries (Spasova, 2021).

Conclusion

Research on traditional and interactive methods of foreign language teaching finds some comparable effects in the acquisition of linguistic and syntactic knowledge and skills, and no single method can exhaust and satisfy the different groups of learners or address all specific aspects of language development (Cole, & Dale, 2011, p. 215). The application of navigational interactivity and visualizations enabling the learners to navigate through different sites using hyperlinks, the stimulations for acquisition of certain syntactic constructions in medical terminology are activated (Brodbeck, Mazza, & Lalanne, 2009) A similar function is also performed by the appearance of short definitions for unfamiliar words from the text as hyperlink (Rott, Williams, & Cameron, 2002), which facilitate the understanding of the learner, such as the WordChamp Web Reader programme applied to all words (Kilickaya, & Krajka, 2010). Researchers agree that these methods give learners greater autonomy and motivation. Regarding the second group of methods, allowing interaction between an individual learner and the others, it is applied in discussions as well as in extended topics (Grigorashm, & Trubilin, 2014). In such interaction, different

strategies are applied by the learner for better effectiveness, but the learner can determine the degree of interaction in the process of learning, which gives freedom in the decision to participate. As for the third group, called adapted interactivity, the respondents can indicate in advance the choice of website or browser used by them, which is associated with a higher level of personalization (Atay, & Ozbulgan, 2007), leading to greater satisfaction after achievement of the results. The most accurate criterion of learning success is the learner's satisfaction. According to Spasova, when constructing a measurement tool, some specifications about the socio-demographic characteristics of the respondents should be taken into consideration (Spasova, 2020, p. 15) It is believed that each young person could have a different level of satisfaction, i.e. it is not a characteristic belonging only to youth audiences, but refers specifically to the personal experience of each individual (Spasova, 2020, p. 15)

There is significant scientific evidence for achievement of greater effectiveness through the use of interactive learning methods. Kilickaya, and Krajka, (2010) found that participants in an experimental group using WordChamp to learn new words performed significantly higher than a control group practising traditional vocabulary learning activities (Kilickaya, & Krajka, 2010, p. 61). The research carried out by Nelson (1998), Horst, Cobb, Nicolae, (2005), Spiri (2008) and Loucky (2009) is in support of this statement because the mechanical relationship between the form and meaning of a word within the context has been found to improve. Therefore, the applicability of separate interactive methods cannot replace entirely the traditional methods but can enhance and improve them by providing choices for both the teacher and the learner. This leads to individualization of language learning, the enhancement of communicative competence and most of all, the avoidance of short-term superficial learning, which has a direct relationship with the learners' motivation

References

1. Atay, D, & Ozbulgan, C. 2007 *Memory Strategy Instruction*, Contextual Learning and ESP Vocabulary Recall. English for Specific Purposes, 26, 39-51.
2. Bakhreddinovna, M. 2020 The interactive methods and principles of foreign language teaching, *International Journal on Integrated Education*, (3) I, pp. 77-79.
3. Bizova-Laleva, V. 2016 *Application on Information Technology for Efficiency in Teaching Mathematics*, Dissertation Work, Plovdiv.
4. Benkova, K., Georgiev, Y., Raleva, S., Vlaeva, N., & Taneva, T. (2021). Study of the values of the social workers in Bulgaria. *Amazonia Investiga*, 10(43), 96-104. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.43.07.9>
5. Blumenfeld, P. C., Soloway, E., Marx, R. W., Krajcik, J. S., Guzdial, M. & Palincsar, A., 1999 *Motivating Project-based Learning: Sustaining the Doing, Supporting the Learning*, *Educational Psychologist* (26), 3-4.
6. Brodbeck D, Mazza, R. & Lalanne, D. 2009 *Interactive Visualization - A Survey*, Research Results of the MMI Program, pp. 27-46.
7. Bogdanov, A., & Simov, S. 2018 *Guidelines for intelligent Bulgarian education*, Sofia.
8. Bozhilova, V. 2015 *Interactivity in the University Education and Training*, Yearbook of Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of Pedagogy, vol. Pedagogy, (108), pp. 5-33.
9. Bulvinska, O., Khanykina, N. 2019 *Interactive Methods in Communicative Education*, Permanent Professional Education: Theory and Practice, *Pedagogical Sciences*, 4 (61).
10. Cole, K. & Dale, Ph. 2011 *Direct Language Instruction and Interactive Language Instruction with Language Delayed Preschool Children*, *Journal of Speech and Hearing Research*, (29) 2, pp. 206-217.
11. Dakowska, M. 2013 *Second Language Learning*, In book: *Psycholinguistic and Sociolinguistic Perspectives on Second Language Learning and Teaching*, Researchgate, 2013.
12. Ellis, N.C. 2002 *Frequency Effects in Language Processing*, *Studies in Second Language Acquisition* (24) 3, 143-188.
13. Emadi, M. F. 2013 *Formation of Communicative Competence of Future Teachers of English in the Foreign Language Education Iran* (Unpublished candidate dissertation). Magnitogorsk State University, Magnitogorsk, Russian Federation.
14. Englemann, S, & Osborn, J. 1976 *DISTAR Language I: An Instructional System*. Chicago: Science Research Associates.
15. Friedman, P., & Friedman, K. 1980 *Accounting for Individual Differences When Comparing the Effectiveness of Remedial Language Teaching Methods*, *Applied Psycholinguistics*, 1, 151-170.

16. Gottleben, R., Tyack, D., & Buschini, G. 1974 Three Case Studies in Language Training: Applied Linguistics, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 39, 213-224.
17. Gundasheva Zh., Spasova L., Dvorska O., Petrillova M. 2016 Comparative Needs Analysis for ESAP Students in Veterinary Medicine, International scientific ON LINE magazine *Science and Technology, Education*, ISSN: 1314-4111, (VI) 8: pp.73-81.
18. Gray, B, & Ryan, B. 1973 *A language program for the non-language child*. Champaign, IL: Research Press.
19. Grigorashm, O. V., & Trubilin, A. I. 2014 Interactive Methods of Teaching in a Modern University, *Poly-mathematical Network Electronic Scientific Journal KubGAU*, No. 101 (07), pp. 1286-1302.
20. Hall, P, & Tomblin, J. 1978 A Follow-up Study of Children with Articulation and Language Disorders, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 43, 227-241.
21. Horst, M, Cobb, T, & Nicolae, I. 2005 Expanding Academic Vocabulary with an Interactive On-line Database, *Language Learning & Technology*, 9(2), 90-110.
22. Ilieva, T. 2021a, Phraseological expressions with the key word "cross" in Bulgarian and Russian, *Orbis Linguarum/ Language World*, ISSN 1312-0484/ ISSN 2603-4026 (Scopus).
23. Ilieva, T. 2021b, New real and non-real phraseological expressions in the Bulgarian media discourse, Bulgarian language and literature, 1314-8516 –(Online), WOS.
24. Kaminskaya, E. V, 2016 A Variety of Modern Interactive Methods of Teaching a Foreign Language in a University, *Language and the World of the Language*, No. 7, pp. 159-165.
25. Kazarova, K. (2021) Measurement of students' motivation for learning a foreign language, *Trakia Journal of Science*, (19)1, pp 282-291. doi:10.15547/tjs. 2021.s.01.041.
26. Kilickaya, F, & Krajka, J. 2010 Comparative Usefulness of Online and Traditional Vocabulary Learning, *The Turkish Online Journal of Education Technology*, (9) 2, pp. 55-63.
27. Korovina, S, Pushkina, A, & Krivoshlykova, L. 2019 Interactive Methods in Developing Young Learners' Speaking Skills, 10th ICEEPSY 2019, International Conference on Education and Educational Psychology, *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*, EPSBS, pp. 44-49.
28. Lindsay, P. H. & D. A. Norman. 1991 *Procesy Przetwarzania Informacji u Człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
29. Loucky, J.P. 2009 Improving Online Reading and Vocabulary Development. *KASELE Kiyō* 35, 181-187.
30. Mamedova, L. V, & Grib, N. N. 2020 *Development of Critical Thinking of Students by Means of Active and Interactive Methods of Training*, *Advances in Economics, Business and Management Research*, (128) 6, pp. 45-58.
31. McArthur, T. 2001 World English and World Englishness: Trends, Tensions, Varieties and Standards, *Language Teaching* 34, 1-20.
32. McGraw, K. M. 2000 Contributions of the cognitive approach to political psychology, *Political Psychology* 21: 805-832.
33. Neisser, U. 1967 *Cognitive psychology*. New York: Appleton Century Crofts.
34. Nelson, B. 1998 Web-based Vocabulary Activities: Pedagogy and Practice, *Computer-Assisted Language Learning*, 11(4), 427-435
35. Pokushalova, L. V. 2011 Method of Case-study as a Modern Technology of Professionally-oriented Training Students, *Young Scientist*, (5) 2, pp.155-157.
36. Richards J. & Rogers Th. S. 2001 *Approaches and Methods in Language Teaching*, Cambridge University Press, 2001.
37. Rott, S, Williams, J, & Cameron, R. 2002 The Effect of Multiple-choice L1 Glosses and Input-output Cycle on Lexical Acquisition and Retention, *Language Teaching Research*, 6(3), pp.183-222.
38. Spasova, L., Gundasheva, Zh. 2019^a Psychological Models for Attitudinal and Persuasion Changes in Consumer Behaviour, *Trakia Journal of Sciences*, (17) 1, pp 838-846.
39. Spasova, L. 2019^b Sustainable Development of Mobile Operators in Bulgaria as a Challenge for Higher Education. In: Sustainable Development Goals 2030 - Challenges for South and Eastern European Countries and the Black Sea Region: Proceedings of the 15th International ASECU Conference, Sofia, Bulgaria. Sofia: UNWE Publishing Complex, pp. 508-516. ISBN 978-619-232-257-1.
40. Spasova, L. 2020 Measurement of Youth Satisfaction in the Use of Mobile Products and Services, *Academic Journal - Management and Education* ISSN: 13126121, EBSCO Publishing, book 2, (16) 2, 2020, pp.14-22.

41. Spasova, L., 2021^a Value Categories Determining the Influence of Mobile Operator Advertising on Young People, *KNOWLEDGE - International Journal*, (44) 3, pp. 245-251.
42. Spiri, J. 2007 Systemic Online Study of Frequency List Vocabulary. In M. Singhal & J. Liontas (Eds.), *Proceedings of the Third International Online Conference on Second and Foreign Language Teaching and Research-March 2-4, 2007 - Coming Together: The Shrinking Global Village*, 27-31.
43. Spasova, L. 2021^b New Research Search for Life Satisfaction in Family Environment and Presence of Children in the Family, *Novel Research in Sciences*, (10) 1, ISSN: 2688-836X.
44. Stupina, S. B. 2009 *Technologies of Interactive Learning in Higher Education: The Teaching Method*, Allowance, Saratov: Science.
45. Symonenko, S, Zaitseva, N, Osadchyi, V, & Vynogradova, M. 2020 Interactive methods of training for enhancing communication of IT-professionals, *SHS Web of Conferences* 75, 04009.
46. Taneva, T & Angelova, P. 2000 A place of education and qualification in the value system of entrepreneurship in our country, *Pedagogical psychological and medical anthropological problems of the personality*, Trakia University, pp. 177-180.
47. Taneva, T. 2001 Motivation and risk appetite, *Psychological Research Magazine*, (2) 1, p.19-23.
48. Taneva, T. 2005 Value parameters of pedagogical work of teachers of special schools, *Pedagog –jednej czy wielu drog*, (3), Akademi polaskiej, 67 92), pp. 81-98.
49. Vlaicu, C, Neacsu, R. 2018 *The Role of Interactive Methods in the Development of Primary Children's Creativity*, ICOANA CREDINȚEI, No. 8, Year 4.

Marieta Ivanova
 Kalina Kazzarova
 Trakia University, Faculty of Economics
 Social Sciences and Business Language Training
 Students'City, Stara Zagora
marieta_ivanova@yahoo.com
kalina_63@abv.bg

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЕКРОПОЛИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИОН И КОНСТАНТИНОПОЛ

Александър Станков

ON THE QUESTION OF THE NECROPOLES IN BYZANTION AND CONSTANTINOPLE

Alexander Stankov

ABSTRACT: *An Important part of the planning of both ancient and modern cities is the creation and formation of spaces in which the dead would be buried. In different historical periods, these necropolises were situated differently regarding the position of the city itself. In early Hellenistic and Roman Byzantium, as well as in early Constantinople, they were positioned outside the city walls. As much as the city grew and expanded in the next centuries, so did the position of the main necropolis move to the West outside the city walls. The last great expansion of Constantinople in the 5th century by Emperor Theodosius II, enclosed for the first time the necropolises within the fortified territory of the city, between the old Constantinian walls and the newly built ones, territory which had never been settled in. The main necropolis remained there until the fall of the city in 1453.*

Key words: Byzantium, Constantinople, necropolis, location, evolution, development.

Въведение

Важна част от градоустройството на последния античен град и имперска столица Константинопол е разположението на основните некрополи. Еволюцията на непрекъснато разрастващия се град още след основаването на мегарската колония Византион налага разширяването и създаването на нови места за покой на мъртвите, но и променя местоположението на самите некрополи през различните исторически периоди.

Ще проследим хронологически развитието и местоположението на основните некрополи на града през различните периоди на неговото съществуване от VII век пр.н.е. до 1453 година.

Изложение

Сведенията показват, че елинските преселници се настаняват на първия хълм на полуострова. Това се потвърждава от откритите археологически открития. Там, на т.н. Акропол на Византион, са намерени фрагменти от коринтска, източногръцка керамика и теракота (Гюзелев, 2009, с. 163). Както ни информира един патрограф от X век:

„това е било обичай, при древните да строят дворците си на акрополите“ (Preger, 1901-1907).

Пасхалната хроника (Chronicon Paschale, 1990) също ни дава сведения за началото на Византион:

„Казват, че Византион бил емпорион в Тракия, и че негов управител бил Барбизиос, баща на Фидалея, и че докато баща ѝ бил жив, тя съградила много в това тържище и поставила в него статуята на Тихе, която нарекла Керое. Когато баща ѝ Барбизиос умирал, заповядал тя да изгради стена на самото това място, от море до море. Царят на Тракия Бизас се оженил за казана Фидалея, след смъртта на баща ѝ. Той нарекъл мястото...на свое име Бинатион...Той дал на това място и градски права.“ (Лозанова-Станчева, 2020, с. 169).

След смъртта си Бизас е наследен от мегареца Диниас, лидер на Халкедонците, който спасява проходащата колония от варварските нашествия.

Некрополът на града през периода от основаването на Византион през VII в. пр.н.е. до 324 година се разполага в югозападна посока от поселението. Хесихий (Müller IV, 1851) ни съобщава, че по време на обсадата на Филип II, части от крепостната стена на Византион е заздравена от защитниците на града с надгробни камъни (Фиг.1). При проведените археологически проучвания, които ще разгледаме по-долу, най-голяма концентрация на надгробни стели, се открива в района между Форум на Константин и Форум на Теодосий, по протежението на т.н. Тракийски път, започващ от главната порта на града (Гюзелев, 2009, с. 170). Първоначалният некропол на Византион

обаче не е локализиран, но вероятно се е намирал в близост до първият пояс стени издигнат на Акропола. От проведените разкопки и намерените надгробни камъни в района на Форумата на Константин може да заключим, че крепостните стени на Септимий Север наистина са минавали на изток от форумата, като той е оставал извън територията на древния Византион. Известно е, че некрополите по римско време се намират винаги извън градските стени. Този факт ни помага по-лесно и с по-голяма точност да определим размерът на Византион при император Септимий Север (Janin, 1950, с. 25).

Фиг. 1. Карта на елинистичния и римски Византион. VII в. пр.н.е. до 324 г.

Доработен план от автора на базата на карти от Дж. Бардил, С. Манго и А. Бергер.

По време на разкопките, извършени в района на Беязит и Сюлеймание между 1946 и 1952 г., са открити находки, принадлежащи на некропола на Византион (Mamboury, 1948). Към тях принадлежат надгробни стели, датирани от IV в. пр. н. е. до III в. сл. Хр. Погребалните стели, открити в Беязит, принадлежат предимно на елинистичния период на града. Фрагмент от надгробна стела от IV в. пр. н. е. е намерен в Чаршикапъ, като това може да бъде доказателство за прехода между местоположението на некропола на Византион през архаичния период и местоположението му през класическия и елинистичния период. Друга надгробна стела, датирана от IV – III в. пр. н. е. е намерена в Чаталтикапъ. Поради близкото си местоположение, както до площад Султанахмет, така и до Беязит, тази находка може да ни даде представа за хипотетичните граници на некропола. Другите находки там включват теракотените маслени лампи и стъклени изделия от римския период на Византион. От същия период в триъгълника Беязит, Лалели и Сюлеймание са намерени стъклени парфюмни бутилки и теракотени унгвентарии. Находки от римския императорски некропол на Визан-

тион са открити и в Сюлеймание и Чемберлиташ. Към тях принадлежат надгробни стели, отнесени към III век сл. Хр.

Гробни находки, датиращи от елинистичния период, са открити и по време на разкопките на обекта Дарюшафака през 1963 г. в Чемберлиташ. Сред тях са открити саркофази, мраморен реликварий и надгробни стели (Firatlı, 1964, с. 104-106). В Сюлеймание, археолозите попадат на два хипогеума, гробна стела с изображението на погребален празник от елинистическата епоха.

Археологически проучвания върху терена на болницата Еснаф в Сюлеймание, в района на Византийския некропол е открит мраморен саркофаг от III век сл. Хр. В *tabula ansata*, върху саркофага има старогръцки надпис. Открити са теракотена купа, маслени лампи, фрагменти от стъклени парфюмни бутилки, шест човешки скелета, римска гробна стела, надписи и капители от периода на съществуването на Византион.

Други находки са открити при разкопките на пристройките на Календерхане и Истанбулския университет. В различни части на района са открити седем саркофага. Само един от тях е с надпис. Открити са теракотени маслени лампи, златни пръстени, монети, лакримарии, фрагменти от други бутилки и гробни стели (Lordoğlu, 2015, с. 78).

От всички тези факти и находки може да се заключи, че некрополът на елинистичния Византион в периода от и преди V век пр. н. е., обхваща района на Хиподрома и Съдебната палата, а с увеличаването на населението на града се разширява и простира от улицата Тракион на запад от IV век пр. н. е. до Чемберлиташ, Беязит, Лалели и Сюлеймание.

Саркофаг, регистриран в района на Сейтъмер през 1989 г., е датиран в римския период, като на него е изобразена главата на Медуза.

В Месипаша е намерен друг капак на саркофаг, датиращ от II век сл. Хр. На него има пробити дупки за котви, което показва, че е бил използван повторно в по-късни периоди.

В Силиврикапи е намерен семеен саркофаг с плосък капак и двойно отделение, също принадлежащ към римския период на Византион.

Друг варовиков капак на саркофаг е намерен в Черхаша, Коджамустафаша. На него са изобразени възела на Херакъл, главата на Медуза и спящият Ерос, облегнат на едно коляно, като самият капак има акротерии в ъглите. Долната му част е украсена с флорални мотиви.

Откритите находки показват, че некрополът на Византион през римския период се разширява на запад, към днешния квартал Фатих (Firatlı, 1965, с. 263-328).

В периода обхващащ годините 324 – 330 година, Византион е преустроен, разширен и подготвен да стане нова имперска столица.

През 324 година, след като император Константин сразява Лициний и обединява под своя власт цялата римската империя, преместването на столицата от Запад на Изток става негов първи приоритет. Византийските хронисти дават противоречиви данни, кога точно става преместването на столицата. Теофан казва, че строежът на Византион започва през ноември 324 г. (Mango, 1997). Според Кедрин (Bekker, 1853), градът е завършен в двадесетата година от управлението на императора и открит на 11 май 330 г.

Откритите археологически находки от този период показват, че некрополът на Византион през римския период се разширява на запад, към днешния квартал Фатих. Фактът, че на едно и също място са открити находки от елинистическата епоха и гробни находки от византийския период, трябва да е доказателство, че некрополът на Византион не е загубил функцията си на гробище и в по-късния Константинов период. От находките може да се заключи, че некрополът се е намирал и извън стените на Константин през късната античност, през IV - V век сл. Хр.

Само в рамките на 100 години след 330 година, територията на новия град-столица се оказва малка, за да побере огромния приток на военни, търговци и жители, заселващи се в него. Резултатът от това е появата на множество жилища и резиденции върху просторните шести и седми хълм, които се намират извън Константиновите крепостни стени. Столицата става по-населена и от самия Рим (Hussey, 1801-1856). Повечето от обществените площи и сгради, изброени в Notitia (Seeck, 1876), са построени по времето на Теодосиевата династия. Тогава става и разширяването на града и изграждането на новите Теодосиеви крепостни стени, които уголемяват значително градското пространство на запад.

Ако следваме логичното разширение на некрополите на града на Запад, то може да се допусне, че основният градски некропол продължава да съществува и да се разширява в тази посока, извън Константиновите стени поне до уголемяването на града при управлението на император Теодосий II. През VI век,

частта на столицата в рамките на Константиновите стени е гъсто застроена и вероятно вече не се използва за погребения. Липсват археологически гробни находки в този район, от тази епоха, което потвърждава горната теза. Некрополът на столицата се измества още по на Запад, като мъртвите се погребват в незаेतото разстояние между Теодосиевите стени на запад и градската структура на изток. Тази теза се подкрепя и от факта, че там през 30-те години на XX век е открит хипогеум, на север от Силиври Капъ до основата на кула от крепостните стени (Deckers; Serdaroglu, 1993, с. 140-163). Имайки предвид законът на император Теодосий II, с който той компенсира отнетите земи от частни лица, за изграждането на новите крепостните стени и в който той дава основите на крепостните кули да се използват за частни цели, не е учудващо и наличието на тази семейна гробница, датирана в V век точно на това място (TheLatinLibrary.com, 2022).

Новела 59 на император Юстиниан (Droitromain.univ-grenoble-alpes.fr, 2022) урежда разходите за погребенията, които трябва да се извършват в рамките на новите Теодосиеви стени и в предградието Сикеа – отвъд Златния рог (Janin, 1955, с. 548) (Фиг.2).

След 610 година и катаклизмите, които следват за Града и империята през следващите векове до 1204 г., продължава използването на некрополите от предния разгледан период в рамките на Теодосиевите стени.

Само три некропола са споменати от византийските автори. Като главният е този на Св. Лука, който императрица Ирина предоставя и за нуждите на чужденците (Janin, 1955, с. 547). Той се намира също в западната част на града. Антоний от Новгород през 1200 г. отбелязва, че там погребват всички мъртви на града.

Доработен план от автора на базата на карти от Р. Остерхаут и С. Манго (Développement urbaine de Constantinople, 1985).

Михаил Псел през XI век разказва, че връщайки се в града, той среща, току-що прекосил градските стени, родителите си и приятели, дошли да плачат на гроба на младата му сестра (Михаил Псел, 1999).

Фиг. 2. Карта на Константинопол след изграждането на Теодосиевите стени: V век до 1453.

Със сигурност са съществували и други некрополи, но те също би трябвало да се локализират близо до тези, които споменахме в западната ненаселена част на града.

Възстановяването на Константинопол и неговото градоустройство след 1261 година, е трудно и продължително. Градът никога повече не достига блясъка от предните периоди на разцвет. Следващите два века са изключително трудни за византийците и това неминуемо оказва негативно влияние върху градоустройствените процеси в столицата.

През този период продължава използването на съществуващите вече некрополи в рамките на Теодосиевите стени. Частни лица, свързани с аристокрацията или църковни служители се погребват в рамките на самите църкви в града (Фиг. 3) и из прилежащите им дворове. Такива погребения са открити в манастира „Мирелеон“, Манастира „Липс“, Манастира „Хора“ и др.

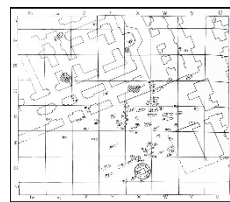

Фиг. 3. Погребения под подовото ниво на нартекса на Манастира Липс. Константинопол.

Фотография: Nicholas V. Artamonoff Collection. 1937. Image Collections and Fieldwork Archives. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

По-специално внимание заслужава откритият некропол над атриума на църквата „Св. Полиевкт“ (Станков, 2020), която е изоставена след XII век. Повечето погребения открити там при разкопките през 60-те години на XX век могат да бъдат датирани в късно византийския период (Harrison, 2014, с. 27). Тази

нова информация предполага съществуването на градски некропол около и върху руините на самата църква (Фиг. 4).

Фиг. 4. Погребения при „Св. Полиевкт“ по R. M. Harrison.

Логично е прогресивно намалящото население на столицата да не изисква създаването и организацията на нови некрополи за нуждите на градското население.

Заклучение.

Трансформацията на некрополите в Константинопол, следва логиката на разширението на града през различните негови периоди от съществуването му.

През елинския и римския период некрополите следват античната традиция и се намират извън рамките на крепостните стени на поселението. Когато площта на града се разширява на запад се изграждат и нови места за покой на мъртвите, които се намират извън крепостните стени.

С последното значително разширение на града при император Теодосий II обаче, основните некрополи остават в рамките на новите крепостните стени на града, в пространството между външната част на старите Константинови укрепления и новите Теодосиеви стени. Там те запазват своята функция и местоположение до самия край на империята през 1453 година.

Литература

1. Гюзелев, М., 2009. *Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр.* Бургас.
2. Лозанова-Станчева, В., 2020. *Зевксипос или Бизантион. Градът на слънцето.* София.
3. Михаил Псел, 1999. *Хронография.* Зограф. София.
4. Станков, А., 2020. „Св. Полиевкт“ в Константинопол – един малко познат византийски паметник. Управление и образование 16, 78-87.

5. Bekker, I., 1853. *Cedrenus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn.
6. Chronicon Paschale, 1990. *transl. Michael Whitby*. Liverpool Univ. Press.
7. Deckers, J., Serdaroglu, Ü., 1993. *Das Hypogäum beim Silivri-Kapi*. In Istanbul. In: *Jahrbuch für Antike und Christentum* vol. 36.
8. Droitromain.univ-renoble-alpes.fr, 2022. *The Novels Of Justinian : Novel 59 (Scott)*. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/N59_Scott.htm> accessed 26 March 2022.
9. Fıratlı, N. 1965. *Istanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri*. In: *Bellekten XXIX*.
10. Fıratlı, N., 1964. *Müze Dışı Arkeolojik Faaliyet ve Buluntulara Dair Haberler*. In: *IAMY* 11-12. Istanbul.
11. Harrison, M. 2014. *Excavations in Saracane in Istanbul*. Vol.1. Princeton University Press.
12. Hussey, R. 1801-1856. *Sozomenos. Church History*. Vol. 2.
13. Janin, R., 1950. *Constantinople Byzantine*. Paris.
14. Janin, R., 1955. *Les Églises orientales et les rites orientaux*. Paris.
15. Lordoğlu, N., 2015. *Antik Byzantion ve Kalkhedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi. Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar*. Istanbul.
16. Mamboury, E., 1948. *Arkeoloji Bahisleri: Bizans Mezarlıkları* In: *Cumhuriyet Gazetesi*. 28 Haziran 1948.
17. Mango, C., 1997. *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Oxford.
18. Müller, K., 1851. *Hesychius Milesius*. In: *Fragmenta Historicorum Graecorum IV*.
19. Preger, Th., 1901-1907. *Scriptores originis Constantinopolitanarum. II, 140*. Leipzig.
20. Seeks, O., 1876. *Notitia urbis Constantinopolitanae. Notitia dignitatum*. Berlin
21. TheLatinLibrary.com, 2022. *Theodosiani Codex: Liber XV.15.1.51*. <<https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod15.shtml>> accessed 24 March 2022

Александър Станков
 Университет: "Проф. д-р Асен Златаров"– гр. Бургас
 Катедра: История и Философия
al_stankov@yahoo.com

РУСКАТА ПОЛИТИКА ПО АРМЕНСКИЯ ВЪПРОС – ОСНОВНИ АКЦЕНТИ (КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)

Диана Папоян

RUSSIAN POLICY ON THE ARMENIAN QUESTION – KEY HIGHLIGHTS (END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY)

Diana Papouyan

ABSTRACT: *The Armenian question was one of the most difficult and complicated national matters in the Ottoman Empire. After the Russo-Turkish War (1877-1878) and the subsequent Treaties of San Stefano and Berlin, the Armenian question gained international recognition. In this way it permanently entered the realm of contradictions between the great powers and became part of the larger Eastern question. By including clauses in the peace treaty that affected the safety of Armenians, St. Petersburg demonstrated a leading role in the Armenian question with the intention to use this in order to expand and consolidate its influence in the Ottoman Empire. However, Tsarist Russia's policy on the Armenian question was very reluctant and contradictory. On the one hand, St. Petersburg's leaders wanted to use the pro-Russian sympathies of Armenians to increase their influence among the Christians in the Empire and thus interfere in the Ottoman's internal affairs. On the other hand, the Tsarist government did not intend to engage in the fate of Armenians. Ultimately, Russia's behaviour became one of the main reasons for the catastrophic end of the Armenian question during the First World War.*

Key words: Armenian question, Eastern question, Ottoman Empire, Russian foreign policy, genocide

Въведение

Арменският въпрос представлява сложен комплекс от проблеми, свързани с арменското население в стратегически важното Малоазийско-Кавказко пространство. Сложността на проблема е предизвикана от обстоятелството, че в тази геополитическа зона е концентрирана многообразна смесица от противоречия – между мюсюлмани и християни; между арменци и кюрди; между арменци и турци; между регионалните сили – Русия и Османската империя; между великите сили и османското правителство; между Русия и останалите велики сили; между самите арменски национални партии и т.н.

В това сложно и комплексно явление Русия е фактор с решаващо значение.

Основни акценти в руската политика по Арменския въпрос¹

Арменският въпрос не е изолиран проблем в руската външна политика, а е съставна част

от царската стратегия по целия Източен въпрос и по въпроса за Кавказ. Балкано-Кавказкото пространство е от изключително важно стратегическо, икономическо и военно-политическо значение за Руската империя. Основните обекти, към които е концентрирана дипломатическата и военнополитическата дейност на Русия в този регион, са Константинопол и Проливите (Босфорът и Дарданелите), през които според разбиранията на руските управници минава пътят към възхода на империята. В това основно външнополитическо направление Балканите (от запад) и Турска Армения (от изток) са двата военнополитически плацдарма, които трябва да гарантират влиянието на Русия в черноморския басейн и контрола ѝ над Проливите.

По отношение на двете стратегически зони обаче методите на царската външна политика коренно се различават. Докато на Балканите чрез създаването на суверенни държави Петербург планира да си осигури естествени съ-

¹ По-подробно по темата виж: Папоян, Д. Арменският въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.) – дисертационен труд, ЮЗУ, Благоевград, 2021.

юзници и стратегически опорни пунктове, които да възпрепятстват проникването на западноевропейското влияние и да спомогнат за утвърждаването и разширяването на руските позиции в черноморския хинтерланд, в Мала Азия империята не възнамерява да допуска обособяването нито на автономна, нито на независима арменска държава. В царските управляващи среди преобладава негативно отношение към разрастващото се арменско националноосвободително движение в Османската империя, тъй като то заплашва да се разпространи и сред арменците в Русия, които наброяват над 1 млн. души. По този въпрос се наблюдава най-съществената разлика в царската освободителна политика спрямо балканските народи и спрямо арменците, което показва, че за руското правителство разрешаването на Арменския въпрос не представлява цел, а единствено средство за постигането на имперските външнополитически задачи. Затова то не залага никакъв огромен ресурс за контролирането и разрешаването на този проблем и не желае прекалено да се ангажира с него.

Фиг. 1. Карта на историческите арменски земи и разделението им между Руската и Османската империя

През целия период на съществуване на Арменския въпрос Русия води изключително колеблива и неустойчива политика спрямо него. В продължение на почти 35 години царската дипломация преминава през **различни ампли-туди** в отношението си към арменците:

- През 1878 г. след успешната война с Османската империя царската дипломация действа активно за включването в бъдещия мирен договор на клауза, гарантираща сигурността на арменците. Чл. 16 от Санстефанския прелиминарен договор е първата международна разпоредба, която засяга конкретно въпроса за по-

ложението на западните арменци. С тази клауза както Русия, така и Османската империя публично признават факта, че в Мала Азия има компактно арменско население и че това население е застрашено от действията на кюрдите и черкезите. Под надзора на руската войска и администрация султан Абдул Хамид II поема задължението да осъществи реформи и да осигури защитата на народа. Чрез чл. 16 царското правителство получава отлична възможност официално да осъществява хуманитарна интервенция във вътрешните работи на Османската империя и да оказва въздействие върху политиката ѝ под предлог защитата на интересите на арменското население [1]. Трябва да се има предвид обаче, че царската дипломация включва тази клауза не заради сигурността и защитата на арменците, а единствено заради интересите на своята политика в този регион. Ръководството в Петербург не възнамерява да допусне усложняването и разрастването на Арменския въпрос и като цяло не желае да се обвързва със сериозни ангажменти спрямо западните арменци. С това се обяснява поведението на царската дипломация на Берлинския конгрес, където тя проявява незаинтересованост и преднамерена отстъпчивост по въпроса за арменците в Османската империя.

- След 1878 г. руското отношение към Арменския въпрос става още по-резервирано и незаинтересовано. Една от основните причини за това е, че след Берлинския конгрес империята пренасочва външнополитическите си интереси към Средния и Далечния Изток и се ориентира към търсенето на нови външнополитически партньори в Европа. Новите задачи пред Петербург изискват запазването на мира в Близкия Изток, поради което държавното ръководство се обявява против всякакви действия, които биха довели до промяна на статуквото в Османската империя. Освен това от 70-80-те години на XIX в. империята преживява криза във вътрешнополитически план. Опитите за реформи на император Александър II не само, че не разрешават сериозните социално-икономически проблеми в държавата, но и дават гласък на множество опозиционни и националноосвободителни движения. В тази обстановка правителството променя отношението си и към своите кавказки арменци, към които започва да гледа с подозрение [2]. Поради всички тези вътрешни и външни обстоятелства Петербург не желае да се ангажира със съдбата на арменците в Османската империя.

- В периода 1894–1897 г., по време на антиарменските репресии на султан Абдул Хамид II, Петербург заема негативна и дори враждебна позиция спрямо арменците [3]. С бездействието си руската дипломация реално оказва подкрепа на султана, в резултат на което безнаказано са избити няколко стотин хиляди арменци. За пръв път в историята на Източния въпрос Царска Русия доброволно се отказва от водещата си роля в разрешаването на национален въпрос в Османската империя, при това на нация, изповядваща християнство и населяваща регион, в непосредствена близост до руските граници, и прееотстъпва тази позиция на друга велика сила – Великобритания. Незаинтересованото отношение на Петербург позволява на английската дипломация да поеме инициативата по Арменския въпрос през 90-те години на XIX в. и да издигне авторитета си сред арменците в Османската империя, в Русия и в спюрка [4]. Причините за промяната в руската политика са комплексни, като най-общо те са свързани с царската външнополитическа ангажираност в Далечния Изток, с влошаващите се отношения между царската администрация в Кавказ и местното арменско население, с неблагоприятното отношение на руската общественост спрямо Арменския въпрос, с разочарованието от поведението на България през от 80-те години на XIX в. и т.н.

- По време на новата вълна от антиарменски прояви в Османската империя в началото на XX в. ръководството в Петербург продължава да води предпазлива политика по Арменския въпрос, поради което Русия, подобно на останалите велики сили, не се намесва при убийствата на арменци в Киликия през 1909 г., когато загиват приблизително 30 000 души [5].

Причините за пасивното отношение на царското правителство са свързани със сложната международна обстановка през първото десетилетие на XX век, породена от ясно проявяващите се противоречия между двете основни коалиции – Тройния съюз и изграждащата се Антанта; с напрежението на Балканския полуостров след Илинденско-Преображенското въстание, обявяването на българската независимост, анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария; с външнополитическите поражения след неуспешната война с Япония (1904–1905 г.); с вътрешнополитическата слабост след революцията от 1905 г. и сериозния конфликт с арменците в Кавказ от 1903–1907 г.

Фиг. 2. Оцелели арменци след убийствата в Адана, Киликия, 1909 г.

- Увеличаващото се напрежение в Европа и на Балканите през първото десетилетие на XX в. подтиква правителството на Русия да преосмисли цялостния си вътрешнополитически и външнополитически курс, в т.ч. да ревизира и дотогавашната си политика по Арменския въпрос, като предприеме действия по установяването на близки връзки с арменците. Силно влияние върху руската позиция оказва и широкомащабната експанзия на Германия в Близкия и Средния Изток, заплахата от която принуждава царските управници да активизират политиката си спрямо турските арменци като евентуални съюзници в борбата с немците. Така 35 години след Руско-турската война Петербург си спомня за изискванията на чл. 61 от Берлинския договор и за собствените си задължения по неговото изпълнение. За периода 1912–1914 г. царското правителство развива изключително активна дипломатическа дейност с цел да издейства въвеждането на реформи преобразования в османските вилаети, населени с арменци. Последователната политика на руските управляващи и активната дейност на арменските национални сили са възнаградени с подписването на официалното руско-турско споразумение за реформи в източните вилаети на 26 януари/8 февруари 1914 г. [6] Избухването на Първата световна война обаче коренно променя геополитическата ситуация, при което нито Петербург, нито друга велика сила счита Арменския въпрос за проблем с приоритетно значение. В резултат на това съдбата на арменците е оставена изцяло в ръцете на младотурското правителство, което по свой начин веднъж завинаги слага край на този сложен и заплетен международен въпрос.

Въпреки че Царска Русия води непоследователна и противоречива политика по Армен-

ския въпрос, в това направление се наблюдават някои **константи положения**, които неизменно действат в продължение на десетилетия:

- Въпросът за арменците заема изцяло второстепенно място в руската блискоизточна политика в сравнение с въпросите, засягащи балканския регион. Отсъствието на етническа, езикова, религиозна и културно-историческа връзка между Русия и арменците, за разлика от тази с балканските народи, до голяма степен е причината за недостатъчната ангажираност по Арменския въпрос. В царската политика по отношение на Армения отсъстват извънвоенни и извънполитически фактори, каквито са например славянофилските организации, панславистките движения и силното обществено мнение, които имат съществено влияние в защитата на българите.

- Макар и през различни периоди да се издига в ролята на покровител и защитник на интересите на арменците в Османската империя, Петербург не възнамерява да поощрява или подкрепя тяхното националноосвободително движение. Тази позиция се обяснява с постоянния страх от призрака на „обединена Армения“. Според руските управляващи среди предоставянето на специални права или автономен статут на арменските вилаети в Османската империя ще доведе до обособяването на независима Армения, към която рано или късно ще поискат да се присъединят и руските арменци. Рискът от подобно развитие на събитията е изключително нежелателен за Петербург, тъй като то заплашва целостта и спокойствието на империята. Освен това съгласно разбиранията на руските политически и военни дейци една независима Армения до южните граници на империята не би могла успешно да изпълнява функцията на бариера срещу проникването на чуждестранни влияния и аспирации.

- Предвид традиционното военно напрежение в Малоазийско-Кавказкия регион и постоянните руско-турски неразбирателства още от началото на XIX в. царското военно-политическо ръководство се нуждае ако не от активната подкрепа, то поне от благосклонния неутралитет на арменското население, което населява пограничните територии. Поради това обстоятелство, при всяка вероятност от война в региона Русия активизира политиката си по Арменския въпрос, за да спечели симпатиите на народа.

- Петербург се опитва да манипулира Арменския въпрос, за да затвърди позициите и авторитета си сред арменското население. Ролята на покровителка на християнските народи в Османската империя предоставя удобен претекст за намеса във вътрешните дела на Високата порта и за оказване на дипломатически натиск. След обособяването на независими и автономни държави на Балканите в Османската империята практически не остава друга голяма християнска общност, чиито интереси да бъдат защитавани, освен арменската. Поради това империята се опитва да държи под контрол Арменския въпрос, тъй като осъзнава, че големите симпатии от страна на арменското население са важна предпоставка за създаването на обширна зона на руско влияние в Мала Азия.

- Тъй като след освобождението си балканските черноморски държави започват да водят независима външна политика и не проявяват готовност да сътрудничат на Русия, единственият удобен плацдарм за Петербург, през който може да достигне до Проливите и да утвърди влиянието си в черноморския регион, остава Мала Азия. Така, за да си подсилят втори изход към топлите морета, царските военно-политически дейци започват да преориентират стратегията си към Турска Армения. Важното стратегическо значение на тази област се обяснява с обстоятелството, че тя заема обширното пространство от южните брегове на Черно море до северното средиземноморско крайбрежие. Географското ѝ разположение е една от водещите причини, поради които в навечерието на Първата световна война правителството на Николай II коренно променя отношението си към Арменския въпрос.

Защо Арменския въпрос се превръща в неразрешим проблем?

Арменския въпрос се оказва изключително сложен и трудноразрешим казус не само за Петербург, но и за Европа, за Високата порта и за националните водачи на самия арменски народ. На територията на Мала Азия е концентрирана многообразна смесница от противоречия – между мюсюлмани и християни, между арменци и кюрди, между арменци и турци, между великите сили, между великите сили и османското правителство, между арменските национални партии и т.н. Две са основните предпоставки, поради които може да се направи заключението, че Арменския въпрос няма реално практическо решение. Преди

всичко Западна Армения, за разлика от балканските държави, не представлява страна с ясно очертани граници и с хомогенен национален състав. Арменците са разпръснати из цялата империя, а в самата Мала Азия те са силно примесени с мюсюлманско население и в никакъв случай не може да се говори за абсолютно мнозинство. При това положение, дори при евентуално желание от страна на Европа или на Османската империя да се предостави автономия или независимост на арменците, ще бъде почти невъзможно да се определят границите на новата държава.

Следващата причина е свързана с факта, че арменците се самозаблуждават, като се надяват, че по примера на Ливан и на балканските народи и те ще получат автономен или привилегирован статут, без да осъзнават, че между техния въпрос и останалите въпроси са налице съществени различия. На първо място, балканските народи получават политическата си свобода, тъй като имат зад гърба си активната подкрепа на някоя от великите сили. Русия води протекционистка политика спрямо българи, гърци, сърби, черногорци и румънци поради силните религиозно-етнически връзки с тях; от своя страна, Франция, водена също от конфесионално-политически подбуди, издейства автономен режим за османската провинция Ливан. Арменският народ няма нито етнически, нито религиозни връзки с някоя европейска сила. На второ място, Балканите и Ливан се намират в периферията на Османската империя, докато арменците населяват самото ѝ ядро и с исканията си застрашават не просто целостта, а самото съществуване на империята. Високата порта недвусмислено показва, че е готова да се примири със загубата на всяка друга територия, но не и Анадола. Това геополитическо положение на западноарменските земи прави невъзможна идеята за обособяването им в самостоятелна област.

Недалновидното поведение на арменските национални водачи също допринася за превръщането на Арменския въпрос в неразрешим проблем. Факт е, че арменското национално-освободително движение така и не успява да достигне онази политическа зрялост, с която се характеризира например българското националноосвободително движение. През целия период от съществуването на Арменския въпрос арменците не успяват да изградят нито единна национална идеология и програма, нито единно ръководство; действията на от-

делните групировки не са съгласувани помежду си. Лидерите на двете водещи партии Хнчак и Дашнакцутюн, поради личностни неразбирателства, с редки изключения не проявяват готовност за компромис помежду си и не успяват да обединят усилията си за общото дело.

Фиг. 3. Членове на партия Хнчак по време на Първата световна война

Фиг. 4. Членове на партия Дашнакцутюн по време на партиен конгрес в началото на Първата световна война

Другата решаваща грешка на арменските национални представители е, че с действията си те провокират и настройват срещу себе си османската власт и мюсюлманското население. Арменските партии и организации често прибегват до насилнически и терористични форми на действие за постигането на своите цел. Примери за това са политическите демонстрации в Ерзурум и в Константинопол от лятото на 1890 г. и на площад Баб Али в Константинопол от септември 1895 г.; Ханасорската наказателна акция от юли 1897 г.; атентатът срещу Отоманската банка през август 1896 г.; бомбеният атентат срещу султан Абдул Хамид II от лятото на 1905 г. и т.н. [7] Освен това през руско-турската граница постоянно се прехвърлят оръжия и боеприпаси.

Предвид дипломатическите опити за въвеждането на реформени преобразования, предприети от Великобритания през 90-те години на XIX в. и от Русия в навечерието на Първата световна война, част от арменското общество проявява разум и официално отхвърля всякакви претенции за независимост и автономия и уверява, че народът желае единствено въвеждането на ред и законност. Други национални представители обаче действат прекалено неразумно и открито призовават към установяване на автономна Армения под международен или руски контрол, протекторат или направо окупация.

Решаващо въздействие върху младотурското правителство оказва фактът, че докато империята преживява критични месеци във връзка с поредицата от военни конфликти с Италия и с балканските държави (1911–1913 г.), арменските национални дейци започват кампания по възраждането на Арменския въпрос и ангажират вниманието на Европа и Русия. Допълнително раздразнение предизвиква и участието на арменци в състава на вражеските сили по време на Балканските войни. Създава се атмосфера на изключително недоверие и враждебност. В резултат на това партия Единение и прогрес стига до заключението, че за да продължи да съществува Османската империя, Арменският въпрос трябва да бъде премахнат.

Причината след дългогодишни старания и дипломатически борби Арменският въпрос да завърши не просто неуспешно, а трагично, е свързана със сложен комплекс от обстоятелства, в който основно място заемат противоречивите интереси на великите сили в Мала Азия, неопределената и двойствена позиция на руското правителство, разединеността и нетактичността на арменското национално движение, както и агресивното настроение на османския управляващ елит.

Високата порта, поучена от грешките, допуснати с балканските народи, води безкомпромисна политика спрямо арменците. През целия период на съществуване на Арменския въпрос в отношението на османските управници се наблюдава неизменна приемственост. Както абсолютизмът на султан Абдул Хамид II, така и конституционализмът на младотурците се опитва да манипулира Арменския въпрос в полза на своята политика. И двата режима избират един и същи репресивен метод за разправа с арменските искания. Единствената разлика се състои в това, че докато Абдул

Хамид II обосновава действията си с ислямските принципи, действията на младотурците са мотивирани от националистическата идея за върховенството на турския етнически елемент в Османска империя.

Фактът, че под натиска на Европа Високата порта на два пъти се съгласява да подпише реформени програми за източните вилаети (1895 и 1914 г.) съвсем не означава, че империята проявява слабост и че възнамерява да въвежда преобразования за арменците. Напротив, османските управници осъзнават, че сключените споразумения не представляват законодателни актове и нямат никаква задължаваща сила над тях. Като ги подписва, Високата порта цели преди всичко да не настройва прекалено много европейското обществено мнение срещу себе си, а и да печели време, докато изгради ясна стратегия за справяне с арменския проблем. Реформените програми обаче не само, че с нищо не подобряват живота на арменското население, но се явяват един от основните фактори, които изострят турско-арменските отношения.

Неефективността на реформените схеми и редовно повтарящите се масови убийства на арменци имат едно и също обяснение, свързано с поведението на Европа. Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия се намесват в разрешаването на Арменския въпрос и стават гаранти за изпълнението на чл. 61 от Берлинския договор, но нито една от тези държави не показва сериозно отношение към проблема. Великите сили се намесват в турско-арменския конфликт изключително спорадично, само когато го изискват техните собствени интереси, и без да са издействали реално разрешение на проблема, те бързо се оттеглят от своите ангажименти. Несъвместимите им локални интереси и постоянните взаимни противоречия възпрепятстват изработването на рационална и далновидна политическа линия по Арменския въпрос. От своя страна, Русия на два пъти предявява претенции за лидерство по Арменския въпрос (1878 г., 1912–1914 г.), но и двата пъти не оправдава очакванията на арменците и на международната общественост, тъй като не успява да изгради и стриктно да следва ясна и сериозна правителствена програма по този въпрос. В резултат на това, от една страна, обнадядените и мотивирани арменци търпят силно разочарование, а от друга страна, Високата порта получава реален повод, за да обоснове насилническата си политика.

Заклучение

Поради редица причини европейските държави се оказват неспособни да предотвратят системните убийства, да предприемат ефективна хуманитарна интервенция в защита на арменците и да санкционират поведението на османското правителство. Така у Високата порта се затвърждава убеждението, че може безнаказано да предприема всякакви действия срещу арменците. Под въздействието на тези фактори, както и на геополитическата обстановка, свързана с избухването на Първата световна война, партия Единение и прогрес получава отлична възможност по радикален и жесток начин да сложи край на Арменския въпрос в своята държава. Така започва най-тежкият период от историята на арменския народ, свързан с осъществяването на т.нар. цехаспанутюн (genocidio, прев. геноцид), в резултат на който почти цялото население е убито, а малкото останали живи са ислямизирани [8]. Друга малка част успява да избяга в съседните държави – Русия, Персия, Сирия, България, Гърция, а оттам някои емигрират и се разпръскват из целия свят, като по този начин създават обширна арменска диаспора. В този смисъл може да се направи заключението, че геноцидът, организиран над арменците през 1915–1916 г., се явява логически завършек, кулминационна точка в безнаказаната от външния свят антиарменска политика на Османската империя.

Като организира масово унищожение на арменската етническа общност, Османската империя завещава на своята наследница Република Турция сериозни проблеми, свързани с повсеместно възмущение и протест, както от страна на многочислената арменска диаспора, така и от цялата световна общественост. Това напрежение, което не отслабва до ден днешен, оказва изключително негативно влияние върху турско-арменските, руско-арменските и армено-азербайджанските отношения, както и върху цялостното положение в Близкия Изток.

Бележки

[1] Панайотов, И. Към дипломатическата история на Берлинския конгрес – В: Исторически преглед, 1977, № 5-6, с. 89-110; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина). Москва: Наука, 1978, с. 229-236; Крбемян, В. Г. Армянский вопрос

на Берлинском конгрессе – В: Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2002, № 2, էջ 25-45; Blue Book. Turkey № 39 (1878). Correspondence relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress. London, 1878; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972, էջ 127-130; Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1915, т. 139 (январь), т. 140 (апрель), т. 141, (июль, август, сентябрь), т. 142 (октябрь); После Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1916, т. 144 (апрель).

[2] Покровский, М. Внешняя политика России в XX веке. Популярный очерк. URSS, „Либроком“, 2019; Хвостов, В. Проблемы захвата Босфора в 90-х гг. XIX в. – В: Историк-марксист (Вопросы истории), 1930, № 20, с. 100-129; Ջիվելեզով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է.Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014, էջ 72-93, 112-114; Дякин, В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998, с. 692-800.

[3] Диллон, Эмиль. Положение дел в турецкой Армении – Геноцид армян и европейская публицистика (Сост., ред. и вступ. очерк М. Д. Амирханяна). Ереван: Лусабац, 2014, с. 17-72; Грин, Фр. Турецкие зверства и положение дел в Армении – Геноцид армян и европейская публицистика (Сост., ред. и вступ. очерк М. Д. Амирханяна). Ереван: Лусабац, 2014, с. 73-94; Greene, F. The Armenian Crisis in Turkey: The massacres of 1894, New York, 1895; Greene, F. The Armenian Massacres or the Sword of Mohammed. Washington, 1896; Greene, F. The Rule of the Turk and Armenian crisis. New York, 1894; Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван: Авт. изд., 2011; Blue Book. Turkey № 1, Part 1 (1895). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. Events at Sassoon, and Commission of inquiry at Moush. London, 1895; АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 3442, 3435, 3437, 3442, 3447, 3448.

[4] Самарджиев, Б. Арменский вопрос и Англия (1894-1897 г.). София: Уни. из-во „Св. Климент Охридски“, 1994; Blue Book. Turkey № 1 (1896). Correspondence respecting the introduction of reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey. London, 1896; Blue

Book. Turkey № 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question and reports from her Majesty's consular officers in Asiatic Turkey. London, 1896; Blue Book. Turkey № 1 (1897). Correspondence respecting the disturbances at Constantinople in August 1896. London, 1897; Blue Book. Turkey № 2 (1897). Correspondence respecting introduction of reforms in the administration of the Ottoman empire. London, 1897.

[5] Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007, с. 229-235; Եւսիշին, Չ. Այնքալիւնընի մէջ: Միւսիւնը: Միւս, 2012 (Книгата е преведена и на български език – Есаян, З. Сред развалините. Документална повест. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2015); Записки Джемаль-паши 1913–1919 гг. Тифлис: Закрайком РКП (б), 1923, с. 209-215.

[6] Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении (26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года). Петроград: Государственная типография, 1915.

[7] Uras, E. The Armenians in history and the Armenian question. Documentary Publications, 1988, pp. 713-789.

[8] Геноцидът над арменците в Турция в светлината на българските дипломатически документи (Сборник от архивни материали). Съст. Агоп Гилигян. София: Перфект колор - Пловдив, 1995; Дэвис, Л. Провинция бойни: доклад американского дипломата об Армянском геноциде, 1915–1917 гг. Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2014; Фирбюхер, Г. Что скрыло кайзеровское правительство от немецких поданных. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ереван: Издательство Академии наук Армении, 1991; Авакян, А. Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений. Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2013.

Литература

1. АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 3442, 3435, 3437, 3442, 3447, 3448.

2. Авакян, А. Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений. Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2013.

3. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина). Москва: Наука, 1978.

4. Геноцидът над арменците в Турция в светлината на българските дипломатически документи (Сборник от архивни материали). Съст. Агоп Гилигян. София: Перфект колор - Пловдив, 1995.

5. Грин, Фр. Турецкие зверства и положение дел в Армении – Геноцид армян и европейская публицистика (Сост., ред. и вступ. очерк М. Д. Амирханяна). Ереван: Лусабац, 2014, с. 73-94.

6. Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007.

7. Диллон, Эмиль. Положение дел в турецкой Армении – Геноцид армян и европейская публицистика (Сост., ред. и вступ. очерк М. Д. Амирханяна). Ереван: Лусабац, 2014, с. 17-72.

8. Дэвис, Л. Провинция бойни: доклад американского дипломата об Армянском геноциде, 1915–1917 гг. Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2014.

9. Дякин, В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998.

10. Записки Джемаль-паши 1913–1919 гг. Тифлис: Закрайком РКП (б), 1923.

11. Крбемян, В. Г. Армянский вопрос на Берлинском конгрессе – В: Դրսիւնը Հիւսիսարեւմտեան Գիտութեան Գիտությունները, 2002, № 2, էջ 25-45.

12. Панайотов, И. Към дипломатическата история на Берлинския конгрес – В: Исторически преглед, 1977, № 5-6, с. 89-110.

13. Покровский, М. Внешняя политика России в XX веке. Популярный очерк. URSS, „Либроком“, 2019.

14. После Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1916, т. 144 (апрель).

15. Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Уни. из-во „Св. Климент Охридски“, 1994.

16. Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1915, т. 139 (январь), т. 140 (апрель), т. 141, (июль, август, сентябрь), т. 142 (октябрь).

17. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении (26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года). Петроград: Государственная типография, 1915.

18. Фирбюхер, Г. Что скрыло кайзеровское правительство от немецких поданных. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного

народа. Ереван: Издательство Академии наук Армении, 1991.

19.Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван: Авт. изд., 2011.

20.Хвостов, В. Проблемы захвата Босфора в 90-х гг. XIX в. – В: Историк-марксист (Вопросы истории), 1930, № 20, с. 100-129.

21.Blue Book. Turkey № 39 (1878). Correspondence relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress. London, 1878.

22.Blue Book. Turkey № 1, Part 1 (1895). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. Events at Sassoon, and Commission of inquiry at Moush. London, 1895.

23.Blue Book. Turkey № 1 (1896). Correspondence respecting the introduction of reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey. London, 1896.

24.Blue Book. Turkey № 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question and reports from her Majesty's consular officers in Asiatic Turkey. London, 1896.

25.Blue Book. Turkey № 1 (1897). Correspondence respecting the disturbances at Constantinople in August 1896. London, 1897.

26.Blue Book. Turkey № 2 (1897). Correspondence respecting introduction of reforms in the administration of the Ottoman empire. London, 1897.

27.Greene, F. The Armenian Crisis in Turkey: The massacres of 1894, New York, 1895.

28.Greene, F. The Armenian Massacres or the Sword of Mohammed. Washington, 1896.

29.Greene, F. The Rule of the Turk and Armenian crisis. New York, 1894.

30.Uras, E. The Armenians in history and the Armenian question. Documentary Publications, 1988.

31.Եսայան, Չ. Ավերակներուն մեջ: Ստանալով: Արաւ, 2012 (Книгата е преведена и на български език – Есяян, З. Сред развалините. Документална повест. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2015).

32.Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Չ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972.

33.Ջիվեղեղով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է. Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014.

Ас. д-р Диана Кареновна Папоян
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр.
Бургас
Факултет по обществени науки
Катедра „История и философия“
karenovnadiana@abv.bg

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОЦИАЛНИ ИНОВАЦИИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА

Жанета Цонева

THE CONCEPT OF SOCIAL INNOVATION IN SOCIAL WORK WITH CHILDREN AND FAMILIES

Zhaneta Tsoneva

ABSTRACT: *This report defines key concepts and terms, the main areas of social innovation, includes examples of good practice in the field of social work with children and families. Different theoretical views on the role of social innovation in social work are presented.*

Key words: social innovation, social work, children, families

Въведение

Разработването на теоретично обоснована концепция за социални иновации в социалната работа с деца и семейства, на основата на приносите и опита на редица изследователи и практики, е предпоставка за разгръщане потенциала на социалните иновации в тази сфера.

Хората винаги са се опитвали да открият нови решения за належащите социални проблеми и социални изисквания. Значимостта на социалните иновации по отношение на успешното решаване на социални, икономически, политически и екологични проблеми и предизвикателства на 21 век, безсъмнено е призната не само от стратегия „Европа 2020“, но и в световен мащаб. Редица изследователи, практики и политици се обединяват около тезата, че „технологичните иновации сами по себе си не са в състояние да преодолеят социалните и икономическите предизвикателства, пред които са изправени съвременните общества“. [7]

Социалните иновации са насочени към подобряване на човешкото благосъстояние. Както посочва Юрген Хауалд „За да разберем разнообразието и многообразието от иновации в обществото и да се справим с предизвикателствата, се нуждаем от ново разбиране за иновациите, фокусирано върху социалните иновации и капацитета на цялото общество. [8]

Основната цел на доклада е да се представят актуалните тенденции в изследванията на социалните иновации в социалната работа с

деца и семейства, като се очертае богатата, многоизмерна природа на явлениято „социални иновации“.

Изложение

Дефинирането на социалните иновации като идея, практика, решение позволява интегрирането на различни значения и разбирания относно търсените промени. Развиването и разработването на социални иновации увеличава възможностите за разрешаване на някои от най-предизвикателните социални проблеми, постигане на качествена промяна в живота на обществото.

Разглеждайки съставните части на понятието „социални иновации“, ни позволява по-конкретно да определим насочеността му в социалната сфера. „Иновацията“ като термин произлиза от латинското „innovation“ или „novation“ и буквално означава нов, нововъведен. Терминът „социален“ в смисъла му на обществен, се свързва с обществото и с множеството дейности, полезни за обществото. Основни области на социалните иновации са общественото здраве, образованието, околната среда и регионалното развитие, разработването на нови технологии, културно-творческото развитие на общностите, качеството на живот и др.

Иновациите могат да се разглеждат и като възможност за публичния сектор, за пазарите, така че услугите и продуктите да задоволят индивидуалните и колективните потребности.

Редица изследвания доказват силната корелация между иновациите в различните сфери (социална, бизнес, икономическа и т.н.) с интензивното използване на знания.[14]

В основата на стратегията „Европа 2020“ е заложено стимулирането на иновациите, предприемачеството и основаното на знание общество.

На практика концепцията за социална иновация съществува от стотици години. Социалните иновации включват всякакви нови процеси, продукти и услуги, които се занимават със социални проблеми и подобряват качеството на човешкия живот на микро и/или макро нива.[9] Иновацията в социалната сфера означава постигане на повече с по-малко, работа заедно, използване на ресурси, споделяне на данни и създаване на модели за промяна, които са устойчиви. Йънг определя социалните иновации като „нов механизъм, който повишава благосъстоянието на хората, които го приемат, в сравнение със статуквото“. [22] Социалните иновации включват както генериране на идеи, така и социално устойчив резултат. [18]

Европейската комисия дефинира социалната иновация като развитие или изпълнение на нова идея (продукт, услуга или модел) за посрещане на социални нужди или създаване на нови социални отношения на сътрудничество. Определя три ключови подхода на социалните иновации:

➤ Иновации в социалното търсене – които са насочени към уязвимите групи в обществото и отговарят на социални изисквания, които не са адресирани от пазара или съществуващите институции;

➤ Обществено предизвикателство – фокусира се върху иновациите като цяло чрез интегриране на социалното, икономичното и екологичното;

➤ Системна промяна – разглежда се като процес на организационно развитие и промени в отношенията между институциите и заинтересованите страни.[4]

Социалните иновации са предпоставка за промяна в организацията на обществото и водят до положителна социална промяна. Всъщност фокусът на системната промяна се явява един от четирите вида промени:

➤ Местна промяна - постига положително социално въздействие върху общността или целевата група (училище, бизнес, клубове, изключени групи), като им предоставя директни услуги или продукти.

➤ Промяна на мрежата – предоставените директни услуги и продукти се използват от няколко общности и целеви групи на няколко места.

➤ Системна промяна - има за цел да елиминира истинските причини за социалните проблеми, вкоренени в системата. Създавайки положително въздействие, променя системата и нейната настройка, условията, отношенията, правилата, ролите на участниците или внася нови ресурси в системата за постигане на подобри резултати.

➤ Промяна на рамката – промяна в нагласата на обществото и приемането на нов подход като норма, чрез повлияване на възприемането на даден проблем в обществото.[13]

Мичелини идентифицира седем „+1“ характеристики на социалните иновации, за да представи практическите аспекти на иновациите. Първо, иновацията трябва да генерира положително социално въздействие; Второ, социалните иновации са алтруистични; те се ръководят от социални и икономически нужди, а не от лична изгода или печалба. Трето, иновациите трябва да са нови концепции или да подобряват вече съществуваща идея. Четвърто, социалните иновации могат да бъдат продукт на частни компании, правителства, организации с нестопанска цел. Пето, социалните иновации, могат да бъдат разширени и приложени в по-големи мащаби с течение на времето. Шесто, социалните иновации са устойчиви. Седмо, социалните иновации приемат различни форми. Последната характеристиката „+1“ гласи, че социалните иновации трябва да подобрят и променят живота на бедните. Според Лаура Мичилини, програмите, които нямат тази цел, не са истински алтруистични и следователно не отговарят на критериите за социална иновация.[12]

Справянето с неотложните големи обществени проблеми, налага ново разбиране за иновациите, фокусирано върху социалните иновации и иновационния капацитет на цялото общество. Юрген Хауалд представя нова иновационна парадигма, която обединява целите за растеж, приобщаване и устойчивост. (фиг. 1) Тази нова иновационна парадигма се характеризира с три основни аспекти, които са тясно свързани помежду си и които си взаимодействат:

1. ориентация към основните обществени предизвикателства, които намират практически израз в ориентирана към мисия иновационна политика;

2. по-силно признание на нетехнологичните иновации, насочени към промяна на социалните практики;
3. иновационни процеси, отварящи се към обществото.[7]

Фиг. 1. Нова иновационна парадигма.

Източник: Howaldt, J. 2019. *Rethinking Innovation: Social innovation as Important Part of a New Innovation Paradigm. Atlas of Social Innovation. 2nd Volume-A World of New Practices.* oekom Verlag GmbH: Munich / <https://www.socialinnovationatlas.net/articles>, p. 17

Литературният преглед на дефинициите и разбирането за социални иновации позволява да се направят следните изводи:

- социалните иновации са процес, който се основава на определени фактори на промяна, подходи и резултати;
- социалните иновации могат да променят системата;
- социалните иновации допринасят за развитието на обществеността;
- социалните иновации са цялото, което обединява участници, цел и резултат;
- социалните иновации са инструментите за изобретяването на решения за неудовлетворени социални проблеми;
- социалните иновации работят за обществото като цяло, а не само за отделни индивиди или групи;
- социалните иновации са средство за увеличаване генерирането на социална стойност;

- социалните иновации са нови социални подходи, които допринасят за социалното благополучие на общностите при решаване на социалните проблеми.

Социалните иновации в социалната работа

Социалната работа е с богата история в решаването на социалните проблеми. Като професия, практика и дисциплина е насочена към постигане на социална промяна, развиване на личностния потенциал, по-ефективно социално функциониране на отделния индивид, група или общност. „Социалната работа е „професия и академична дисциплина, която насърчава социалната промяна и развитие, социалното сближаване и овластяването на хората. Принципите на социалната справедливост, правата на човека, колективната отговорност и зачитането на различията са централни за социалната работа. Подкрепена от теориите на социалната работа, социалните науки, хуманитарните науки и местните знания, социалната работа ангажира хора и структури за справяне с житейските предизвикателства и подобряване на благосъстоянието” [10]

Фиг. 2. Развитие на социалната работа и фокусът на иновациите.

Източник: Chow, J., Pei-Shan Yang. 2021. *Development Social Work: Dialogue with SocialInnovation.* Eden Social Welfare Foundation, p.16

В повечето случаи терминът „иновация“ се свързва с технология [15], продукт, изследвания, творчество, бизнес и т.н. В социалната работа по-скоро разбирането на иновациите, е в

друга насока, по отношение на иновации, които са свързани с благосъстоянието, неравенството, нестопанската цел, остаряването/увреждането и психичното здраве, бедността, безработицата и социалното благосъстояние. (фиг. 2)

Проследявайки историческото развитие на социалната работа, може да се приеме, че с годините доказва своя новаторски потенциал. Така например, новаторските идеи на Елизабет Фрай (1780-1845), която става известна като "ангел на местата за лишаване от свобода", предприемайки редица иновации като формира доброволни комитети на жените; организира затворнически посещения, както и подкрепя след освобождаване на затворниците в общността. Това става предшественик на професионални пробационни служби. Друга личност с изключителни иновационни решения на проблемите на бедните и безработните, е Октавия Хил (1838-1912), чиято дейност се свързва със създаването на социални жилища и посещения в домовете. Август Франке (1663-1727) е основател на училището-сиропиталище, известно като Franckesche Stiftungen, което е дало възможност за приютяване, закрила и обучение на над 500 деца-сираци само три години след основаването му. Днес е домакин на редица културни мероприятия и включва екологичен образователен център, център за работа с деца в начална училищна възраст, къща на поколенията и др. След зараждането на държавата на благоденствието, социалната работа се оформя като самостоятелна професионална област. Посочените примери са само малка част от иновациите в процеса на развитие на социалната работа. Дори тя самата може да се разглежда като иновация. Социалната работа стимулира „обществените иновации като социално планиране, семейно консултиране, превенция или промяна на парадигмата от интеграция към включване“.[16]

Динамиката на социалните проблеми в миналото и настоящето, предизвикателствата, пред които се изправя социалната работа при търсенето на решения и справянето с различни социални препятствия, изисква актуални подходи и услуги.

Интерес представлява разбирането на Ан Парпан-Блейзър и Матиас Хютеман относно иновациите, когато става въпрос за нови разработки в социалната работа. Те считат, че

„посредничеството и оригиналната комбинация от знания могат да се разглеждат като централна определяща характеристика на иновациите“.[16] Връзката между професия/практика и науката се явява водещ мотив на социалната работа, който има силно въздействие върху иновациите. Различните форми на научни изследвания подкрепят и допълват иновациите в социалната работа.

Стефани Берзин и Марси Пит-Кацуф в своята разработка „Подход на социалната работа към социалната иновация“ представят цикълът на процеса на социалните иновации, който според тях е свързан с комбинирането на традиционни умения за социална работа с иновативни процеси за разработване, прилагане и поддържане на ефективни решения на социалните проблеми.

- I фаза - идентифициране на проблеми и анализ на основните причини - подходите на социалната работа като оценка на нуждите на общността, анализ на първопричините могат да бъдат допълнени с пазарен анализ, техники за 3D моделиране и бързи оценки.

- II фаза – генериране на решения – осъществява се чрез формализирани и по-малко формализирани механизми, включително дейности за мозъчна атака, преглед на литературата и прегледи на модели на практика, основани на доказателства, дизайн, ръководен от потребителя, краудсорсинг.

- III фаза – дизайн, прототип, пилотен тест. Стандартно в практиката на социалната работа се прилагат пилотно тестване и демонстрационни проекти. Бързото прототипизиране, бета тестване и стратегии за отворено тестване позволяват по-бърза оценка и реакция и подобряване на досегашните подходи.

- IV фаза - внедряване, вграждане и поддържане. Тук се включват уменията за планиране и изпълнение на социалната работа около снабдяването с ресурси, мащабирането, изграждането на организации. С подхода на социалните иновации стават възможни нови организационни структури и структури за финансиране – моделите на социалните предприятия, стратегиите за краудфандинг, виртуалните и хибридните организации.

- V фаза - оценка на ефективността и редизайн за социално въздействие. Този подход подчертава традиционните подходи към оценката на програмата, анализът на разходите и ползите, и изследванията, но допълва това с отчитане на оценката на социалното въздействие и социалните резултати.[1]

Социалните иновации в социалната работа с деца и семейства

В национален и международен контекст справянето с обществените предизвикателства и с хронични и трайни социални проблеми като грижа за децата и семействата, изисква промяна и иновации на организационно и общностно ниво.

Семейството е във фокуса на социалната работа още от началото на формирането ѝ като професия. Социалната работа служи за оптимизиране на комуникациите и взаимодействията в семейството, за подобряване на емоционалния климат, за разрешаване на семейните конфликти, осигуряване на положителни взаимодействия между членовете на семейството. [20]

Една голяма група, хората с увреждания, включително децата с увреждания, са изправени пред трудни предизвикателства и препятствия. С помощта на различни социално-технологични решения хората с увреждания имат възможност да живеят по-пълноценно. Така например, I-Lab (Innovation lab) Междумериканската банка за развитие насърчава социалните иновации като инструмент за подобряване на равенството в Латинска Америка и Ка-

рибите. Използва уникален подход към социалните проблеми, които се идентифицират чрез открито гласуване от самите общности. С нейна подкрепа са осъществени над 20 проекта, насочени към нуждите на изключените, някои от които прилагането на учебна програма за слепи деца в Колумбия; достъпна инвалидна количка за всички терени за хора в селските райони на Гватемала и Хаити, платформа за справедлива търговия за жени в Боливия, Чили и Перу и др.[23]

Един сериозен проблем с повишаваща се негативна статистика в световен мащаб, е употребата на алкохол и други наркотични вещества, особено сред подрастващите. Базираните в общността стратегии за превенция на злоупотребата с наркотични вещества и процесът на Стратегическата рамка за превенция в САЩ са иновативни, тъй като дават възможност на колективни групи от хора да подтикват към местна цялостна промяна.[17]

В таблица 1 са представени примери за добри иновативни практики в социалната работа с деца и семейства. Описаните примери не изчерпват многообразието от социални иновации в сферата на социална работа със семейства и деца, но подчертават още веднъж тяхната значима роля

Таблица 1. Примери за иновативни практики в социалната работа с деца и семейства

Проблем/Насока	Социална иновация	Иновативно решение
Качество на образованието и грижи за децата, живеещи в селските райони в Китай	Interboxes - иновация, отговаряща на социалното търсене	Комбиниране на ресурси чрез сливане на по-малки в по-големи институции. Използване на новата технология на Interboxes , която позволява да се разшири достъпа на учители и специалисти до общности, до които преди това е било невъзможно да се достигне. [3]
Семейства в нужда	Служба за ранна интервенция в Северна Ирландия	Новоразработена услуга за подкрепа на семейства, която има за цел да предостави доброволна, целенасочена, гъвкава и ограничено във времето обслужване на семейства, които изпитват нововъзникващи проблеми [21]
Трудности във функционирането и образователните резултати на преждевременно родени деца	Програма за невропсихологична стимулация за недоносени деца, на възраст 4 и 5 години	Програма, чрез която значително се подобрява вербалното разбиране, работната памет, звуковата плавност и се предотвратяват дефицитите и трудностите на децата [5]
Семейства в криза или семейства с деца, които проявяват проблемно социално поведение	Семейно-центриран модел Family Check-Up (FCU), на основата на изследвания, относно използването	Адаптивен модел, който от една страна, цели подкрепа на семействата, чрез базирана на силните страни интервенция, насочена към семейството, към насърчаване на психичното здраве на децата и към

	и възможностите за рефлексията от практикуващите	специфичните нужди на всяко семейство. От друга страна, рефлексивна практика и развитие на компетентност. [19]
Родителска ангажираност	Иновация, насочена към обществените потребности	Разработване на семейни срещи, основаващи се на силна връзка между социални работници и други специалисти и членове на общността и работа в екип на семейството.[11]
Качество и ефективност в услугите за деца	Availability, Responsiveness and Continuity (ARC) – модел за организационна ефективност	Моделът ARC включва базирани на доказателства стратегии за подобрене, като обратна връзка, работа в екип и вземане на решения с участие, поетапна интервенция, с цел да подобри организационната култура и климата в организациите за психично здраве и социални услуги.[6]
Домашно насилие и малтретиране на деца	Фондация на Дубай за жени и деца – иновация, основана на системната промяна	Популяризиране и набиране на средства, денонощна телефонна линия за помощ (достъпна чрез имейл, Twitter и Instagram), партньорство с местни фирми за осигуряване на хотелско настаняване за клиенти или свободно място в програмите за защита [9]
Малтретиране и пренебрегване на децата	Програма „Родителство за здраве през целия живот“, известна още като PLH Kids и PLH 2-9	Набор от родителски интервенции (подобряване на знанията, компетентността, нивата на стрес, психичното здраве и родителските умения на родителите и лицата), предназначени да насърчават положителното родителство и да предотвратят неблагоприятните преживявания в детството, защитаване на децата от дългосрочните физически и психически последици като малтретирането и пренебрегването, в страни с ниски и средни доходи. [24]

Заклучение

Нарастващата сложност на социалните проблеми, пред които са изправени съвременните общества, налага необходимостта от иновативни решения, за да се гарантира, че хората ще могат да живеят и да се справят с предизвикателствата, които настоящата реалност предполага.

Определянето на социалните иновации като новост, подобрене, изисква практиката на социалната работа да бъде по-ефективна и по-ефикасна, чрез комплексното използване на технологични, социални и икономически фактори за генериране на нови подходи, интервенции и процеси.

Направеният обзор на дефинициите на понятието „социални иновации“ и представените иновативни практики, позволява иновациите в социалната работа с деца и семейства да се

разглеждат като стратегическа интервенция, чиято цел е да се постигне промяна в начина, по който се организират, проектират, осъществяват услугите за деца и семейства. Това трябва да бъдат иновации на всяко едно ниво: системни иновации (работата на организациите като цяло); иновации на ниво услуги (технологии, подходи, методи, предоставяне, пътища) и на ниво взаимодействието между специалиста и клиента.

Литература

1. Berzin, S., Marcie Pitt-Catsouphes. 2014. A Social Work Approach to Social Innovation International Journal of Innovation, Creativity and Change. Volume 1, Issue 4, p. 7-8/ www.ijicc.net
2. Chow, J., Pei-Shan Yang. 2021. Development Social Work: Dialogue with Social Innovation. Eden Social Welfare Foundation, p.16

3. Chow, J., Ren, C., Mathias, B., & Liu, J. 2019. InterBoxes: A social innovation in education in rural China. *Children and Youth Services Review*, 101, 217–224.
4. European Commission. 2013. Guide to social innovation. Retrieved on June 8, 2017 / http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/84453/Guide_to_Social_Innovation.pdf
5. García-Bermúdez, O., and all. 2019. Improvement of executive functions after the application of a neuropsychological intervention program (PEFEN) in pre-term children. *Children and Youth Services Review*, 98, 328–336.
6. Glisson, C., and Williams, N.J., 2015. Assessing and changing organizational social contexts for effective mental health services. *Annual Review of Public Health* // https://www.researchgate.net/publication/265206756_Assessing_and_Changing_Organizational_Social_Contexts_for_Effective_Mental_Health_Services
7. Howaldt, J., Josef Hochgerner. 2018. Desperately seeking: A Shared Understanding of Social innovation. Atlas of Social innovation. New practices for a better future. SI Drive./ http://www.onurcobanli.com/publications/Atlas_of_Social_Innovation_Article.pdf, p.17
8. Howaldt, J. 2019. Rethinking Innovation: Social innovation as Important Part of a New Innovation Paradigm. Atlas of Social innovation. 2nd Volume-A World of New Practices. oekom Verlag GmbH: Munich / <https://www.socialinnovationatlas.net/articles>, p. 16
9. Huang, Ch., Keqing Han. 2019. Social Innovation Child and youth services Review. Vol. 103. p.173-177
10. International Federation of Social Workers IFSW (2019): Global definition of social work./ <https://www.ifsw.org/what-issocial-work/global-definition-of-social-work>
11. Kim, J., Trahan, M. And all. 2019. Advancing the innovation of family meeting models: The role of teamwork and parent engagement in improving permanency. *Children and Youth Services Review*, 100, 147–155.
12. Micheline, L. 2012. Social innovation and new business models: Creating shared value in lowincome markets. New York, NY: Springer Publishers
13. Ministry of investment, Regional Development and Informatization of the SR. Handbook on Social Innovation and Good Practice Projects in the Area of Social Innovation./ https://www.mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2021/08/Handbook-on-Social-Innovation_27062021.pdf, p.9
14. Nikolova-Minkova, V. 2021. Markova aktivnost – indikator za inovacii. Kragla masa s mezhduнародno uchashtie “Targoviyata - nauchno znanie I biznes realnost”. Akademichno izdatelstvo “Tsenov”, p.279-486
15. Nikolova-Minkova, V. 2020. Konkurentni predimstva I iкономicheski izgodi ot litsenzirane to na obekti na industrialna sobstvenost. Mezhduнародna nauchna konferenciq Unitech’20, t.2, Gabrovo, 143-148
16. Parpan-Blaser, A. Matthias Hüttemann. Social Innovation in Social Work. Atlas of Social innovation. 2nd Volume-A World of New Practices. oekom Verlag GmbH: Munich / <https://www.socialinnovationatlas.net/articles>, p. 79
17. Peterson, N. And all. 2019. The strategic prevention framework in community-based coalitions: Internal processes and associated changes in policies affecting adolescent substance abuse. *Children and Youth Services Review*, Vol.101
18. Phills, J. A., Deiglmeier, K., & Miller, D. T. (2008). Rediscovering social innovation. *Stanford Social Innovation Review*, 6 (4), 34-43. / http://www.ssireview.org/articles/entry/rediscovering_social_innovation
19. Ryding, J. and Inga wernersson. 2019. The Role of Reflection in Family Support Social Work and Its Possible Promotion by a Research-Supported Model. *Journal of Evidence-Based Social Work*. Vol. 16 / <https://doi.org/10.1080/26408066.2019.1606748>
20. Tsoneva, Zh. 2012. Socialna rabota sas semeistvoto na narkozavisimi q. Konferenciq s mejdunarodno uchashtie “Deteto vav fokusa na pedagogicheskoto vzaimodeistvie i socialnata rabota”. Sofiq, str. 683-688
21. Winter, K. and all. 2020. Social Innovation and Social Work: A Case Study of the Early Intervention Support Service. *British Journal of Social Work*./ <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa125>
22. Young, H. P. (2011). The dynamics of social innovation. *PNAS*, 108(4), 2185-2291/<https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.1100973108>
23. <https://www.bidinnovacion.org>
24. <https://www.unicef.org/montenegro/en/parenting-lifelong-health-young-children>

Жанета Цонева
 Технически университет - Габрово
 Катедра „Социални и стопански науки“
 гр. Габрово, ул. „Х. Димитър“ 4
janett_c@abv.bg

МЯСТОТО НА ТЮТЮНА В ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПО ВЪНШНИТЕ ДЪЛГОВЕ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

Валентин Китанов

TOBACCO AND BULGARIAN POLICY ON FOREIGN DEBT FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Valentin Kitanov

ABSTRACT: *The importance of tobacco in the Bulgarian economic, political and financial system from the end of the 19th and the beginning of the 20th century can be traced in the government policy on foreign loans concluded with external creditors. During the effective period – from 1888 to the beginning of the First World War – the country concluded seven foreign government loans with a nominal value of BGN 6,528 million. Tobacco was becoming an integral part of the funds arsenal of the financial policy in regard to the Bulgarian national debt. This was due to the steady growth in production characteristics in the country and an increase of the use of tobacco products. In negotiations with creditors and in the clauses in loan agreements, tobacco was presented as a main topic and played an important role in the realisation of those loans and thus indirectly became a factor in Bulgarian military and national policy. Using tobacco as an instrument in the country's foreign debts obligations made it possible to establish a kind of foreign control over tax revenues from tobacco operations. Foreign creditors' representatives maintained revenue levels by expanding the domestic market and consumption.*

Key words: Tobacco, Tobacco monopoly, Foreign debt, Principality of Bulgaria

Въведение

Значението на тютюна в българската стопанска, политическа и финансова система от края на XIX и първите десетилетия на XX в. може да бъде проследено в правителствените действия по редица важни въпроси от производствен, социален, търговски и международен характер. От особено значение е ролята на артикула и в политиката по външните държавни заеми, които страната сключва с чуждестранни кредитори. За активния период на тези заеми от 1888 г. до началото на Първата световна война страната сключва седем външни държавни заеми, чиято номинална стойност е в размер на 6528 млн. лв. Според Атанас Леонидов възможността от реализирането на заемната политика е в съответствие с променената парадигма на световния капитализъм към края на XIX и първите години на XX в., когато износьт на финансови капитали започва все по-успешно да конкурира износа на стоки (Leonidov, 1969, p. 15). Външните заеми, които Княжество България сключва през 1888, 1889, 1890 и 1892 г., са продиктувани от необходимостта от финансови средства за решаването

на въпроси в областта на железопътната и пристанищната инфраструктура и за военните нужди на държавата. Дадените гаранции по заемите са естествено свързани с приходите в държавната хазна или от ипотека на железниците и пристанищата (Leonidov, 1969, p. 17; Todorova, 1979, p. 50).

В повечето случаи емитирането на българските външни заеми е резултат от съвместни действия на френски, австрийски и германски финансови институти, които формират банков синдикат, в който доминираща роля има френският капитал в лицето на Banque International de Paris & Banque de Paris et des Pays-Bas. След заема *Земеделски каси* през 1896 г. групата на Banque International de Paris & Banque de Paris et des Pays-Bas се обявява за Български синдикат и под това име получава официално признание и от българското правителство (Todorova, 1979, p. 52). Това положение се запазва през целия период на заемна политика.

Тютюнът като инструмент в политиката по държавните външни заеми

От гледна точка на настоящата тема е важно да се подчертае, че именно в преговорите на българската страна с представителите на синдиката по време на първото правителството на Тодор Иванчов (1 октомври 1899 г. – 27 ноември 1900 г.) в края на 1899 г. за първи път се появява и темата за тютюна в контекста на българския външен държавен дълг. На искането на българското правителство за 30 млн. заем в лева банковият консорциум се отнася резервирано и настоява за предложения, които да са гарантирани с митнически приходи, данъка върху солта, както и придобиване на тютюневия монопол. Синдикатът прави внушения по посока създаване на монополи, като стъпка към увеличаване на държавните приходи. На този етап българското правителство не е склонно да приеме тези условия (Damyanov, 1971, p. 118).

Този детайл обаче подсказва, че в бъдеще тютюнът ще бъде неизменна част от арсенала със средства в голямата финансова политика по отношение на българския държавен дълг. Това се обуславя от неговото неотклонно възходящо развитие в производствената характеристика на страната и разширяване употребата на тютюневи изделия. Занапред в преговорите с международните кредитори по отпускането на нови външни държавни заеми тютюнът ще присъства трайно като тема при постигане параметрите на отделните договори. Поради тази причина в големите български държавни заеми с *Banque de Paris et des Pays-Bas* през 1902, 1904 и 1907 г. като гаранции по сделката, освен гербовият налог, са бандеролът и данъкът върху тютюна, т. нар. „мурурие“ (Radoslavov, 1993, pp. 60-61; Leonidov, 1969, p. 17).

Разглеждането на ролята на тютюна като инструмент в инициативите по българските държавни заеми е необходимо да бъде направено и в контекста на мястото на заемната политика в междудържавните отношения, с цялата гама от сложни противоречия, интереси и последици, които тя съдържа и изразява. В този смисъл е резонно да се присъединим, подобно на Цветана Тодорова, към оценката на Джон Хобсон за държавните дългове не само като финансова печалба за отделните кредитори, но и като начин да се прокара определено политическо и дипломатическо влияние в дадена страна в конкретен исторически момент (Todorova, 1972, p. 120). Съчетаването на държавно-политическите интереси с интересите на финансовия капитал и ресурсните финансови възможности на отделни държави ги

прави важни фактори в международната политика, с оглед на възможностите за задоволяване нуждите на трети страни, чрез кредитиране по линия на държавните заеми. Поради причини от различен характер България става обект на тази политика, чието начало е от 1888 г. по линия на британско кредитиране. През следващите години водещата позиция в областта на държавния дълг ще премине за кратко време в ръцете на Австро-Унгария, намерила най-впечатляващ израз със заема от 1892 г., който е и най-големият от всички български държавни заеми до края на XIX в. От 1896 г., след поредния външен заем, известен като заема *Земеделски каси*, френският капитал започва да играе първостепенна роля в българската заемна политика и това положение ще се запази до началото на Първата световна война (Todorova, 1972, p. 121). С оглед на военните нужди на България и предвид нейната политика, свързана с решаване на националния въпрос, доминацията на френските кредитори ще даде възможност на френската страна да установи, както заключава Цветана Тодорова, своеобразен монопол в областта на българския импорт на оръжейна техника и продукти (Todorova, 1972, p. 138). Именно в преговорите с френските кредитори и в клаузите на договорите по държавните заеми тютюнът ще присъства като основна тема и ще играе важна роля в реализирането на тези заеми и така индиректно ще е фактор в българската военна и национална политика.

До споразумение не се стига, въпреки изразената готовност на Тодор Иванчов в края на своето управление да склони на условията на френската страна. Преговорите продължават и при управлението на четвъртото правителството на Петко Каравелов (20 февруари 1901 г. – 21 декември 1901 г.), когато изтъкнати френски представители отново поставят категоричното искане за установяване на монополно право върху тютюневия сектор (Damyanov, 1971, p. 125). Българският министър-председател приема условията и се стига до предварително подписване на споразумението за заема в Париж на 26 септември 1901 г. Освен залагането на приходите от бандерола върху тютюна и данъчните постъпления от артикула, като гаранции по заема от 125 млн. зл. лв. кабинетът изразява склонност за образуването на монополно дружество за производство и търговия с тютюн и тютюневи изделия. Няколко дни след като на 3 декември 1901 г. е подписан договорот, въпросът около неговото ратифициране

става предмет на обсъждане в българския парламент. (Damyanov, 1971, pp. 123-127). След тежки дебати и взаимно изключващи се позиции, договърът за заем в този му вид не е приет от Народното събрание (Damyanov, 1971, pp. 125, 127).

През 1902 г. преговорите с френската банка по сключването на заем продължават и при управлението на първото правителство на Стоян Данев (22 декември 1901 г. – 2 декември 1902 г.). В качеството си на министър на финансите Михаил Сарафов прави изложение на новите условия на заема на 15/28 юни 1902 г. по време на XXXVII заседание на Първата извънредна сесия на XII ОНС (Yaganov, 1934, p. 129). Договорът уточнява и процедурата по плащанията, свързани с гаранциите. Назначеният от Парижко-холандската банка специален делегат на притежателите на титри по заема трябва да събира всички отчисления, като бандеролите задължително се печатат във Франция и се съхраняват от въпросния делегат, който резидира в българската столица. Бандеролите се отпускат всеки месец единствено на министъра на финансите, срещу внасянето на стойността им в брой, като сумата се изпраща на банката в Париж. Българската страна се задължава да изкупува бандероли в размер минимум 700 000 лв. на месец. На всеки шест месеца, ако вноската от сборовете по бандерола не покриват погасяването на дължимата по заема сума, тогава сборът се допълва със суми от данъка „мурурие“. Финансовото състояние в държавата позволява сключването на заем при такива условия, защото анюитетите и лихвите по него възлизат на 6 млн. лв. годишно, при положение, че приходите от бандерола и данъка по тютюна са около 10 млн. лв. на годишна база (Damyanov, 1971, pp. 128-134; Yaganov, 1934, p. 129).

По-късно е учредена специална Дирекция на държавните и гарантирани от държавата дългове (ДДГДД), съгласно Закона за управление на държавните и гарантирани от държавата дългове от 16 март 1912 г. и началникът на тази дирекция, съобразно правителствените указания, предава регулярно на делегата на Парижката банка чекове със сумите срещу тютюневи бандероли и гербови марки на съответната стойност (Stoyanov, 2020, p. 357).

По време на преговорите този път френската страна не поставя въпроса за тютюневия монопол, вероятно отчитайки, че тази цел не може да бъде постигната. Тя се задоволява с

гаранциите от бандерола и данъка върху тютюна, въпреки че несъгласните с договора, като народния представител социалдемократът Николай Габровски, определят тази клауза в договора като унижителна и „начало на финансовия контрол в страната“ (Damyanov, 1971, p. 134). Защитниците на новия заем в парламента, като Юрдан Тодоров и Никола Мушанов, от своя страна поставят акцента, че той не е обвързан с концесия за монопола върху тютюна (Yaganov, 1934, pp. 130-131). В крайна сметка, независимо че са изказани и мнения против сключването му, договърът за заем е сключен и одобрен от Народното събрание на 8 юли 1902 г. с голямо мнозинство от 111 гласа „за“, 56 „против“, при 8 отсъстващи и трима, които се въздържат (Yaganov, 1934, p. 131).

Системата по гарантиране на заема от 1902 г. е използвана и при сключването на договори за новите заеми, които българската държава сключва отново с Парижко-холандската банка през 1904 г. за 100 млн. лв. и през 1907 г. за 145 млн. лв. И двата нови заема, подобно на този от 1902 г., са 5% държавни емисионни заеми, при които погасяването на сумите по анюитетите и лихвите са гарантирани с приходите от гербовите марки, бандерола по тютюна и данъка „мурурие“, като специалният делегат на носителите на облигации от дълговите и делегат на парижката банка Марсел Шарло резидира в София. Последният напуска страната след намесата на България в Първата световна война, но отново се завръща в качеството си на делегат след Солунското примирие през 1918 г. (Stoyanov, 2020, p. 356).

Държавните заеми от 1902, 1904 и 1907 г. дават възможност на Парижкия паричен пазар за срок от 5 години да бъдат пласирани български ценни книжа на стойност 351 млн. лв., което е безспорен успех за Парижко-холандската банка и за останалите банкови институции, които взимат участие в заемите. Това по принцип засилва позициите на френския капитал в България, който до подписването на големия 500-милионен заем на страната с немската банка „Дисконто Гезелшафт“ през 1914 г. има доминираща позиция в българския публичен дълг със своите 35,56% участие (Damyanov, 1971, p. 175). България е в състояние да гарантира плащанията по заемите, тъй като бюджетните приходи на този етап са стабилни. Само за 1909 г. доходите в хазната от бандерол, „мурурие“ и гербовия налог се изчисляват на

24 млн. лв., докато за погасяването на задълженията по заемите от тази сума са били необходими само 18 млн. лв. (Damyanov, 1971, p. 146).

Въпросните заеми от 1902, 1904 и 1907 г. се използват от българската страна преимуществено за стопански и военни цели (Damyanov, 1971, pp. 139-146). Така например сумите от заема през 1904 г. служат за изплащането на дълга от 25 млн. зл. лв. към Българската народна банка и към Българската земеделска банка, предизвикан от военни доставки след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., за нови военни доставки, както и за построяването на ж.п. линиите Търново – Трявна и Радомир – Кюстендил (Yaranov, 1934, p. 156). Отново акцент върху ж.п. транспорта е поставен и при заема от 1907 г. (Yaranov, 1934, p. 180). Така в началото на XX в. тютюнът все повече се утвърждавал като успешен инструмент на българската държава в областта на държавните външни заеми и има своя, макар и косвен, дял в цялостното икономическо развитие на страната и в областта на въоръжаването и военната политика. Всъщност трябва да кажем, че залагането на държавните приходи в областта на тютюневата индустрия е характерна черта и на други балкански държави. Това се наблюдава и в Румъния, и в Сърбия. Тези приходи са част от списъка на постъпленията от производства, които се превръщат в държавни гаранции по изплащането на европейските заеми, получени за изграждане на железопътната инфраструктура в отделните страни на полуострова (Lampe, 1982, p. 273).

Заклучение

Използването на тютюна като инструмент във финансовите задължения на страната по външните дългове има и редица негативни последици за развитието на отрасъла като цяло. Става възможно установяването на един вид чуждестранен контрол върху данъчните приходи от тютюневите операции и представителите на чуждестранните кредитори поддържат линията на гарантиране на тези постъпления чрез разширяване на вътрешния пазар и на консумацията. От своя страна увеличаването на площите, засети с тютюн, и засилването на износната търговия не са приоритетни за кредиторите. Това е една от причините делът на тютюна в българската външна търговия до началото на Балканската война да има съвсем скромно присъствие. През военния

период този дял ще нарасне неколкостранно, значително ще се разширят и площите за отглеждане на тютюн, главно заради гарантираните доставки на немския пазар по време на Първата световна война (Lampe, 1982, p. 273).

Когато разглеждаме ролята на тютюна във външната дългова политика на държавата, особено показателна е ситуацията през 1913 г. когато страната е в изключително затруднено финансово състояние, има нужда от нов заем, но е изправена пред резервираното отношение на старите кредитори от Франция и Русия. Тогава София се ориентира към преговори с банкови кръгове в Берлин и Виена и в крайна сметка правителството сключва дългосрочен петстотин милионен 5% заем в зл. лв. с Дирекцията на банковия консорциум „Дисконто Гезелшафт“. Договорът е сключен на 12 юли 1914 г. и в четири клаузи се определят условията, гаранциите и задълженията на двете страни, съгласно които България трябва да получи парите по заема на две вноски от по 250 млн. лева, непосредствено след очаквания благоприятен завършек на войната, при срок на погасяване от 50 години. Тъй като изходът от войната се оказва съвсем различен, България не получава договорените суми (Penchikov, 1982, pp. 15-16).

Важното в случая е, че въпросният външен заем има отношение към изследваната тема, тъй като тютюнът отново присъства в материята и при този заем. Освен че гаранции за заема са приходи, свързани с постройките на новата железопътна линия към Порто Лагос, на самото пристанище там, каменовъглените мини в Перник и Бобов дол, за осигуряване на погашенията по дълга правителството залага и излишъците от данъците по гербовия налог, тютюневите бандероли и мурурието, които са били свободни, след като приключва изплащането на предишните външни заеми от 1902, 1904 и 1907 г., приходите от държавната привилегия върху цигарената хартия и приходите от вносните мита (Penchikov, 1982, p. 15). Българското правителство отхвърля искането за установяване на тютюнев монопол и заемът е сключен по споменатата гаранционна схема.

Държавните заеми, както и коментираният тук в текста заем от 1914 г., са необходими за стопанските и други нужди на българската държава. В същото време външните заеми са част от богат и разнообразен инструментариум от средства, чрез които се прокарат европейските политики на икономическа обвър-

заност и политическо въздействие по отношение на балканските държави, в това число и по отношение на България (Pantev, 1974, p. 35). Независимо от оценките, трябва да бъде подчертано, че осъществяването на държавната заемна политика през посочения период е възможно благодарение до голяма степен на успешното развитие на тютюневата индустрия и значението на тютюнопроизводството и търговията с тютюневи изделия за фискалната политика на държавата. Именно като страна, в която тютюнът има съществено стопанско значение и перспектива, България става привлекателен обект за международните кредитни институции.

Литература

1. DAMYANOV, S. Frenskoto ikonomicheskoto pronikvane v Bulgariya. Ot Osvobozhdenieto no Parvata svetovna voyna (1878 – 1914). Izdatelstvo na BAN, 1971.
2. LAMPE, J. R., JACKSON, M. R. Balkan Economic History, 1550 – 1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations, Bloomington: Indiana University Press, 1982.
3. LEONIDOV, At. Chuzhdite kapitali i Bulgariya sled Parvata svetovna voyna. Istoricheski pregled, kn. 4, Sofiya, 1969.
4. PANTEV, A. Problemi na vzaimootnosheniyata mezhdu golemite i malkite darzhavi v Novo vreme, Istoricheski pregled, kn. 3, Sofiya, 1974.
5. PENCHIKOV, K. Diskonto Gezelshaft“ i Balgaro-germanskite politicheski otnosheniya

(1919 – 1929 g.), Istoricheski pregled, kn. 3, Sofiya 1982.

6. RADOSLAVOV, V. Bulgariya i svetovната kriza, Vtoro fototipno izdanie, Izdatelstvo na BAN, Sofiya 1993.

7. STOYANOV, N. Zhivot i deynost: Memoari (1875 – 1939). Dnevnik (1940 – 1944). Sofiya. Izdatelstvo na Nov balgarski universitet, 2020.

8. TODOROVA, Tsv. Frensko-germanskoto sapernichestvo v zaemnata politika na Bulgariya i kombinatsiyata „Karlsbad 1898 g.“ – V: Balgaro-germanski otnosheniya i vrazki. Izsledvaniya i materiali. Tom I. Sofiya, Izdatelstvo na BAN, 1972.

9. TODOROVA, Tsv. Interesite na germanskiya finansov kapital v Bulgariya prez 90-te godini na XIX v. – V: Balgarsko-germanski otnosheniya i vrazki. Izsledvaniya i materiali, tom II. Sofiya, Izdatelstvo na BAN, 1979.

10. YARANOV, At. Stopanskata politika na Bulgariya (ot 1878 do 1928 godina). Izdatelstvo „Hudozhnik“. Sofiya, 1934.

Доц. д-р Валентин Спасов Китанов
Югозападен университет „Неофит Рилски“ -
Благоевград
Правно-исторически факултет Катедра „История“
2700 Благоевград, ул. „Иван Михайлов“, 66
kitvalmil@swu.bg

ДЕВИАНТНОТО ПОВЕДЕНИЕ КАТО СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ФЕНОМЕН

Мария Дишкова

DEVIANT BEHAVIOR AS A SOCIOLOGICAL PHENOMENON

Maria Dishkova

ABSTRACT: *The article provides a brief theoretical analysis of several sociological theories on the occurrence of deviations in individual behavior. The views of various authors have been studied in order to draw specific conclusions on the topic. Such a development is of great scientific value because the study of sociological theories of deviant behavior makes it possible to make assumptions about its occurrence, as well as to use it as a basis on which to plan and implement social work with deviant individuals.*

Key words: deviance, delinquency, sociological theories

Въведение

Изследването на девиантното поведение като неизбежно, дори предвидимо явление в човешкото общество има своите традиции в научната сфера. Актуалността на темата е безспорна, а резултатите от подобни проучвания винаги дават възможност да се правят изводи за появата на отклонения на активността на индивидите. Опитите да се обясни девиантното поведение дава възможност да се открият детерминантите, причините, факторите, другите участници, а това повишава ефективността на социалната работа с малолетни, непълнолетни и пълнолетни лица.

Изложение

„Престъпността е социално-правно явление, което се обуславя от социални фактори и отразява противоречията между личността и обществото“ (Мантарова, 2005, с. 213). Съществуват редица школи, идеи и теории, които дават възможност да се даде обяснение защото в някакъв момент индивидът прави избор да наруши правилата. Социологическите теории за появата на девиации в поведението на хората в никакъв случай не изключват значението на биологичните предпоставки, психологическите характеристики, наследствеността и генетичния материал, но позволяват да се изследва социалната среда и влиянието ѝ върху цялостното развитие на индивида и формирането му като личност.

Социалната норма се създава, съществува и е значима в обществото (Фотев, 2005). От тук

може да се направи извод, че нейното спазване или отричане е важно за групата, общността, на която индивидът е член и която оценява неговата поведенческа активност. Освен това, девиантното поведение най-често се свързва с проява на агресия, насилие, желание да се нанесе вреда на другия (Златанова, 2005, с. 57). Много е важно е да се отчете близостта на закона до нагласите и поведението на различни социални групи в обществото, респективно за техните членове (Стоилова, 2005, с. 185).

1. Теория за факторите. Създател на това направление е Адолф Кетле (белгийски математик), според който взаимовръзката между различни фактори, в това число демографски, социални, икономически, води до неправомерно поведение. Той провежда изследване, в резултат на което прави класификация на правонарушителите по пол, възраст, образование, раса, материално положение. Авторът добавя, че обществото всъщност подготвя престъплението, а деецът е само извършител, реализатор на плана (Илчева, Ранчев, 2020, с. 73-74).

2. Теория за аномията. Неин създател е Емил Дюркхайм – френски социолог (1858-1917г.), който разглежда редица социално-културни, социално-икономически, социално-политически и социално-психологически противоречия в съвременното индустриално общество, който водят до хаос и липса на социален ред. От тук се подразбира големият брой на престъпленията, самоубийствата, зависимостите. Дюркхайм подчертава една основна характеристика на престъпността, а именно

нейната нормалност, неизбежност, защото няма общество без конфликти. Авторът посочва два основни вида аномия:

- икономическа, която се отнася до материалното благосъстояние на хората;

- семейна, която засяга взаимоотношенията в семейството и взаимното уважение между неговите членове.

Робърт Мъртън (1938г.) доразвива идеята за аномията и беззаконието в обществото и смята, че в основата на девиантното и престъпното поведение стои разминаването между културните норми и цели с възможностите на отделния човек да ги постигне със законови, легитимни средства (Илчева, Ранчев, 2020, с. 74-75). Според Р. Мъртън социалната структура включва културни цели (очаквания и стремежи, които всеки член на обществото се стреми да помогне) и институционални норми – съвкупност от приемливи средства за постигане на желаните цели (Гълъбов, 2005, с. 445-446).

Робърт К. Мъртън изразява мнението, че съществуват пет категории хора според средствата, които използват, за да постигнат конкретни културно обусловени цели (Аткинсън, С. и колектив, 2017, с. 263). **Конформистите** се свързват със съответствие, когато човек или група от хора приемат културните цели и легитимните средства за постигането им (Yankova, 2018, с. 121). Съответствието се отнася до това, че хората се съобразяват с институционалните средства и сравнително лесно постигат своите културни цели. Тогава съществува равновесие в социалната система и общественят ред се поддържа по естествен начин (Irmak, Şam, 2014, с. 1302). **Ритуалистите** се придържат към институционализираните средства, независимо че те не винаги водят до постигането на целта (Спасова, 2012). Към тази категория спадат хора или групи, които отхвърлят културните цели, но приемат традиционните, легитимните средства за постигането им (Yankova, 2018, с. 121). Хората не се съобразяват с общите стремежи и амбиции, но спазват обществените изисквания. Мъртън твърди, че по този начин хората правят опит да защитят своите позиции в социалната система (Irmak, Şam, 2014, с. 1302). Доминира значимостта на правилата, които винаги се следват стриктно и прецизно (Милушева, 2020, с. 12). **Иноваторите** търсят алтернативни средства за постигане на поставената цел. Възможно е и се допуска negliжиране на нормите, използване на неутвърдени средства за постигане на

желаното и пренебрегване на моралните ценности (Спасова, 2012). Приемат се културните цели, но постигането им не включва традиционни, легитимни средства (Yankova, 2018, с. 121). Индивидите се чувстват ограничени от социалната система и е възможно да влязат в други поведенчески роли, включително престъпни. В известен смисъл криминализирането на населението възниква в резултат на социалните ограничения (Irmak, Şam, 2014, с. 1302). В тази група попадат криминални деяния като кражби, измами, пласиране на забранени вещества, без да се отчитат негативните последици за околните“ (Милушева, 2020, с. 12). Отстъпниците отхвърлят и целите и средствата. Това е доброволно и пълно самоизключване от социалния свят, което е възможно само, ако преди това индивидът е бил абсолютно включен. Възможно е да се случи в резултат на непрекъснати неуспехи (Спасова, Л., 2012). Някои автори наричат тази стратегия още примирение – ритризм (Yankova, M. R., 2018: 121). Хората предпочитат да бъдат пасивни към културните цели и институциите. Те са безразлични към социалния живот (Irmak, Şam, 2014, с. 1302). „Ритритизмът е поведение, при което се отхвърлят както целите, така и средствата за постигането им. В много от случаите подобен вид поведение може да бъде окачествено като „бягство от реалността“. В тази категория попадат различни девиантни прояви като самоубийството, злоупотребата с алкохол и наркотични вещества, скитничество, просия, безнадзорност. Ритритизмът е по-скоро индивидуална, отколкото групова или субкултурна форма на адаптация, въпреки че е вероятно индивидът да се свързва с други в подобна на неговата ситуация, така че да се формира малка общност от индивиди със сходни поведенчески модели“ (Милушева, 2020, с. 12-13). Бунтарите отхвърлят старите цели и средства като ги заменят с нови (Спасова, 2012). „Бунтът също отхвърля социокултурните модели на обществото, но в името на нова ценностно-нормативна система или нов социален ред. Тази форма на индивидуална адаптация цели създаването на такъв социален ред, чиито социокултурни цели и институционализираните средства ще бъдат одобрени и поддържани от индивидите“ (Милушева, 2020, с. 13).

Емил Дюркхайм подчертава, че престъплението може да се разглежда като неразделна част от разбирането за едно нормално общество. Дори в идеална среда, включваща само

примерни граждани, техните евентуални грешки също ще са непрости и ще се окажат причина индивидът да е отхвърлен, неразбран, съден и наказан от останалите (Гълъбов, 2005, с. 431-432).

Толкът Парсънс разработва т. нар. „волунтаристична теория за действието“, според която в реалността съществуват следните елементи: актьор; преследвана от него цел; алтернативни средства за постигане на целите; ситуации, в които попада актьорът, повлияващи средствата за постигане на целта; субективните решения на актьора за подбраните от него и използвани средства, които са повлияни от крайната цел и конкретната ситуация (Гълъбов, 2005, с. 433-434).

„Ако обект на определено социално действие се явява човек или група, то всяко такова действие протича не само за себе си, изолирано, а става компонент на социалната интеракция, вписва се в сложна мрежа от социални зависимости и структури“. Обществените връзки влияят на ситуацията и обратно (Ерменов, 2005, с. 111-112)

3. Теория за диференциалната асоциация (връзка), създател на която е Едуин Съдърланд (1883-1950г.). Според неговите виждания (1940г.), хората силно се влияят и усвояват престъпни навици, когато се намират във връзка с лица с девиантно поведение. И обратно: липсата на подобни образци и криминогенно въздействие води до отсъствие на склонност за извършване на престъпления (Илчева, Ранчев, 2020, с. 76).

Според Речник на българския език (<https://rechnik.chitanka.info>), едно от значенията на думата е „разграничителен, нееднакъв при различни условия“. Тази теория следва девет основни принципа на начала, които отразяват ангажираността (асоциацията), близостта или отдалечеността (диференциацията) на индивида спрямо интерпретирането на правните норми:

- криминогенното поведение е резултат от научаване;
- криминогенното поведение се научава в процеса на общуване и интеракция с други хора;
- усвояването на криминогенното поведение се случва в рамките на лични връзки и отношения;
- усвоеното криминогенно поведение включва: техники за извършване на деянието; мотиви; нагласи;

- мотивите и действията са изцяло съобразени с отношението към правните норми и към закона;

- индивидът се превръща в престъпник само тогава, когато отношението към правните норми е негативно;

- диференциращите асоциации се различават по честота, продължителност, предхождащи събития, интензитет;

- криминогенното поведение се възприема, както всяка друга социална дейност; респективно се използват същите механизми за усвояване и научаване;

- криминогенното поведение изразява определени личностни потребности, но не може да бъде обяснено чрез тях, защото те изразяват и социално приемливото поведение (Гълъбов, 2005, с. 444-445).

Габриел Тард (19в., Франция) различава две основни форми на подражание:

- подражание – „да правиш като твоя образец“;

- контра-подражание – „правиш точно обратното“ (Кацарски, 2018, с. 86).

Авторът подчертава още, че между индивидите има отношения на обучение („предназначени да предадат от един човек на друг едно вярване, чрез убеждаване или власт, доброволно или насила“) и отношения на заповядване („предназначени да предадат от един човек на друг едно желание, чрез убеждаване или власт, доброволно или насила“). Според Габриел Тард основен принцип на всичко, което съществува в обществото е повторението. В социалната реалност аналог на повторението е именно подражанието, което се намира в основата, както на всяка социална връзка, така и на всяко общество. За да има подражание, обаче, трябва да са налице образци и модели, които да се копират и разпространяват от хората (Кацарски, 2018, с. 86-87). Обществото е съставено от индивиди, които си приличат, защото се имитират взаимно (Djellal, Gallouj, 2014). Всеки един индивид усвоява социалната култура на близката, заобикалящата го среда. Това важи най-вече, когато не са налице алтернативни модели за подражание и сравнение. Формирането на престъпната личност всъщност следва абсолютно същите механизми, както и формирането на „законопослушната“ личност. Това означава следното: нарушителите на закона не се различават съществено от останалите хора. Те само възприемат това, на което ги е научила тяхната обкръжаваща среда. И накрая, но не на последно

място, престъпното поведение се появява в отговор на същите нужди, потребности и ценности, на които се подчиняват законосъобразните действия. Търсенето на материална облага може да се превърне в основна причина, както за полагане на труд, така и за присвояване на чужда собственост, защото и в двата случая става дума за удовлетворяване на конкретна потребност (Велев, 2020, с. 173-174).

4. Теория за социалната дезинтеграция (разпадане на дадено цяло на съставните му части). Създателите на тази теория прочуват поведението на младежки престъпни групи в периода след Първата световна война и повдигат въпроса за социалната дезорганизация като източник и фактор за престъпност. Процеси като индустриализация, урбанизация, създаване на градове-мегаполиси, кризите в семейната общност водят до сериозни последици:

- социалните връзки на индивида с другите представители на обществото сериозно се разпокъсват и индивидът попада в състояние на беззаконие;

- силно отслабва социалният контрол и се формират т. нар. делинквентни райони;

- настъпва нормативен хаос, който води до конфликт между гражданите и институциите.

По-късно Х. М. Джонсън (1960г.) подчертава високата степен на толерантност към определени социални общности, които се оказват неадаптивни към останалата част от обществото (имигранти, малцинства), а това допълнително маргинализира обществото (Илчева, Ранчев, 2020, с. 76-78).

5. Теория за конфликта. Немският социолог Георг Зимел (1858-1918г.) изучава конфликта като форма на взаимодействие между хората. Торстън Селин (1896-1994г.) подчертава, че конфликтът възниква тогава, когато има сблъсък на интереси на различни групи и е културно, етнически и психологически обоснован. Селин проучва престъпността сред деца на имигрантски семейства и стига до заключение, че културният конфликт има две форми:

- първичен или пораждащ се в най-близкото обкръжение в резултат на различия между поколенията, например;

- вторичен или основаващ се на дискриминацията спрямо определени групи от населението.

Т. Селин, в допълнение, подчертава значимостта на потребността от членство в група, както и на оцеляването на групата като резултат от единството на нейните членове – хората

се обединяват от желанието си да извършат престъпление (Илчева, Ранчев, 2020, с. 78-79).

6. Теория за субкултурите. През 1927г. Фредерик Трешър провежда изследване сред 1313 младежи – участници в престъпни банди в Чикаго и въвежда понятието „география на престъпността“ или подчертава нейното териториално разпределение. Смята се, че противоречията в обществото възникват в резултат на сблъсък между културни, религиозни, етнически ценности (Илчева, Ранчев, 2020, с. 79-80).

Интересен нюанс към теорията добавят Клифърд Шоу и Хенри Маккей, които са на мнение, че възгледите на младежите често съвпадат с тези на престъпниците, което води до създаване на "банди" (Илчева, Ранчев, 2020, с. 79-80). Авторите достигат до извода, че ако не е налице ясно изразена криминална традиция в един квартал, голям брой от младите хора, живеещи там, ще се насочат към друг тип дейност (Гълъбов, 2005, с. 427-428).

6. Теория за дрейфа. Името произхожда от холандската дума за изместване или отнасяне на плавателен съд под влияние на вятъра. Обяснява се с „носенето“ на младите хора по течението, които се социализират в условията на множество норми и забрани, а в същото време получават почти неограничени възможности за нарушаване на правилата. Гришъм Сайкс (1922-2010г.) и Дейвид Матза (1930-2018г.) създават съвместен труд със заглавие „Техники за неутрализация: теория за делинквентността“ (1957г.), в който правят опит да анализират опитите на младите правонарушители да оправдаят своята неправомерна активност и да избягат от отговорност за деянията си (Илчева, Ранчев, 2020, с. 80-81).

7. Теория за икономическия детерминизъм, в основата на която се поставя икономическият фактор. Гари С. Бекър (1930-2014г.) подчертава, че рационалният избор определя всяка човешка дейност, включително и престъпната (Илчева, Ранчев, 2020, с. 81-82).

8. Теория на тенденциите (Илчева, Ранчев, 2020, с. 75).

9. Теория за социалното учене. Интерес представлява и Теорията за социалното учене на Ronald L. Akers (1977). Неговият модел предполага, че криминогенното поведение най-вероятно е повлияно в три основни фази:

1. Наблюдение и имитация на поведенчески модели.

2. Социална подкрепа и окуражаване на съответното поведение.

3. Очаквания за много положителни социални и психологически последици (Кузманова).

Подразбира се, че поведението на индивида се определя от различни стимули: поощряват ли се неговите прояви, награждават ли се или се наказват; среща ли подкрепата на околните или тяхното порицание; вписва ли се в общността или бива отхвърлен (Akers, Krohn, Lanza-Kaduce, Radosevich, 1979, p. 638).

Идеята за социалното учене на Алберт Бандура (1925-2021г.) акцентира на вниманието, паметта и мотивацията на индивида. Авторът е на мнение, че хората учат в изключително социален контекст. Авторът въвежда и понятието "реципрочен детерминизъм" (социалната среда, личните качества на индивида и неговото поведение се намират в постоянно взаимодействие и си влияят). Децата учат, когато наблюдават другите. А. Бандура започва да разглежда агресивните прояви като „заучена форма на социално поведение“ и неизбежен резултат от фрустриращи преживявания. Всяка негативна емоция може да предизвика агресия в поведението на индивида (Иванов, 2013, с. 36-37). Той вярва, че директното влияние не може да обезпечи всички видове учене, затова хората получават нова информация и учат поведение като наблюдават други хора в близост до тях (Edinyang, 2016, с. 41). Джулиан Ротер (Julian B. Rotter, 1916 – 2014) се приема за създател на първата обща теория за социалното учене и образование. През 1954г. е публикувано неговото съчинение „Social learning and clinical psychology“ („Социално учене и клинична психология“) (Милкова, 2015, с. 617). Според автора човешкото поведение до много голяма степен се базира на взаимодействието с хората в една значима за личността социална среда. Дж. Ротер вярва още, че личността може да се промени по всяко време под външни влияния, но все пак има устойчиви характеристики, които я предпазват от промени в резултат на незначителни събития (Edinyang, 2016, с. 42).

Теорията на Дж. Ротер има няколко основни съдържателни акцента, на които трябва да се обърне внимание (Милкова, 2015, с. 617-618):

1. Подчертава се ролята на човешката мотивация, която предопределя поведението на индивида в различни ситуации.

2. Индивидът се държи по определен начин, защото има конкретни очаквания за получените резултати.

3. Той вярва, че ще постигне конкретна, желана цел със съответното ѝ поведение.

4. „Човешкото поведение се определя от способността на човека да мисли и предвижда: то е целенасочено, т.е. човекът се стреми към очаквани цели“.

5. Несъмнена е ролята на социалната среда, в която се случва човешкото поведение.

6. „По-голямата част от поведенческия репертоар на човека се научава и се осъществява в среда, която изобилства със социални взаимоотношения, контакти, общуване и комуникация“ (Милкова, 2015, с. 617-618).

Самото понятие „социално учене и образование“ се използва за първи път от Джон Долард и Нийл Милър (американски психолози) през 1941 г. в тяхното произведение „Социално учене и имитация“. Главна цел на авторите е да се подчертае значението на ученето при хората чрез подражание за усвояване на социално поведение (Милкова, 2015, с. 616).

10. Стигма. Ървинг Гофман (11 юни 1922 – 19 ноември 1982) е канадски социолог, социален психолог и писател. В неговата творба „Стигма“ (1963), авторът разглежда проблема за обществената реакция спрямо неуспешни индивиди или групи и тогава въвежда понятието „стигматизация“. Реално индивидът се приема като аутсайдер, защото се е отклонил от общоприетите норми на поведение, които се споделят и изповядват от повечето хора. Същото важи и за групата, към която индивидът принадлежи. Нещо повече, всички, които са се отклонили носят „петното на позора“. В резултат на това, те биват изтласкани в периферията на общността, а от там – и в периферията на обществото (Аткинсън, С. и колектив, 2017, с. 192-195). Оказва се, че това е решение на обществото, пред което индивидът се оказва абсолютно безсилен. Той рядко получава втори шанс, за да се поправи. Характерно за процеса на стигматизация е, че отхвърлянето на индивида се задълбочава с времето и е рядко е обратим. Интересното в теорията за стигматизация е, че това е процес на сричане на социалната идентичност на конкретни индивиди, но не на всички. Всяко общество притежава своя социална идеология, която съдържа нормативни и морални очаквания за това какво човек може/не може и трябва/не трябва да прави. „Нормалните хора“, според Ървинг Гофман, могат да представят доказателства, че друго лице притежава качества, които го различават от останалите и го правят нежелан от тях. Той вече е опетнен, дискредитиран, заклемен. В

резултат на това се променя неговото поведение. Някои хора се опитват да скрият стигмата, но я използват, когато имат изгода от това. Допуска се, че скриването на стигматизиращата характеристика се оказва решаващо за способността за участие в социалния живот. По този начин дори може да се предотвратят опустошителните последици, включително социално отхвърляне, загуба на работа и дори преследване (Gleason, 2019, с. 55). Ървинг Гофман (Аткинсън, С. и колектив, 2017, с. 192-195) посочва три много важни характеристики на концепцията за социалното опетняване и заклеяване (стигматизация): клеймото не се носи по наследство, а се придобива в рамките на човешкия живот; заклеяването е отрицателно категоризиране и зависи изцяло от отношението на групата на „нормалните“, на мнозинството към „различния“, единствения; заклеяването определено е процес – нужно е време, за да може индивидът да придобие стигматизирана идентичност и това рядко се случва изведнъж. Ървинг Гофман обособява три основни вида клеймо: деформации на тялото (физически недъг, наднормено тегло, петна по кожата, плешивост, белези); недостатъци на характера (наличие на зависимости, опити за самоубийство); обществена маргинализация на индивида заради неговия етнически, културен произход (Аткинсън, С. и колектив, 2017, с. 192-195).

11. Теория за социалната идентичност. През 70-те години на миналия век Хенри Ташфел (Henri Tajfel) (1919-1982) работи с жертви от Втората световна война и проучва различни аспекти от членството в групата и

груповия живот. Авторът стига до извод, че индивидът възприема външния свят чрез сетивата си, получава информация и я преработва. „Един от основните принципи, на който се основава вътрешната структура на преработка е увеличаване на съществуващите различия между обекти, които принадлежат на различни категории и намаляването на различия на обекти, които принадлежат на един и същи клас. Този принцип според Ташфел се отнася и до възприятието на отделни личности и социални групи, които са образувани въз основа на прилагането на ценностни критерии“ (Ганева, 2010, с. 29). Според Н. Tajfel и G. Turner социалната идентичност предполага принадлежност като се подчертава значимостта и на личностната идентичност, която винаги е уникална сама по себе си и в междуличностните си отношения. Н. Tajfel „противопоставя актуализацията на личностната и социалната идентификация като полюси на социално-поведенческия континуум“. G. Turner „поставя по-голям акцент върху когнитивните процеси, включени в процеса на самоопределение и интерпретация“ (Балтаджиева, 2013, с. 186).

Заклучение.

Разгледаните социологически теории за девиантното поведение дават добра възможност за неговото обяснение, но, разбира се, не изчерпват всички влияния, на които е подложен индивида в социума, някои от които водят до негативни последствия.

Таблица 1. Социологически теории за девиантното поведение

	Социологическа теория	Създател/представители	Съдържание
1	Теория за факторите	Адолф Кетле	Девиациите в поведението възникват в резултат на сложното взаимодействие между редица фактори, обективно съществуващи в социалната действителност.
2	Теория за аномията	Емил Дюркхайм, Робърт Мъртън, Габриел Тард	Разминаване между културните норми и цели с възможностите на отделния човек да ги постигне със законови, легитимни средства, което води до социално отчуждение и беззаконие.
3	Теория за диференциалната асоциация	Едуин Съдърланд	Хората се асоциират с престъпната личност и усвояват нейните навици, когато се намират във връзка с лица с девиантно поведение.
4	Теория за социалната дезинтеграция	Е. У. Бърджес, Д. Елиът, Ф. Е. Мерил, Х. М. Джонсън	Създаването на „банди“ с престъпна активност и включването в тях е в резултат на морален и нормативен хаос в обществото.

5	Теория за конфликта	Георг Зимел	Конфликтите, противоречията са част от живота в обществото и вероятна причина за появата на девиации в поведението на индивида особено тогава, когато той/тя не може да намери адекватен изход от ситуацията на затруднение.
6	Теория за субкултурите.	Фредерик Трешър, Албер Коен, Клифърд Шоу, Хенри Маккей	Противоречията в обществото възникват в резултат на сблъсък между културни, религиозни, етнически ценности, а престъпността е териториално разпределена.
7	Теория за дрейфа	Гришъм Сайкс, Дейвид Матза	Подрастващите „се носят по течението“ между социалните изисквания и възможностите да нарушават правилата и дори си позволяват леки отклонения.
8	Теории за икономическия детерминизъм	Гари С. Бекър	Икономическият фактор е в основата на човешките взаимоотношения.
9	Теория за социалното учене	А. Бандура	Всичко се научава чрез пример и подражание, в това число и девиантното поведение.
10	Стигма	Ъ. Гофман	Обществото поставя клеймо на някои индивиди в резултат на техен белег или принадлежността им към конкретна социална група.
11	Теория за социалната идентичност.	Н. Tajfel и G. Turner	Членството на индивида в група предопределя неговото поведение и му помага да се дистанцира от поведението на хората в другите групи.

Литература

1. Akers, R. L., M. D. Krohn, L. Lanza-Kaduce, M. Radosevich. 1979. Social Learning and Deviant Behavior: A Specific Test of a General Theory. *American Sociological Review* 1979, Volume 44 (August), pp. 636-655.

2. Atkinson, S. i kolektiv (2017) *Knigata za sotsiologiyata*. Izd. „Knigomania“ EOOD, ISBN: 978-619-195-127-7.

3. Baltadzhieva, Y. 2013. Struktura na sotsialnata identichnost. *Nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie - 2013*, BSU, Burgas, s. 184-189.

4. Djellal, F., Gallouj, F. 2014. The laws of imitation and invention: Gabriel Tarde and the evolutionary economics of innovation. HAL Id: halshs-00960607, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00960607>, available at: https://www.researchgate.net/publication/281185290_The_laws_of_imitation_and_invention_Gabriel_Tarde_and_the_evolutionary_economics_of_innovation/link/55fa7c4b08ae07629e011ac5/download

5. Dishkova, M. 2021. „Ефектат на Пигмалион“ в класната стая. *Godishno nauchno-metodicheskoto spisanie „Образование и технологии – иноватии в обучението и познавателното развитие“*, vol. 12, issue 1, ISSN 1314-1791 (print); ISSN 2535-1214 (online), s. 26-32.

6. DOI:

<http://doi.org/10.26883/2010.211.2929>

7. Dishkova, M. 2021. Prilozhenie na ponyatiето „Tabula Rasa“ v sotsialnata rabota. V *sbornik s dokladi ot nauchna konferentsiya „Harmoniya v razlichiyata“*, Sofiya, Akademichno izdatelstvo „Za bukвите“, ISSN: 2367-7899, s. 447-454.

8. Dishkova, M. 2021. Stigmatizatsiyata v sotsialnata rabota. V *sbornik s nauchni dokladi „Vzaimodeystvie na universitetskiya prepodavatel sas studentite v usloviyata na onlayn-obuchenie“* (peta kniga), izd. „Eks-Pres“, Gabrovo, s. 140-148. Asotsiatsiya na profesorite ot slavyanskite strani – APSS, ISBN 978-954-490-677-3.

9. Dishkova, M. 2021. Tehniki za neutralizatsiya na deviantnoto povedenie. *Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie (Pedagogika i kachestvo na obrazovaniето)“*, Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“ – gr. Bur-gas, tom 17 (3), ISSN 13126121, s. 16-23.

10. Dishkova, M. 2021. Teoriyata na diferentsirashтата asotsiatsiya, ili nachavane na deviantnoto povedenie. V *sbornik „Образованието: класичност и модерност – 140 години педагогическо образование във Вratsa“*, ISBN 978-619-208-274-1, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ – Veliko Tarnovo, s. 123-128.

11. Edinyang, S. D. (2016) The Significance of Social Learning Theories in the Teaching of Social Studies Education. *International Journal of Sociology and Anthropology Research*, Volume 2, Number 1, pp. 40-45, August 2016, Published by European Centre for research Training and Development UK, ISSN: ISSN 2059-1209, ISSN: ISSN 2059-1217.
12. Ermenov, B. 2005. Samoubiystvoto. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 107-148.
13. Fotev, G. 2005. Sotsiologiyata na otklonyavashoto se povedenie. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 12-56.
14. Galabov, An. 2005. Strukturi na otklonyavashoto se povedenie. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 413-468.
15. Ganeva, Z. 2010, Sotsialni identichnosti i psihichno blagopoluchie. Izd. "Valdex", ISBN 978-954-90789-9-2. Available at: <https://www.elbook.eu/images/book10.pdf>
16. Gleason, J. (2019) Direct and Indirect Acts of Stigmatization. *Journal of Social Ontology*, 2019; volume 5, number 1, pp. 53–76.
17. Ilkova, R., I. Ranchev. 2020. *Kriminologiya*. Obshta chast (uchebno pomagalo). Izd. „Siela Norma“ AD, Sofiya, ISBN: 978-954-28-3247-8.
18. Irmak, F., & Çam, T. 2014. An overview of Durkheim and Merton's social anomie. *International Journal of Human Sciences*, volume 11 (2), pp. 1297-1305, doi: 10.14687/ijhs.v11i2.3083.
20. Ivanov, I. (2013) Agresiyata i nasiliето v uchilishte. *Spisanie „Pedagogika“*, godina LXXXV, knizhka 1, s. 35-57.
21. Katsarski, Iv. 2018. Filosofskata sistema na Gabriel Tard. Filosofski alternativni – 5/2018, dostapno na: http://philosophical-alternatives.com/wpcontent/uploads/2018/11/FILALT-5-2018_76.pdf, s. 76-97.
22. Kuzmanova, D. Sotsialni i lichnostni predpostavki za otklonyavashoto se povedenie i upotreba na alkohol v yunosheska vazrast. Ministerstvo na vatreshnite raboti. Institut po psihologiya, dostapno na: https://www.mvr.bg/psychology/.../psihologichna_podgotovka_slujiteli/publicatzii_sectorobuchenie/Rezume_statia_otclon_pov_DK/Statia_Otclon_Pov_DK
23. Lombrozo, Ch. 2018. *Prestapniyat chovek* (spored klasifikatsiyata na Chezare Lombrozo). IK „Vesi“.
24. Mantarova, A. 2005. Nasilstvenata prestapnost. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 212-248.
25. Milkova, R. 2015. Za neobhodimostta ot prilozhenie na teoriite za sotsialno uchene i obrazovanie v balgarskoto uchilishte. Strategii na obrazovatelната i nauchната politika, Volume 23, Number 6, 2015. Available at: https://azbuki.bg/wp-content/uploads/2015/12/azbuki.bg_dmdocument_s_Strategii-06_2015_Rumyana-Milkova.pdf
26. Milusheva, T. 2020. Deviantnoto povedenie kato bariera za uspesno sotsialno vklyuchvane. *Sotsiologicheski teorii za deviantnoto povedenie. Proceeding of University of Ruse*, Volume 59, Book 8.2, pp. 11-16, FRI-Online-SW-01
27. Spasova, L. 2012. Postmodernost i deviantsii. V: *Problemi na postmodernostta*, Tom II, Broj 3, 2012.
28. Stoilova, R. 2005. Detskata prestapnost. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 179-211.
29. Taran, R. 2019. *Emotsionalno ravnovesie*. Izd. SkyPrint 04 Ltd., ISBN: 978-954-390-166-1.
30. Velev, O. 2020. Sotsiologicheskoto napravlenie v kriminologiyata. V: *Yuridicheski sbornik*, BSU, Tsentar po yuridicheski nauki, tom XXVII, 2020 g., s. 162-182, ISSN 1311-3771.
31. Yankova, M. R. 2018. Anomie like social deviance. *SocioBrains – International Scientific Referred Online Journal with Impact Factor*, Issue 45, May 2018, ISSN: 2367-5721, pp. 118-124.
32. Zlatanova, V. 2005. Nasiliето. V: *Sotsiologiya na otklonyavashoto se povedenie*. Izd. „Prosveta“, ISBN: 954-01-1807-7, s. 57-106.

Мария Стоянова Дишкова
 Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – гр. Бургас
 Катедра „Педагогика и методика на обучението“
 Бургас, бул. „Яким Якимов“ №1
dishkova.maria@gmail

ВЛИЯНИЕ НА КЛИНИЧНИТЕ СИМУЛАЦИИ ВЪРХУ ВЪЗПРИЕТИЯ СТРЕС И КЛИНИЧНА ТРЕВОЖНОСТ В СЕСТРИНСКОТО И АКУШЕРСКО ОБУЧЕНИЕ

Мариана Бачева, Росица Дойновска, Албена Андонова

INFLUENCE OF CLINICAL SIMULATIONS ON PERCEPTION OF STRESS AND CLINICAL ANXIETY DURING NURSING AND OBSTETRICS TRAINING

Mariana Bachewa, Rosica Doynovska, Albena Andonova

ABSTRACT: *In the report, the reduction of stress and clinical anxiety in the training of nurses and midwives is identified as one of the goals of modern medical education. The implementation of clinical simulations is proposed as a strategy for overcoming the stress present in nursing and obstetrics education. The effect of the clinical simulations was monitored on an experimental group consisting of 38 student. They are aged between 22 and 41 years ($M = 28.92$), studying in the specialty "Nurse" at SWU "Neofit Rilski". The aim of the study is to evaluate experimentally the impact of clinical simulations, as an educational technology for dealing with stress and clinical anxiety in nursing and obstetrics education. The results of the experiment at the final level show a significant decrease in the indicators of perceived stress and clinical anxiety compared to the results in the experimental group at the ascertaining level. This proves the effectiveness of simulation training.*

Key words: clinical simulations, stress, sources of stress, nursing education

Въведение

Редица изследователи твърдят, че стресът е широко разпространен във всички аспекти на сестринското и акушерско образование. Установяват се много доказателства за това, че студентите изпитват значителен клиничен стрес и тревожност по време на своето обучение, което може да доведе до психологическо или емоционално увреждане, потискане на живота и повишено изтощение. Това в крайна сметка рефлектира върху процеса на обучение и качеството на грижите за пациентите, които те предоставят [21],[33].

Прегледът на литературата по темата, показва повишен интерес към проучвания на стреса сред студентите медицински сестри и акушерки. Описват се източниците на стрес, механизмите и интервенциите в подкрепа на студентите за справяне със стреса по време на бакалавърското си образование, чрез намаляване интензивността на стресовите фактори, преработване на учебните програми, съчетано с преминаване към стратегии за активно обучение и подобряване на уменията за справяне [22],[23],[27],[31].

Проучванията върху стреса при болшинството от българските изследователи

са насочени предимно към здравните професионалисти, при които е налице високо ниво на стрес и висока степен на проявление на бърнаут-синдрома, като се установява по-голямо разпространение, в сравнение с проучените данни по света. Относително високата честота и интензитет на проява на признаците на емоционално изтощение, доказва големината на емоционално изразходване в сестринската професия. В детайли са проучени стресогенните фактори, систематизирани в три основни групи: социално-икономически, професионално-организационни и психо-емоционални. Проучени са здравословните проблеми на болничните медицински сестри във връзка с професионалния стрес и основните стратегии за справяне [4],[5],[11],[20]. Други автори насочват своето изследователско търсене към преподавателите по здравни грижи, като предлагат съвременен подход за оценка на стреса и извеждат система от мероприятия, като стратегии за преодоляване на стреса [13],[14]. Проучвания върху стреса провеждат и други автори, като насочват своето изследователско търсене към свързаните с работата стресори при мениджърите по

здравни грижи и насочва вниманието към превенцията на професионалния стрес [24].

Други автори разглеждат стреса като фактор за влошаване на физическото и психическото здраве на човека. Те фокусират вниманието върху управление на начина, по който човек използва времето, като елемент от профилактиката на стреса. Според тях недостигът на време е една от основните причини за високото ниво на стрес, характерен за съвременното общество и че постигането на баланс в живота е от съществено значение за профилактиката на стреса [7].

Единните държавни изисквания към регулираните професии „Медицинска сестра“ и „Акушерка“ налагат голям хорариум и съдържание на обучението, свързани с повишена тревожност, умствено и психическо напрежение. Успешната адаптация на студентите в учебната/клинична практика зависи и от други фактори като: личността на студента; личността на преподавателя и образователната среда във висшето училище [17].

По време на сестринското и акушерско обучение, студентите често са изложени на различни стресови фактори, които могат пряко или косвено да възпрепятстват тяхното обучение и развитие. Естеството на клиничното образование създава затруднения, които могат да причинят различни по сила влияния и да причинят стрес. Освен това, практическите компоненти на програмата, които са важни в подготовката на студентите, за развиване на професионални умения и навици, правят програмата още по-стресираща в сравнение с други образователни програми. Проучвания показват, че студентите медицински сестри проявяват високо ниво на стрес и са по-предразположени към стрес в сравнение със студенти от други немедицински специалности [30]

Стресът има вредно въздействие не само върху био-психо-социалните аспекти на здравето на дадено лице, но и върху функционирането му като цяло. Изследвания са показали, че прекомерния стрес може да бъде вреден и за академичните постижения на студента, за неговото благосъстояние и може да се отрази на изучаването на комплекса от психомоторни умения. Така, студентските години на обучаващите се за медицински сестри/ акушерки, се считат за един от най-чувствителните периоди в живота им, в който

могат да бъдат изложени на риск поради провокирани стрес -индуцирани ситуации.

Проучванията показват, че има много източници на стрес по време на сестринското обучение и клинична практика. Установява се, че най-честите източници на стрес, идентифицирани от студенти и преподаватели, включват високите академични изисквания, практически задачи и чести изпити, висока натовареност, комбиниране и съчетаване на учебната практика с академичните изисквания [34].

Клиничните източници на напрежение включват: страх от неизвестното, новата болнична среда, конфликт между теорията и реалната клинична практика, непознаване на медицинската история, диагнози и лечение, липса на професионални сестрински/ акушерски умения, трудности в комуникацията с пациентите, неумение за разпознаване потребностите на пациентите, неумение за осигуряване физически, психологически и социални грижи, страх от грешки при осъществяване на сестрински манипулации и смъртта на пациентите. Установено е също така, че стресът при студентите се увеличава с нарастването на опита в клиничната практика, при напредване в обучителната програма [28].

Други съобщавани източници на стрес включват негативното взаимодействие с академичното сестринство/преподаватели, бедни взаимоотношения с клиничния персонал, ранното ставане, лош/недостатъчен сън, продължителното натоварване, лошо хранене, емоционалната нестабилност. В изследване, проведено от Праймачук и Ричардс е установено, че стресът при студентите медицински сестри/акушерки, произтича от комбинация от лични и извънаудиторни фактори, а не от самата образователна програма [29]. В същото време, Seyedfatemi и др., съобщава, че най-стресовите ситуации са свързани с нови колеги и непознати хора [32].

Стресът по време на сестринското и акушерско клинично обучение е установен в световен мащаб, но има доказателства по отношение на стреса и при кандидатите за медицински сестри сред българските студенти. Проучени са статии, свързани със спецификата в обучението, стрес-индуцираната реактивност на организма и източниците на стрес при студентите от медицинските специалности. Проучени са

също така и статии, оценяващи стреса и трудностите в учебна/клинична среда при студентите, както и факторите, отговорни за качествена професионална подготовка на студентите бъдещи здравни професионалисти, без които образователният процес в Медицинското висше училище, не би могъл да отговори на съвременните изисквания [1],[8],[9],[10],[12],[15],[16],[18],[19].

При проведено изследване върху влиянието на рисковите фактори върху здравето на студентите, се проследяват промените, настъпващи в начина им на живот, организацията на учебната и социално-битова среда. Студентите попълват таблица с 18 рискови фактори, като тези, които формират в най-висока степен възможност за влошаване на здравословното състояние са недостатъчния и неспокоен сън и главоболието. Нисък процент от изследваните лица са подложени на рисковите фактори злоупотреба с алкохол, цигари и храни [2].

Резултатите на други автори, проучващи нивото на стреса, стресовите фактори и реактивността на организма в резултат на стрес, сред българските кандидати за медицински сестри/ акушерки, показват, че стресът е характерен за сестринското и акушерско обучение и може да окаже въздействие върху здравния статус на студентите. Данните показват, че нивата на стрес при студентите от направление здравни грижи варират от умерени до високи, като е налице слаба положителна връзка между възрастта на студентите и общото ниво на стрес. Основните идентифицирани източници на стрес включват стрес от грижата за пациентите, преподаватели и медицински персонал, задачи и натовареност и стрес от липсата на професионални знания и умения. Най-малко стрес се причинява от работната и социалната среда, представени от фактори като: „Стрес от връстници и ежедневие“ и „Стрес от клинична среда“. В отговор на стреса най-често респондентите проявяват емоционална реактивност, главно провокирана от грижите за пациентите, следвана от изява на социално-психологическите и физическите симптоми [3],[25],[26].

Тодорова провежда свое изследване върху източниците на стрес, фокусирайки се върху клиничната практика на студентите медицински сестри. Авторът ранжира факторите, оценявани от студентите като най-

стресогенни в процеса на тяхното практическо обучение в клинична среда, по следния ред: недостатъчна практическа подготовка за работа в реална среда; дейности, които могат да навредят на пациента; заразяване с инфектирана игла; даване на грешен медикамент; различия между обучение и клинична практика. Авторът извежда значимите за студентите стресови фактори и ситуации, които могат да бъдат използвани за подобряване на обучението и ролята на менторите и прави заключение, че практическата подготовка на студентите и връзката между обучението и клиничната практика повлиява общата удовлетвореност от следването [19].

Резултатите от проведения анализ на литературата по темата, показват, че стресът е много характерен за сестринското образование и може да окаже въздействие върху био-психо-социалното здраве на студентите. Идентифицирането и планирането на ефективни интервенции и стратегии за намаляване или предотвратяване на стреса в медицинското образование би улеснило тяхното обучение, както в академичната, така и в клиничната среда. Студентите, обучаващи се за медицински сестри, са изложени на различни стресови фактори по време на тяхното обучение и образование. Тези данни предоставят полезна информация за доказване значимостта на симулационното обучение, като ефективна обучителна стратегия, за понижаване нивото на клиничен стрес в сестринското и акушерско образование. Прилагането на иновационни образователни технологии, като клинични симулации, асертивни тренинги и др., биха могли да подпомагат справянето или усилване на студентските умения за справяне с различни стресови фактори по време на своето обучение.

Цел

Целта на изследването е да се оцени експериментално влиянието на клиничните симулации, като образователна технология за справяне със стреса и клиничната тревожност в сестринското и акушерско образование.

Методи и методология

За нуждите на настоящото изследване беше избран експериментален план, който включва провеждане на *планиран експеримент*. При тази експериментална ситуация, характеристиките на изследваните лица, преди въздействи-

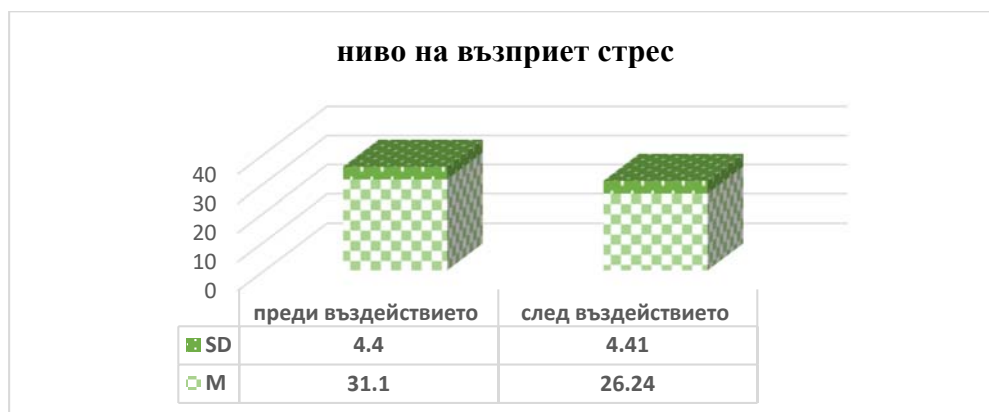
вието, са сравнени със същите след упражняване на въздействието (симулационно въздействие). Данните се събират преди изпълнението на симулационната програма (предтест) и след приключване на програмата (посттест).

Методическият инструментариум включва използване на тестови метод, като конкретно са приложени *PSS (Скала за възприет стрес)*, *PPS (Скала за източници на стрес)* и *PPSRS (Скала за био-психо-социален отговор на стреса)*, като използваме българската версия на скалата за възприет стрес (по адаптация на Георги Карастоянов и Антоанета Русинова-Христова)

Данните от изследването са анализирани с помощта на статистическа софтуерна програма *IBM- SPSS (Statistical Package for Social Sciences- v. 19.0)* и *GraphPad Prizm 3.0*.

Резултати

При анализ на резултатите за установяване на различия по показател общо ниво на стрес се забелязва, че студентите в началото на експеримента, преди прилагане на симулативната програма са със значителни нива на стрес по отношение на общия бал ($M_{\text{преди въздействието}} = 31,10$; $SD_{\text{преди въздействието}} = 4,40$), в сравнение с резултатите по скалата след прилагане на симулационната програма ($M_{\text{след въздействието}} = 26,24$; $SD_{\text{след въздействието}} = 4,41$). Отчитат се различия в общия бал, като стойностите на студентите след въздействието, са по-малки от стойностите, измерени преди въздействието (фиг.1)

Фиг.1 Възприет стрес преди и след прилагането на симулационно- базираната програма.

Резултатите демонстрират, че стрес-индуцираната реактивност на изследваните лица преди въздействието е по-висока. В края на експеримента при студентите със средно ниво на стрес има отчетлива тенденция към ниско ниво, а при тези с високо ниво – тенденция към средно ниво. Участниците в експеримента, след преминаване на експерименталната програма, включваща приложение на клинични симулации, демонстрират по-добри умения за справяне със стреса. По-ниските стойности в общия бал показват отслабване

силата на емоционално-негативния опит и свидетелства за нарастване на емоционалната приспособеност на студентите към едни или други клинични ситуации. Тези данни могат да се интерпретират като резултат от приложеното въздействие. Отчетеното ниво на значимост (0,000) показва, че индикираните различия са статистически значими. Големината на корелационния коефициент демонстрира силна правопрпорционална връзка между тестовите променливи ($r = ,880$) (табл.1).

Табл. 1 Резултати по скалата за възприет стрес преди и след въздействието

	N	Mean	Std. Dev.	Std. Error Mean	Correlation	Sig.
<i>Възприет стрес</i> преди въздействието	38	31,10	4,403	,71440		
след въздействието	38	26,23	4,407	,71504	,880	,000
Paired Samples Test						
	Paired Differences			t	df	

	Mean	Std. Dev.	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference		Sig. (2-tailed)
				Lower	Upper	
<i>преди въздействието – след въздействието</i>	4,86	2,158	,35011	4,159	5,577	13,905 37 ,000

Резултатите по отделните скали на въпросника (PPSRS) преди въздействието демонстрират, че в отговор на стреса изследваните студенти основно проявяват **емоционални симптоми** ($M=15,42$; $SD=5,635$). Те са склонни силно да се тревожат, да са неспокойни, депресирани, нещастни, изпитващи страх без причина, с невъзможност да се успокоят. На второ място са **физическите реакции** на стрес ($M=10,39$; $SD=8,102$), като се споменава за такива симптоми като: гадене и повръщане, световъртеж и замаяност, натиск в областта на

гърдите, изтръпване и болезненост в пръстите на крайниците, стомашни болки и чревни разстройства, дихателни затруднения, настинки. На трето място поставят **социално-психологичната симптоматика** ($M=12,13$; $SD=18,355$), която се изразява в липса на оптимизъм за бъдещето, липса на разнообразие в живота, трудности във взимането на решения, мисловни затруднения, чувство на неопцененост и ненужност. Така се очертава йерархията в подреждането на симптомите по степен на важност (табл.2).

Табл. 2 Йерархия в симптомите на стреса преди прилагане на симулативната програма

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Емоционални симптоми	38	15,42	5,635	,914
Социално-психологични симптоми	38	12,13	18,355	2,977
Физически симптоми	38	10,39	8,102	1,314

При прилагане на процедурата Т-тест за чифтни извадки са налице някои различия в изследваната група преди и след въздействието. След анализ на данните се забелязва, че студентите в началото на експеримента, преди прилагане на симулативната програма поставят на първо място **емоционалните симптоми** ($M_{\text{преди възд.}} = 15,42$; $SD_{\text{преди възд.}} = 5,635$), в сравнение с резултатите по скалата след прилагане на симулационната програма ($M_{\text{след възд.}} = 12,39$; $SD_{\text{след възд.}} = 6,301$). Налице са големи различия в стойностите на средните, които изразяват умерена тенденция към намаляване

нивото на емоционални симптоми след приложеното въздействие ($M=3,02$; $SD=2,432$). След участието си в симулационно-базираната програма за обучение, студентите от експерименталната група, са склонни по-малко да се тревожат и нервничат, да чувстват страх без причина, да са депресирани и нещастни и заявяват, че успяват да се успокояват. Отчетеното ниво на значимост (0,000) показва, че индикираните различия са статистически значими. Големината на корелационния коефициент демонстрира висока, положителна връзка между тестовите променливи ($r=0,923$) (табл.3).

Табл. 3 Резултати от статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки в търсене на различия по показател емоционални симптоми преди и след въздействието.

	N	Mean	Std. Dev.	Correlation	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	
Емоционални симптоми	преди въздействието	38	15,42	5,635	,923	,000	7,66	37	,000
	след въздействието	38	12,39	6,301					

От направения анализ се установява, че има статистически значими различия между експерименталната група преди и след въздействието

и по отношение на **физическите симптоми** ($t_{|37|} = 4,62$; $p = 0,000$). При това се отчитат различия в стойностите на средноаритметичната величина ($M_{\text{преди възд.}} = 10,39$; $SD_{\text{преди}}$

възд.=8,102; $M_{\text{след възд.}} = 9,26$; $SD_{\text{след възд.}} = 8,092$), като стойностите на студентите от експерименталната група в края на експеримента са по-малки в сравнение със стойностите в началото на експеримента. След участието си в експерименталната програма студентите показват малко по-добри умения в това да овладяват физическите си оплаквания в резултат на стреса. Те по-рядко съобщават за гадене, повръщане, световъртеж и стомашни болки. Студентите успешно овладяват чувството си на натиск в гърдите, болезнена изтръпналост в

крайниците и дихателните си затруднения вследствие на стресови ситуации. Въпреки високите стойности на средните се наблюдава тенденция към намаляване нивото на физическите оплаквания след приложеното въздействие ($M = 1,13$; $SD = 1,509$).

Отчетеното ниво на значимост (0,000) показва, че индикираните различия са статистически значими. Големината на корелационния коефициент демонстрира висока, положителна връзка между тестовите променливи ($r = 0,983$) (табл.4).

Табл. 4 Резултати от процедурата Т-тест за чифтни извадки в търсене на различия във физическите симптоми преди и след въздействието (Paired Samples Correlations)

		N	Mean	Std. Deviation	Correlation	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)
Физически симптоми	преди въздействието	38	10,39	8,102	,983	,000	4,62	37	,000
	след въздействието	38	9,26	8,092					

Статистическа взаимосвързаност съществува в експерименталната група преди и след прилагане на симулационно-базираната програма и по отношение на **социално-психологическите симптоми** ($t_{|37|} = 1,65$; $p = 0,002$). При това се отчитат големи различия в стойностите на средно-аритметичната величина ($M_{\text{преди възд.}} = 12,13$; $SD_{\text{преди възд.}} = 18,355$; $M_{\text{след възд.}} = 9,26$; $SD_{\text{след възд.}} = 8,092$), като стойностите на студентите от експерименталната група в края на симулативната програма са по-малки в сравнение със стойностите на студентите от експерименталната група в началото на експеримента. Налице са големи различия в стойностите на средните, които изразяват отчет-

лива тенденция към намаляване нивото на социално-психологическите оплаквания след приложеното въздействие ($M = 4,42$; $SD = 16,513$). След прилагане на симулативната програма студентите показват по-добри възможности да мислят ясно, да работят както обикновено, без да изпитват затруднения при взимане на решения, имат по-добро възприятие за живота и е налице оптимизъм за бъдещето.

Отчетеното ниво на значимост (0,000) показва, че индикираните различия са статистически значими. Големината на корелационния коефициент демонстрира висока, положителна връзка между тестовите променливи ($r = 0,983$) (табл.5).

Табл.5 Резултати от процедурата Т-тест за чифтни извадки в търсене на статистически различия по показател социално-психологически симптоми преди и след въздействието (Paired Samples Correlations)

		N	Mean	Std. Dev.	Correlation	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)
Социално-психологически симптоми	преди въздействието	38	12,13	18,355	,477	,002	1,65	37	,107
	след въздействието	38	7,71	5,224					

В обобщение на казаното, резултатите по отделните скали на въпросника (PPSRS) след въздействието демонстрират, че в отговор на стреса изследваните студенти основно проявяват **емоционални симптоми** ($M = 12,39$; $SD = 6,301$). Изследваните лица са склонни силно да се тревожат, да са неспокойни, депресирани, нещастни, стигащи до нервен срив,

изпитващи страх без причина, с невъзможност да се успокоят. На второ място са **физическите реакции** на стрес ($M = 9,26$; $SD = 8,092$). Изследваните споменават за такива симптоми като: гадене и повръщане, световъртеж и замаяност, натиск в областта на гърдите, изтръпване и болезненост в пръстите на крайниците,

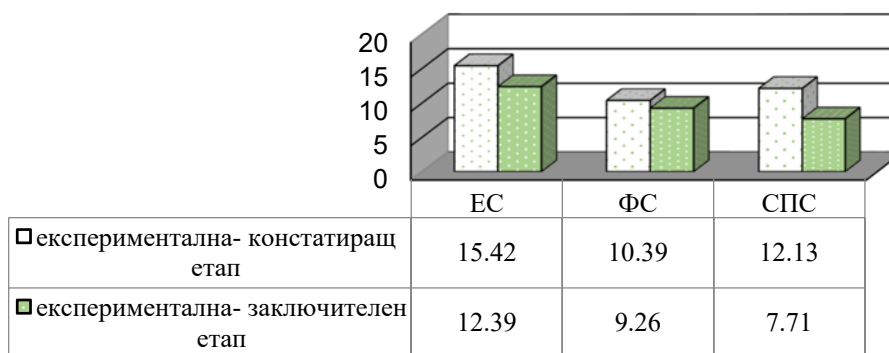
стомашни болки и чревни разстройства, дихателни затруднения, настинки. На трето място поставят **социално-психологическата симптоматика** ($M=7,71$; $SD=5,224$), която се изразява в липса на оптимизъм за бъдещето, липса на разнообразие в живота, трудности в работата, трудности във взимането на решения,

мисловни затруднения, чувства се като неочетен и ненужен. Така се очертава йерархията в подреждането на симптомите по степен на важност (табл.6)

Табл.6 Йерархия в симптомите на стреса след прилагане на симулативната програма

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Емоционални симптоми	38	12,39	6,301	1,022
Физически симптоми	38	9,26	8,092	1,312
Социално-психологични симптоми	38	7,71	5,224	,847

реакция на стрес

Фиг. 2 Различия в реакцията на стрес между експерименталната група на контролен и заключителен етап

На фиг.2 са демонстрирани различията в експерименталната група по отношение реакцията на стрес на констатиращ и заключителен етап от експеримента (фиг.2)

Индикират се статистически значими различия ($t_{36}= 10,0$; $p=0,000$) между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на първия стресов фактор „Стрес от липса на професионални знания и умения“ ($M_{\text{преди възд.}}= 6,29$; $SD_{\text{преди възд.}}= 2,319$; $M_{\text{след възд.}}= 4,48$; $SD_{\text{след възд.}}= 2,631$). При това се отчитат различия в средно аритметичните стойности, като в края на експеримента са по- малки в сравнение с тези в началото на експеримента. След прилагането на симулационно- базираната програма студентите проявяват по – добри умения да познават значението на историята на заболяването и някои медицински термини, владеят в по- висока степен професионалните сестрински умения и имат по-високи

познания за диагнозите и лечението на пациентите .

При обработка на данните със статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки се установи, че има различия между студентите в експерименталната група преди и след въздействието по отношение на втория възприеман рисков фактор „Стрес от задания и натовареност“ ($M_{\text{преди възд.}}= 10,16$; $SD_{\text{преди възд.}}= 5,257$; $M_{\text{след възд.}}= 9,35$; $SD_{\text{след възд.}}= 5,276$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{36}= 3,125$; $p=,004$). При това се отчитат известни различия в средно аритметичните стойности, като тези в края на експеримента са понижени в сравнение със стойностите им в началото на експеримента. След въздействието студентите по-рядко се тревожат за своя успех, не изпитват толкова силно напрежение от естеството и качеството на клиничната практика. Изследваните лица заявяват, че клиничната практика, не им се отразява в такава

степен върху личния и социалния живот и не надхвърля физическата и емоционалната им издръжливост.

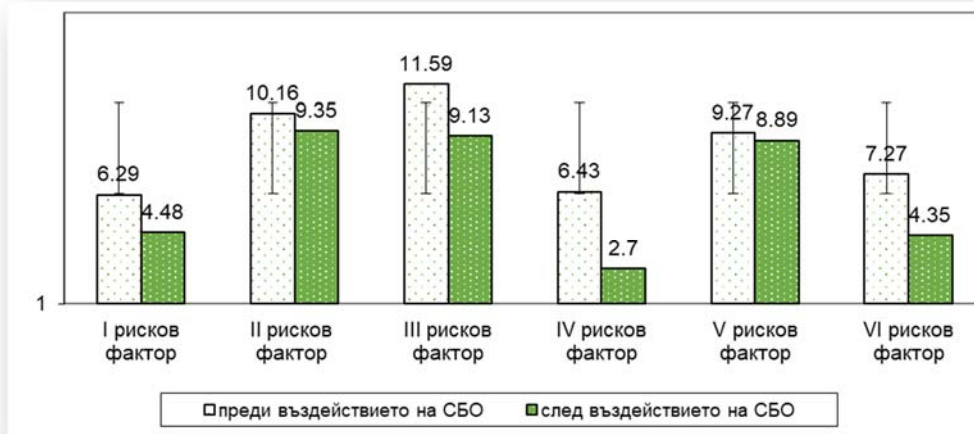
При анализиране на данните след прилагане на статистическа процедура за проверка на хипотези се установи, че има различия между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на третия рисков фактор в скалата „Стрес от грижа за пациенти“ ($M_{\text{преди възд.}} = 11,59$; $SD_{\text{преди възд.}} = 7,602$; $M_{\text{след възд.}} = 9,13$; $SD_{\text{след възд.}} = 7,322$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{36} = 10,492$; $p = 0,000$). При това се установява отчетливо понижаване в стойностите на средните аритметични в края на експеримента в сравнение със стойностите им в началото. След въздействието студентите показват по-добри умения да вземат решения и да предоставят медицински грижи. Оправдават в по-голяма степен очакванията на пациентите и не изпитват толкова силно напрежение в общуването си с тях и техните близки. Демонстрират по-добри умения да помагат на пациентите, като разпознават техните био-психо-социални потребности. Не се безпокоят толкова от общуване с лекари, преподаватели и от въпросите на пациентите. Изпитват по-малко трудности при смяна на ролята от студент с тази на сестра и не се напругат толкова при предоставянето на сестринските грижи.

След прилагане на статистическата процедура за проверка на хипотези се установи, че има различия между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на четвъртия стресов фактор от скалата „Стрес от клинична среда“ ($M_{\text{преди възд.}} = 6,43$; $SD_{\text{преди възд.}} = 3,279$; $M_{\text{след възд.}} = 2,702$; $SD_{\text{след възд.}} = 2,696$), като индикираните различия са статистически значими ($t_{36} = 11,617$; $p = 0,000$). При това се отчетат различия в общия бал, като стойностите в края на експеримента са три пъти по-малки в сравнение със стойностите им в началото на експеримента. След въздействието на симулационно-базираната програма студентите споделят, че се справят по-добре в реална болнична среда. В по-голяма степен заявяват, че са запознати с организацията на работа в отделението и значително са понижали чувството за стрес от бързите промени в състоянието на пациентите.

Тази тенденция се наблюдава макар и минимално и при анализ на данните между ек-

сперименталната група преди и след въздействието на симулационно-базираната програма по отношение на петия рисков фактор „Стрес от преподаватели и медицински персонал“ ($M_{\text{преди възд.}} = 9,27$; $SD_{\text{преди възд.}} = 5,580$; $M_{\text{след възд.}} = 8,89$; $SD_{\text{след възд.}} = 5,891$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{36} = 2,578$; $p = 0,014$). При това се отчетат различия в средноаритметичните стойности, като тези в края на експеримента са по-малки в сравнение със стойностите им в началото на експеримента. След въздействието изследваните лица демонстрират по-добри умения да обсъждат болестта на пациентите с преподавателите, лекари и останал медицински персонал. Не изпитват толкова стрес при липса на внимание и насоки от страна на преподавателя, когато неговата инструкция е неясна или не оценява справедливо. Въпреки тенденцията към известно намаляване нивото на стреса, все още обаче са носители на стрес ситуацииите, в които медицинския персонал проявява липса на емпатия и воля да помага на пациентите, както и несъответствието между теорията и практиката.

Не се индикира статистическа взаимосвързаност между данните в експерименталната група преди и след въздействието по отношение на шестия рисков фактор „Стрес от колеги и ежедневието“ ($M_{\text{преди възд.}} = 7,27$; $SD_{\text{преди възд.}} = 16,065$; $M_{\text{след възд.}} = 4,35$; $SD_{\text{след възд.}} = 3,874$), при ($t_{36} = 1,205$; $p = 0,236$). Въпреки това обаче се установяват отчетливи различия в общия бал, като стойностите в края на експеримента са по-малки в сравнение със стойностите на студентите от експерименталната група в началото на експеримента. По време на симулационно-базираната програма се създават условия за намаляване на стреса от колеги и напрежението от всекидневието, съществени за провеждането на клиничната практика. В края на експеримента изследваните лица заявяват по-добро разбирателство с колегите в групата и намаляване на усещането за конкуренция в учебната и клинична практика. Стресът е по-малък и се намалява усещането за стрес от това, че преподавателите оценяват постиженията на студентите чрез сравнение. По време на въздействащата програма се създават условия за участието им в извънаудиторни дейности, съществени за професията.

Фиг. 3 Различия в стойностите на рисковите фактори при студентите в експерименталната група на констатиращо и заключително ниво

При обобщение на резултатите по отделните скали на въпросника за източниците на стрес се откроява йерархията на стресовите фактори при студентите *преди въздействието*. Като основен източник на стрес се явява стресът от грижата за пациенти ($M= 11,59$; $SD= 7,602$), следва стресът от текущите задачи и работно натоварване от задания и натовареност ($M= 10,16$; $SD= 5,257$). На трето и четвърто място поставят стресът от преподаватели и медицински персонал ($M= 9,27$; $SD= 5,580$) и стресът от колеги и всекидневие ($M= 7,27$; $SD= 16,065$). Най-малко стрес предизвикват работната и социалната среда, представени от фактори „Стрес от клинична среда“ ($M=6,43$; $SD= 3,279$) и „Стрес от липса на професионални знания и умения“ ($M=6,29$; $SD= 2,319$). Йерархията на стресовите фактори при студентите *след въздействието* се променя като основен източник на стрес се явява стресът от задания и натовареност ($M= 9,35$; $SD= 5,2$), следва стресът от грижата за пациентите ($M= 9,13$; $SD= 7,322$). На трето и четвърто място поставят стресът от преподаватели и медицински персонала ($M= 8,89$; $SD= 5,891$) и стресът от липсата на професионални знания и умения ($M= 4,48$; $SD = 2,631$). Най-малко е стресът предизвикват от връстниците и ежедневието и болничната среда, представени от фактори „Стрес от колеги и ежедневието“ ($M= 4,35$; $SD= 3,874$), и „Стрес от клинична среда“ ($M= 2,702$; $SD= 2,696$) (фиг.3)

След прилагане на корелационен анализ не се индикират статистически значими връзки

между възрастта на студентите и факторите на стреса. Съществуващите многобройни връзки между факторите преди и след въздействието, както и между отделните стресови фактори, са умерени и силни положителни, което демонстрира увеличената роля на тези източници на стрес .

Изводи

Тенденцията, която се наблюдава в настоящето изследване е, че изследваните лица, преминавали експерименталната симулационна програма, получават по-ниски резултати по скалите за стреса. Повечето студенти след преминаване на програмата са склонни по-малко да се тревожат, да чувстват страх без причина и успяват да се успокоят. Имат по-малко физически оплаквания и се наблюдава оптимизъм за бъдещето.

Заклучение

Клиничните симулации са широко прилагани в световен мащаб и са в пряка връзка с препоръките на Световната здравна организация за предоставяне на по-безопасни грижи за пациентите по време на сестринското и акушерско обучение. Това налага допълване на традиционните обучителни методи и утвърждаване на клиничните симулации, като образователна интервенция в медицинското образование.

Нашето изследване потвърждава, че интегрирането на клиничните симулации, като образователна технология, води до обективно снижаване нивото на стрес и клинична

тревожност по време на тяхното обучение и подпомага оптималното възприемане на сестринската наука и практика.

Резултатите от подобни изследвания, потвърждават целесъобразността от използването на клиничните симулации при обучението на медицинските сестри и акушерки. Изследванията в тази насока могат да допринесат за „запълване на празнината“ между теорията и клиничната практика, както и да дадат обратна връзка към учебните програми.

Литература

1. Андонова, А. Актуални проблеми на сестринството в България. Сборник Доклади, „Медицинските сестри и акушерките – ключов ресурс в съвременното здравеопазване“, Тракийски университет - Стара Загора, Медицински факултет, 2021, с.13-16
2. Андонова, А. Рискови фактори повлияващи нивото на стрес при студентите. Управление и образование, Том XI (5), 2015
3. Бачева, М.(2018).Оценка на стрес-индуцирана реактивност при студенти медицински сестри и акушерки. Сестринско дело, (2), МУ София, стр. 3 - 11, ISSN 1310 - 7496.
4. Георгиева Л., С. Попова, К. Стоева, С. Тончева, Стресогенни фактори, свързани с работата и бърнаут синдром сред медицински сестри на ръководна длъжност, Здравни грижи, 2008; 4:23-26.
5. Георгиева, З. Състояние и стратегически насоки за превенция на професионалния стрес при болничните медицински сестри АВТОРЕФЕРАТ на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ Научна специалност: Управление на общественото здраве, МУ – Варна, 2018
6. Грънчарова Г., М. Драганова. Управление на здравните грижи. ИЦ на МУ – Плевен, 2016.
7. Драганова М., С. Досева. Управлението на времето-елемент от профилактиката на стреса. Научни трудове на Русенския университет, 2012, том 51, серия 8.3.
8. Иванова, Н., Н. Влаева, К. Бенкова. Роля на професионалистите по здравни грижи при решаване на медико-социалните проблеми на съвременното общество, XXXIX Научно-технологична сесия, „КОНТАКТ“ 2017 30.06. 2017, София, изд. „ТЕМТО“, ISSN: 1313-9134
9. Иванова, Н., Надя В. Влаева, Мариана П. Радичева, Ален Т. Петров, Мира Н. Христова. Мотивация на студентите в сферата на здравните грижи и общественото здраве за дистанционна форма на обучение. Сборник Доклади, „Медицинските сестри и акушерките – ключов ресурс в съвременното здравеопазване“, Тракийски университет - Стара Загора, Медицински факултет, 2021, с.304-308
10. Иванова, Н., Формиране на професионално-клинично мислене при студентите в сферата на здравните грижи и общественото здраве, дисертация, том I, Стара Загора, 2016
11. Лечева Зл., Л. Георгиева, М. Стойчева. Теоретични основи на професионалния стрес и бърнаут синдрома. Социална медицина. 2017; 1:33-35.
12. Милчева, Хр. Креативният стил –Сборник Доклади, „Медицинските сестри и акушерките – ключов ресурс в съвременното здравеопазване“, Тракийски университет - Стара Загора, Медицински факултет, 2021, с.314-317
13. Милчева, Хр., М. Платиканова, Система от мероприятия за преодоляване на стреса при преподавателя по здравни грижи в МК, сборник от Национална конференция Пловдив, 2003 г., и сп. Здравни грижи, бр.2 2003 г., с. 41-44
14. Милчева, Хр., М. Платиканова, Съвременен подход за оценка на стреса при преподавателя по здравни грижи в Медицински колеж, 2003 г., сборник от Научна конференция с международна участие на Съюза на учените – Стара Загора, с. 106-109
15. Мирчева К. Стрес и психични стратегии за справяне. Стара Загора: Арт клуб Херос; 2012.
16. Русинова, В. Подходи и модели за изследване на професионалния стрес. В сборник статии I-ва Национална конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса. КНСБ. София: 2003; 129–138
17. Стефанова Т., Н. Ангелова-Барболова, Д. Георгиева. Комплексен подход за адаптиране на студентипървокурсници към учебния процес по регулирани професии. Научни трудове на Русенския университет, 2011, том 50, серия 8.1, с. 64-68.
18. Тодорова Д., А. Андонова, Проучване на нагласите на медицинските специалисти работещи в центровете за спешна медицинска помощ за участие в курсове за гериатрични здравни грижи в доболничната помощ. Бургас, 2019, академично списание „Управление и образование“, том XV (5), стр.95-97
19. Тодорова М, Цокова Й, Димитрова Д. Източници на стрес в клиничната практика на студенти медицински сестри. Здравна политика и мениджмънт 2019; 19(2): 149-153.
20. Янкова Г. Здравните грижи и burnout синдрома в контекста на професионалната дейност. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2016.
21. Abuatiq A, Brown R, Wolles B, Randall R. Perceptions of Stress: Patient and Caregiver Experiences With Stressors During Hospitalization. Clin J Oncol Nurs. 2020 Feb 1;24(1):51-57.

22. Alzayyat A, Al-Gamal E. A review of the literature regarding stress among nursing students during their clinical education. *Int Nurs Rev.* 2014 Sep;61(3):406-15. doi: 10.1111/inr.12114. Epub 2014 Jun 5. PMID: 24902996.
23. Burnard P, et al. A comparative, longitudinal study of stress in student nurses in five countries: Albania, Brunei, the Czech Republic, Malta and Wales. *Nurse Educ Today.* 2008 Feb;28(2):134-45. Epub 2007 Jun 7
24. Doynovska, R., I. Stambolova. Work-Related Stressors in Healthcare Managers at the MMA Hospital Sofia, *Balkan Military Medical Review, Official Journal of Balkan Military Medical Committee, 2007, ISSN: 1107-6275; 17(10):1-5*
25. Hristova, T., & Todorova, T. (2020). The role of the patient in the education of student midwives and nurses. *Knowledge International Journal, 41(3), 647-653.*
26. Labrague LJ, McEnroe-Petite DM, Gloe D, Thomas L, Papanthasiou IV, Tsaras K. A literature review on stress and coping strategies in nursing students. *J Ment Health.* 2017 Oct;26(5):471-480. 960598.
27. McCarthy B, Trace A, O'Donovan M, Brady-Nevin C, Murphy M, O'Shea M, O'Regan P. Nursing and midwifery students' stress and coping during their undergraduate education programmes: An integrative review. *Nurse Educ Today.* 2018 Feb;61:197-209. doi: 10.1016/j.nedt.2017.11.029. Epub 2017 Nov 28. PMID: 29227889.
28. Oermann, M.H. Differences in clinical experiences of ADN and BSN students. *Journal of Nursing Education;*1998, 37(5):197-201.
29. Pryjmachuk, S., Richards, D.A. Predicting stress in preregistration nursing students. *British Journal of Health Psychology;*2007, 12 (1), 125–144.
30. Rhead, M.M. Stress among student nurses: is it practical or academic? *J Clin Nurs.* Nov;1995, 4(6):369-76.
31. Rossi RA, Krouse AM, Klein J. Undergraduate Student Stress, Classroom Engagement, and Self-Directed Learning Postcurricular Revision. *J Nurs Educ.* 2021 Oct;60(10):566-569.
32. Seyedfatemi, N. Tafreshi M, Hagani H. Experienced stressors and coping strategies among Iranian nursing students. *BMC Nursing* 2007; 6 (1): 11 <http://dx>.
33. Shaban IA, Khater WA, Akhu-Zaheya LM. Undergraduate nursing students' stress sources and coping behaviours during their initial period of clinical training: a Jordanian perspective. *Nurse Educ Pract.* 2012 Jul;12(4):204-9. doi: 10.1016/j.nepr.2012.01.005. Epub 2012 Jan 26. PMID: 22281123.
34. Sheu S, Lin H, Hwang S. Perceived stress and physiopscho-social status of nursing students during their initial period of clinical practice: the effect of coping behaviours. *Int J Nurs Stud.* 2002 Feb;39(2):165-75

Мариана Бачева- гл. асистент, доктор
Югозападен университет „Н. Рилски“,
ФОЗЗГС
Катедра Здравни грижи
Благоевград, 2700
Ул. Братя Миладинови 21
bachewa@swu.bg

Росица Дойновска – доцент, доктор
Югозападен университет „Н. Рилски“,
ФОЗЗГС
Катедра Здравни грижи
Благоевград, 2700
Ул. Братя Миладинови 21
doynovska@swu.bg

Албена Андонова- доцент, дм
Тракийски университет
Медицински факултет
Катедра Здравни грижи
Стара Загора;
Армейска 11
albena.andonova@trakia-uni.bg

ОЦЕНКА УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СИМУЛАТИВНИ КЛИНИЧНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ

Мариана Бачева, Росица Дойновска, Албена Андонова

ASSESSMENT OF STUDENT SATISFACTION FROM SIMULATED CLINICAL EXPERIENCES

Mariana Bachewa, Rosica Doynovska, Albena Andonova

ABSTRACT: *The scientific report emphasizes the role of clinical simulations for the satisfaction of students majoring in Nursing and Midwifery. The effect of the clinical simulations was observed on a sample of 38 students, aged 22 to 41 years ($M = 28.92$), studying in the specialty "Nurse" at SWU "N. Rilski". The aim of the study is to experimentally evaluate the impact of clinical simulations as an educational technology to increase satisfaction with the simulation experience in medical education. The results of the experiment at the final level prove a significant improvement in the indicators of satisfaction with simulation experience. They are considered in comparison with the results of the experimental group at the ascertaining level, which is a proof of the effectiveness of the simulation training.*

Key words: clinical simulations, satisfaction, simulation experience, medical education

Въведение

Използването на симулационните технологии е един от методите за подобряване качеството на практическото обучение за бъдещите медицински сестри и акушерки. Клиничните симулации в медицинското образование са съвременна технология за преподаване и оценяване на практически умения, способности и знания, базирани на реалистично моделиране, симулиране на клинична ситуация, за която могат да се използват биологични, механични, електронни и виртуални модели.

Съществува дискусия, в контекста на научните доказателства в медицинското образование, за това как образователните интервенции, прилагани в обучението, трябва да бъдат оценени за тяхната ефективност. Общото удовлетворение от ефективността на стратегиите при преподаването е оценката, която дават участниците, имаща отношение към учебния процес, към студентите, като обект на тези стратегии и към преподавателите. Удовлетвореността на преподавателите води до подобрена преподавателска практика, нови образователни инициативи и повишена академична продукция. Индивидуалната ефективност на студентите включва поведенчески и организационни промени и характеристики, които включват високо ниво на удовлетвореност от

образователните стратегии, водещо до подобряване на своите постижения.

Удовлетвореността на студентите зависи от редица фактори. Според Драгушева по време на учебно-практическите упражнения студентите във висока степен усвояват уменията за практически дейности и овладяват сестринските задължения, като отработват манипулациите най-напред върху мулажи, фантоми и симулатори, в специализираните кабинети, а след това върху пациентите в реалната практика. Именно осигуреността с подходящата дидактическа среда, по време на учебно-практическите занятия, обуславя високата удовлетвореност на студентите от тази форма на обучение, съществена за формиране на професионална компетентност у бъдещите медицински сестри [1].

Други автори, изследват връзката между самоефективността и удовлетвореността от академичната програма в рамките на висшето образование. Резултатите показват, че самоефективността и значимостта на проучванията положително предсказват удовлетвореността от академичната програма. Освен това, смислеността на обучението посредничи за връзката между самоефективността и удовлетвореността от академичната програма [7].

Прилагайки симулационно базирано обучение, с фокус към развиване на студентските

умения за интравенозна терапия, Чанева и кол., обобщават, че прилагането на симулация при усвояване на интравенозната техника, е възможност да се постигне висока степен на концентрация на студентите за недопускане на пропуски и грешки. Отчита се повишаване на отговорността на студентите за спазване на правилата и техниката на манипулациите, подобри резултати при взимането на самостоятелни решения и висока степен на удовлетвореност [6].

Има твърдения, че премахването на значимите за студентите стресови фактори и ситуации, може да бъде използвано за подобряване на обучението както и връзката между обучението и клиничната практика повлияващо общата удовлетвореност от следването [5].

Разглеждайки удовлетвореността на студентите редица изследователи акцентират върху ролята на образователните методи и технологии за формиране на увереност в професионалните им знания и умения [2],[4].

Мотивацията е стремеж към постигане на бъдещи цели, а удовлетвореността е резултат от постигането им. Студентската удовлетвореност от обучението е важен показател, който влияе върху очакванията и възприятията на студентите. Клиничната подготовка е важен елемент от обучението в реални условия, дава възможност за усъвършенстване на уменията и спомага за изграждането на професионални качества за работа и трудова среда [3].

Цел

Целта на изследването е да се оцени експериментално влиянието на клиничните симулации, като образователна технология за повишаване на удовлетвореността от симулационен опит в сестринското и акушерско образование.

Методи и методология

За нуждите на изследването е избрана експериментална ситуация, при която изследваните лица се третират със симулационна програма. Специално създадените условия за нашите изследвания, се състоят в: организиране на специална *симулационна образователна среда*, снабдена с достатъчно симулатори от различен технологичен клас; *обучение на преподаватели и студенти* за работа със симулатори; създаване на набор от *клинични симулации*, с включени в тях *симулационни сценарии*, с висок реализъм, което позволява

практичната дейност и поведението на студентите да се изучава в условията на изкуствено създадени ситуации, наподобяващи клиничните. Измерванията се извършват преди експеримента (претест) и след прилагане на експерименталните действия (посттест), за да се получи информация относно ефекта на експерименталното въздействие. В изследването проследяване удовлетвореността от симулативната програма и нивото на удовлетвореност от симулационен опит при експериментална група студенти, обучаващи се в направление Здравни грижи. За оценка на удовлетвореността от симулационен опит използваме специално създаден въпросник, включващ 17 изявления, отразяващи въздействията на клиничните симулации върху клиничните разсъждения на студентите, оценени с 5 точкова система тип Ликерт, изведени от *Скала за удовлетвореност от симулационен опит (Levett-Jones et al., 2011)*.

Данните от изследването са анализирани с помощта на статистически софтуерни програми *SPSS (Statistical Package for Social Sciences- v. 19.0)* и *GraphPad Prism v. 3.0*.

Резултати

При анализ на резултатите от проведено паралелно допитване сред студентите от експерименталната група за общата удовлетвореност от симулационната програма, след завършването на програмата, почти всички студенти бяха доволни от подреждането на симулационните занятия в програмата 97, 37%. От тях 92, 11% студента смятат, че часовете, предвидени в симулативната програма, са достатъчни, а 94, 73% от тях са по- високо удовлетворени от клиничните си резултати и представянето си по време на практиката в реална клинична среда и по- уверени в своята професионална компетентност. Едва 2,63% от студентите се чувстват неудовлетворени от обучителната програма и недоволни от представянето си по време на симулационно базираното клинично изпитване. Докато по- голямата част от участниците в програмата са съгласни, че програмата е полезна за тяхната клинична компетентност, 71,05% от изследваните лица се съгласяват, че програмата за клинично обучение за преддипломна квалификация е полезна и за намаляване на стреса при клиничната им работа, а 78,95% са изразили

желание да се възползват при нужда от симулаторите и в бъдеще (фиг.1).

Фиг.1 Резултати от паралелно допитване на изследваните лица за удовлетвореността от симулационната програма.

След извършване на непараметрична статистическа процедура за сравнение на две свързани извадки, чрез прилагане на знаковия рангов тест на Уилкоксон (Wilcoxon), беше отчетена ефективността на експерименталното въздействие върху удовлетвореността на студентите от симулационен опит. Отчетеното ниво на значимост ($p=0,000$) демонстрира, че съществуват статистически значими различия в показателите на участниците в експеримента по степен на удовлетвореност от симулативен

опит. При това се наблюдава, че броят на отрицателните рангови разлики е значително повече от броя на положителните и нулевите рангови разлики ($R_{negative}=0$; $R_{positive}=16$; $R_{ties}=22$), т.е. при 16 изследвани лица се отчита увеличаване степента на удовлетвореност, при 22 лица се запазват същите стойности и при нито един от тях не се наблюдава понижаване степента на удовлетвореност от симулационен опит (Табл. 1).

Табл. 1 Резултати за степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ и заключителен етап след приложение на знаково ранговия тест на Уилкоксон за две свързани извадки (**Wilcoxon Signed Ranks**)

		Ranks		
		N	Mean Rank	Sum of Ranks
степен на удовлетвореност от симулационен опит на заключителен етап – степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ етап	Negative Ranks	0 ^a	,00	,00
	Positive Ranks	16 ^b	8,50	136,00
	Ties	2 ^c		
	Total	3		
		8		
<i>a. степен на удовлетвореност от симулационен опит на заключителен етап < степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ етап</i>				
<i>b. степен на удовлетвореност от симулационен опит на заключителен етап > степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ етап</i>				
<i>c. степен на удовлетвореност от симулационен опит на заключителен етап = степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ етап</i>				
Test Statistics ^c				
степен на удовлетвореност от симулационен опит на заключителен етап - степен на удовлетвореност от симулационен опит на констатиращ етап				

Z	-4,000 ^a
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000
a. Based on negative ranks.	
b. Based on positive ranks.	
c. Wilcoxon Signed Ranks Test	

В табл. 2 са изнесени резултатите от статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки, приложен за установяване на различията между експерименталната група на констатиращо ниво и експерименталната група на заключително ниво по отношение на удовлетвореността от симуляционен

опит и съставлящите я фактори – Фактор I „Обобщение/ обсъждане”, Фактор II ”Клинични разсъждения”, Фактор III ”Клинично обучение” и Общ бал по скалата за удовлетвореност от симуляционен опит (табл. 2)

Таблица 2. Резултати от статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки за анализирани стойностите на факторите, съставлящи скалата за удовлетворение от симуляционен опит на студентите от експерименталната група на констатиращо и заключително ниво.

Показател		M	SD	t	df	p
Фактор I „Обобщение/ об- съждане”	експериментална-констатиращо	31,94	5,486	-8,269	37	0,000
	експериментална-заключително	36,68	5,882			
Фактор II ”Клинични раз- съждения”	експериментална-констатиращо	18,05	3,631	-6,585	37	0,000
	експериментална-заключително	20,842	3,745			
Фактор III ”Клинично обу- чение”	експериментална-констатиращо	14,21	2,361	-9,401	37	0,000
	експериментална-заключително	16,28	2,670			

След прилагане на статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки се установи, че има различия между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на **Фактор I „Обобщение/ обсъждане”** ($M_{\text{експл.конст.}} = 31,94$; $SD_{\text{експл.конст.}} = 5,486$; $M_{\text{експл.закл.}} = 36,68$; $SD_{\text{експл.закл.}} = 5,882$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{37} = -8,269$; $p = 0,000$). При това се отчитат големи различия в общия бал, като стойностите на студентите от експерименталната група в края на експеримента са по-големи в сравнение с тези в началото на експеримента. След въздействието студентите, преминали симулятивния тренинг, разбират повече ролята на водещия да дава конструктивна критика. Оценяват високо, че по време на симуляцията той обобщава важни въпроси и предоставя обратна връзка, която помага на студентите да развият своите умения за клинично разсъждение. Участниците твърдят, че симуляцията предоставя възможност за задаване на

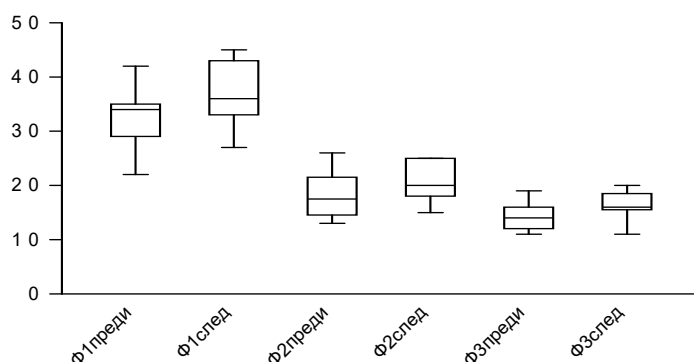
въпроси, за обмисляне и обсъждане на представянето си, а размишляването върху и обсъждането чрез симуляция подобрява тяхното обучение. За подобряване на ученето помагат и въпросите на водещия, който също така предоставя спокойна и предразполагаща обстановка, за да се чувстват участниците комфортно и спокойно по време на симуляция.

От проведения анализ се установи, че има статистически значими различия между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на **Фактор II „Клинични разсъждения”** ($t_{37} = -6,585$; $p = 0,000$). Регистрира се завишаване на средно-аритметичната величина при $M_{\text{експл.конст.}} = 18,05$; $SD_{\text{експл.конст.}} = 3,631$; $M_{\text{експл.закл.}} = 20,842$; $SD_{\text{експл.закл.}} = 3,745$, като стойностите на студентите от експерименталната група в края на експеримента са по-големи в сравнение с тези в началото на експе-

римента. Увеличават се представите на студентите, свързани с развиване на своите клинични умения. Те определят симулативната програма като ценно учебно преживяване, което развива уменията им за клинично разсъждение, развива способностите им за взимане на клинични решения и разпознаване на ранно влошаване в състоянието на пациента. Симулацията също така предоставя възможност да демонстрират своите умения за клинично мислене, както и да анализират своите и решенията на другите.

Тази тенденция не се наблюдава при експерименталната група след въздействието по отношение на **Фактор III „Клинично обучение“**. Стойностите на ниво на значимост показват, че има статистически различия, т.е. ефектът е статистически значим ($t_{37}=-9,401$;

$p=0,000$). При това се отчитат известни различия в стойностите на средно-аритметичната величина при ($M_{\text{експ.конст.}} = 14,21$; $SD_{\text{експ.конст.}} = 2,361$; $M_{\text{експ.закл.}} = 16,28$; $SD_{\text{експ.закл.}} = 2,670$), като стойностите на студентите от експерименталната група в края на експеримента са по-големи в сравнение със стойностите им в началото на експеримента. След симулационното въздействие студентите определят себе си като по-спокойни, с по-малко притеснения от непредвидени ситуации и по-рядко съобщават за загуба на контрол над своето поведение при опасност. Симулацията ги кара да се фокусират върху развитието на клиничните си способности, да ги изпробват и да приложат наученото досега. Тя също така им помага да разпознаят клиничните си силни и слаби страни (фиг. 2)

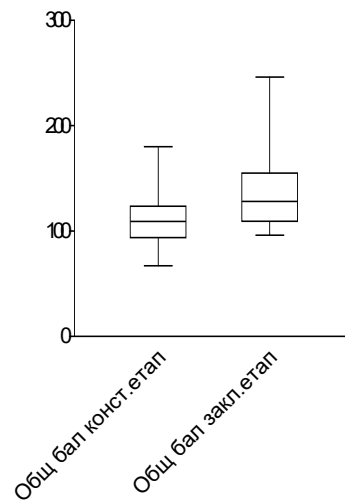
Фиг. 2. Визуално представяне на факторите, съставлящи скалата за удовлетвореност от симулационен опит преди и след експеримента

След прилагане на статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки се установи, че има различия между експерименталната група преди и след въздействието по отношение на **Общия бал за удовлетвореност от симулационен опит** ($M_{\text{експ.конст.}} = 109,26$; $SD_{\text{експ.конст.}} = 26,124$; $M_{\text{експ.закл.}} = 136$; $SD_{\text{експ.закл.}} = 31,969$), като отчетените различия са статистически значими ($t_{37}=-11,555$; $p=0,000$). При

това се отчитат големи различия в общия бал, като стойностите на студентите от експерименталната група в края на експеримента са по-големи в сравнение с тези в началото на експеримента (табл.3 и фиг.3, съответно).

Табл. 3. Резултати от статистическата процедура Т-тест за чифтни извадки за анализирани стойностите на общия бал по скалата за удовлетворение от симулационен опит на студентите от експерименталната група на констатиращо и заключително ниво.

Показател		М	SD	t	df	p
Общ бал по скалата за удовлетвореност от симулационен опит	експериментална-констатиращо	109,26	26,124	11,555	37	0,000
	експериментална-заключително	136,55	31,969			

Фиг. 3 Визуално представяне на резултатите от общия бал по скалата за удовлетвореност от симуляционен опит на констатиращ и заключителен етап.

Резултатите от корелационния анализ индикират наличието на значима правопрпорционална връзка между общия бал по скалата за удовлетвореност от симуляционен опит преди и след извършване на експерименталното въздействие при студентите ($r = 0,947$).

Нивото на значимост ($p < 0,000$), показва че резултатите от проведения анализ са силно статистически значими, т.е. могат да се съотнесат към цялата генерална съвкупност (табл.4).

Табл. 4 Резултати в SPSS при провеждане на корелационен анализ по метод на Пийърсън

Correlations			
		Общ бал за удовлетвореност от симуляционен опит преди въздействието	Общ бал за удовлетвореност от симуляционен опит след въздействието
Общ бал преди въздействието	Pearson Correlation	1	,947**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	38	38
Общ бал след въздействието	Pearson Correlation	,947**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	38	38

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Дискусия

От проведените проучвания установихме, че е налице тенденция за по-висока удовлетвореност от симуляционен опит на студентите в експерименталната група от клиничните си резултати и представянето си по време на практиката в клинична среда.

След прилагане на симуляционната програма, се отчита увеличаване степента на удовлетвореност от симуляционен опит. Студентите оценяват по-високо ролята на водещия да дава конструктивна критика, да обобщава и дава обратна връзка. Определят

симулятивната програма като ценно учебно преживяване, което развива уменията им за клинични разсъждения. Клиничната симулация ги кара да се фокусират върху клиничните си способности, да ги изпробват и приложат наученото досега.

Заклучение

Клиничните симулации са широко прилагани в световен мащаб и са в пряка връзка с препоръките на Световната здравна организация за предоставяне на по-безопасни грижи за

пациентите, при сестринското и акушерско обслужване. Процесите на загриженост към безопасността на пациентите, по време на сестринското и акушерско обучение, стимулират допълване на традиционните учебни методи и утвърждаване на клиничните симулации, като образователна интервенция в медицинското образование.

Нарастващите изисквания към безопасността на пациентите, налагат въвеждане на образователни подходи, подобряващи техните клинични умения и постигащи професионална компетентност, без това да поставя в риск пациента. Осигуряването на реалистична среда, наподобяваща клиничната, повишава нивото на студентската удовлетвореност от симулационен опит и подпомага оптималното възприемане на обучението, без да има нежелателно въздействие върху безопасността на пациентите.

Прилагането на клиничните симулации в българското сестринско и акушерско образование, се очертава като отлично средство, за подобряване качеството на професионална подготовка и развитието на клинични умения с ключова роля в квалифицирането на студентите от направление „Здравни грижи“.

Литература

1. Драгушева, С. (2017). Формиране на професионална компетентност у бъдещите медицински сестри в условията на преддипломния стаж, Автореферат, Катедра „Управление на здравните грижи“, Факултет по обществено здраве на МУ Пловдив
2. Иванова, Д., Удовлетвореност на студентите от специалност „Медицинска сестра“ от практическото обучение - Сестринско дело, 53, 2021, № 1, 3-6
3. Николова М., Рагъвска Г. Мотиви, очаквания и реалност за избора на професията медицинска сестра, Варненски медицински форум, МУ-Варна, 2013; 2 (3): 136-140.
4. Терзиева, А., К. Богданова, Н. Манолова. Удовлетвореност на студентите от специалност

„медицинска сестра“ от учебната програма по "Философия и въведение в сестринските грижи" - Сестринско дело, 52, 2020, № 1, 16 - 21.

5. Тодорова М, Цокова Й, Димитрова Д. Източници на стрес в клиничната практика на студенти медицински сестри. Здравна политика и мениджмънт 2019; 19(2): 149-153.

6. Чанева, Г., А. Терзиева, К. Богданова, А. Димитрова, Т. Попова, М. Илиева, П. Кантарева. Симулационна лаборатория по интравенозна терапия-иновативен метод на обучение- Сестринско дело, 50, 2018, №2, 16-19

7. Azila- Gbetteor, E.M., Mensah, C. and Abiemo, M.K. Self-efficacy and academic programme satisfaction: mediating effect of meaningfulness of study, International Journal of Educational Management, 2022

8. Levett-Jones, T., McCoy, M., Lapkin, S., Noble, D., Hoffman, K., Roche, J., Arthur, C., & Dempsey, J. (2011). The development and psychometric testing of the Satisfaction with Simulation Experience scale. Nurse Education Today.

Мариана Бачева- гл. асистент, доктор
Югозападен университет „Н. Рилски“, ФОЗЗГС
Катедра Здравни грижи
Благоевград, 2700
Ул. Братя Миладинови 21
bachewa@swu.bg

Росица Дойновска – доцент, доктор
Югозападен университет „Н. Рилски“, ФОЗЗГС
Катедра Здравни грижи
Благоевград, 2700
Ул. Братя Миладинови 21
doynovska@swu.bg

Албена Андонова- доцент, дм
Тракийски университет
Медицински факултет
Катедра Здравни грижи
Стара Загора
Ул. Армейска 11
albena.andonova@trakia-uni.bg

МОРСКАТА СИГУРНОСТ – ФАКТОР ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ МОРСКИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

Мирослава Йорданова

MARITIME SECURITY – FACTOR FOR REDUCING INTERNATIONAL MARITIME CRIMES

Miroslava Yordanova

ABSTRACT: *Modern maritime security issues have a great importance for Bulgaria. However, in view of the fact that the Law of the sea is governed mainly by the United Nations Convention on the Law of the Sea adopted in 1982, there is a leading international law approach. In this regard, one of the purposes of this paper is to consider the content of the concept of "maritime security". It is required to identify and analyze the components of maritime security as well as to synchronize legislation between countries in the field of both maritime and criminal law. The marine environment predisposes to the commission of a large number and different types of crimes. Most common threats are: transportation of illegal immigrants by sea, theft and fraud of goods, smuggling of drugs, illegal transportation and trading weapons and chemicals, armed robbery and piracy, terrorist acts, proliferation of weapons of mass destruction, as well as crimes against the environment. In order to identify mechanism to overcome the abovementioned threats, we need to pay attention to the role of international organizations in ensuring maritime security, namely: NATO, the UN, the International Maritime Organization and the European Maritime Safety Agency. Considering the fact that in general there is a lack of adequate measures ensuring High seas security, we shall overview the processes revealing the necessity of sanctioning mechanisms and strategies for overcoming the addressed at the current paper, problem. Important aspects of the maritime security are: Satellite System INMARSAT, legal acts adopted by the above stated international organizations. The legal acts must be systematized especially considering the dynamic changes in the conditions for the functioning of international security. In this line of thinking, it is necessary to follow current trends in order to build a well-functioning system of institutions at international level.*

Key words: Maritime security, United Nations Convention on the Law of the Sea adopted in 1982, International organizations, Crimes, Criminal Law

Заплахи и предизвикателства пред морската сигурност

Проблемите, свързани с дефинирането на заплахите и предизвикателствата за гарантиране на морската сигурност надхвърлят границите на националните държави. Поставянето на открито море под международноправен режим и принципа за равноправен достъп за всички държави в света, включително и за тези, които не са крайбрежни, е факт, с който се защитават по безспорен начин интересите на цялата международна общност. От друга страна, невъзможността за разпространение на суверенитета и юрисдикцията на която и да е държава поставя многообразни и съществени въпроси за целесъобразното управление и обезпечаване на морската сигурност. В тази

въззка, изчерпателното определяне на заплахите и предизвикателствата предполага приемането на адекватни действия от държавите и международните организации. Именно въз основа на тяхното систематизиране ясното очертаване на основните заплахи за морската сигурност ще улесни тяхното противодействие в бъдеще.

В контекста на новите заплахи за сигурността през 2005 г. в САЩ бе приета Националната стратегия за морска сигурност [1]. Тя представлява важен стратегически документ, посредством който са конкретизирани заплахите за морската сигурност. Те са следните: заплахи за националните държави, терористични заплахи, заплахи от международната престъпност и пиратските актове, екологичното замърсяване и незаконната имиграция,

извършваща се на море [2]. Поради тази причина те могат да се дефинират като заплахи за цялата международна общност. От друга страна понятието морска сигурност следва да се анализира като се посочи и неговото широкообхватно съдържание. Сред основните превантивни мерки е работата по синхронизиране на законодателството между държавите не само в областта на морското право, но и в наказателното право. На следващо място е необходимо да се създадат общи механизми за координиране на действията на правоохранителните органи на национално равнище, осъществяващи гарантирането на морската сигурност и защитаващи суверенитета на държавата в границите на териториалното море. В този смисъл трябва да се отбележи, че морската сигурност включва следните съставни компоненти, които са: морска сигурност, борба с престъпленията, извършвани на море, и гарантиране на сигурността на плавателните съдове, пристанищата и платформите.

Намирането на стратегически решения на проблемите ще улесни тяхното решаване и ще се повишат възможностите за обезпечаване на сигурността в открито и териториално море и това от своя страна ще предположи създаването на обща система за морска сигурност.

Предвид голямата площ, върху която се разпростират откритото и териториалното море – около 70 % от повърхността на планетата въпросите с морската сигурност не може да се пренебрегнат. Състоянието на това огромно пространство е от интерес на цялото човечество, защото ако то генерира нестабилност, тя ще има непосредствено отражение върху сигурността на сухоземната територия. Общозвестно е, че морската среда се ползва от древността, но по отношение на проблемите на морската сигурност се обръща внимание през последните 50 години. Потвърждение на тази констатация се съдържа в следния факт: „В Международната морска организация за първи път се споменава понятието „сигурност“ в какъвто и да е договор, конвенция или резолюция, появявайки се в Конвенцията за улесняване на международното морско корабоплаване” [3]. Тази конвенция е ратифицирана от България през 1999 г. и е в сила от 21 юни същата година. Едва през 1965 г., когато се изработва Конвенцията за улесняване на международното морско корабоплаване, се споменава понятието „сигурност”, но много пестеливо и без необходимата изчерпателност на този проблем.

По същество морската сигурност представлява сложен комплекс, съчетаващ различни аспекти. Най-общо те могат да се обособят в следните подвидове: морска икономическа сигурност; опазване на морската околната среда; превенция срещу престъпността на море.

Така посочените направления следва да се прилагат след идентифициране на заплаха/и и да са в състояние за противодействие на различните престъпления. Морската среда е благоприятна за осъществяване на не малък брой и същевременно различни видове престъпни деяния. Без претенция за изчерпателност основните заплахи са свързани с извършаване на следните незаконосъобразни дейности на море. На първо място транспортиране на незаконни емигранти по море, на второ място, извършване на кражби и измами с товари, на трето място е контрабандно пренасяне на наркотици, четвърто е незаконното транспортиране и търговия с оръжия и химически вещества, пето, извършване на въоръжени грабежи и пиратски набези, шесто, осъществяване на терористични актове, седмо, разпространение на оръжия за масово унищожение.

В тази връзка са и престъпленията срещу околната среда, като например: изхвърляне в открито море на токсични, радиоактивни и химически материали, изхвърляне на отпадъчни материали от плавателни средства, почистване на петролни танкери в морето, извършване на незаконен улов на риба и рибни продукти.

Руският учен Анастасия Мамонова твърди, че „Всяка година в света загиват повече от 2000 души, загубват се над 1 милион тона превозвани товари, в морската среда, в която попадат и значителни количества петролни продукти и други вредни вещества” [4].

Като пример при тези констатации може да се спомене и печално известния случай с кораба „Хера”, който ангажира вниманието на българската общественост и дори влезе в полезрението на европейските институции. Разследването на инцидента приключва петнадесет години след потъването на кораба през ноември 2019 г., когато е внесен обвинителен акт в Софийския градски съд. Съдебното производство е прекратено и изпратено по подсъдност за разглеждане от Окръжен съд-Варна. Това е показателно, че въпросите, свързани със съвременното измерение на морската сигурност, са от особено значение за България. Нещо повече, според някои изследователи Черноморският басейн представлява нова ос за глобална морска сигурност. Всъщност

прави впечатление и следното заключение, че „Черноморската сигурност трябва да се основава на съгласието на крайбрежните държави, поддържащи линия на координация и сътрудничество към НАТО и трансатлантическите структури за сигурност” [5].

Осигуряването и гарантирането на морската сигурност е един от ключовите въпроси за противодействие на международните морски престъпления. С оглед на обстоятелството, че морското право се урежда в значителна степен посредством основополагащата Конвенция по морско право от 1982 г., е налице водещият международноправен подход. Поради голямото значение на откритото море за международната общност е логично международноправният подход да бъде приложен и по отношение на морската сигурност. Състоянието на морската сигурност се повлиява от промяната на условията и особеностите на международната сигурност като цяло.

Роля и дейност на международните организации при осигуряването на морската сигурност

Съвременните тенденции в процеса на осигуряване на морската сигурност показват, че нараства ролята и дейността на международните организации. Те са тези субекти, които чрез своята дейност, обединявайки усилията на държавите, създават и нови международноправни актове, насочени към формиране на общи стандарти и осъществяване на взаимноприемлив подход в борбата с престъпността. Съществуващите към момента международни организации, свързани с осъществяване на морската сигурност са многобройни. Въпреки това основните от тях, които изграждат архитектурата на морската сигурност, са ООН, Международната морска организация, НАТО и Европейската агенция за морска сигурност.

Преди да се разгледа тяхната дейност в тази сфера е нужно да се обърне внимание на процесите, в резултат на които става ясно, че няма адекватни мерки за гарантиране на сигурността в открито море.

Извършеният акт на отвлечане на италианския кораб „Акиле Лауро” (Achille Lauro) през октомври 1985 г. от организация на „Палестинския фронт за освобождение” постави началото на редица обсъждания. Според известни учени този акт се определя като първия терористичен акт в съвременната морска история

[6]. Този факт би могъл да се оспори, защото според други изследователи първият акт на морски тероризъм е през 1961 г. с отвлечането от португалски и испански терористи на кораба „Санта Мария”. Въпреки това след инцидента с Акиле Лауро стават ясни две обстоятелства, че съществуващата правна рамка е неподходяща и неефективна за осигуряване на сигурността на плавателните средства и че в откритото море няма механизми и средства за противодействие при извършване на терористични актове. В отговор на това международната общност предприема по инициатива на Австрия, Италия и Египет разработване на Конвенцията за преследване на незаконните действия, насочени срещу сигурността на морското корабоплаване. Република България ратифицира конвенцията със закон през 1999 г. [7].

Горепосочената конвенция се определя като един от първите антитерористични актове по отношение на осигуряването на морската сигурност. Българският учен Ирена Илиева правилно и систематизирано посочва, че „Тази конвенция инкриминира незаконни и умишлени деяния на лица, извършени с намерение да се завземе или осъществи контрол върху кораб със сила, заплаха или всякаква друга форма на заплаха; извършването на акт на насилие срещу лице на борда на кораб ако това действие може да застраши сигурността на корабоплаването; поставянето на устройство или вещество на кораб, което би могло да разруши или причини повреда на този кораб и др. актове” [8].

Става ясно, че се посочват и инкриминират незаконни и умишлени действия насочени срещу сигурността на морското корабоплаване. По този начин е преодоляна съществуващата празнота в международното право. Това става с активната работа на държавите, които са потърпевши в инцидента „Акиле Лауро” като Италия, Австрия и Египет, но също така и с водещата роля, която заема в изработването на този акт Международната морска организация.

Заслужава да се обърне внимание и на друг аспект на морската сигурност, а именно на сателитната система ИНМАРСАТ (INMARSAT) [9]. Посредством тази система се осигурява връзка на плавателните средства във всяка точка в световния океан. Този подход дава възможност за проследяване на най-различни инциденти, които са свързани освен със замърсяване на морското пространство и среда, така и

с опасността, на която е изложен човешкият живот.

Друг важен момент в дейността на Международната морска организация бе приета Резолюция А. 924 (22) [10] на 22-та сесия на Асамблеята на организацията, която бе проведена в Лондон. Морската сигурност е една от основните теми на дискусии, от дейността на Морския комитет за сигурност (Maritime Safety Committee) а също и на специално създадената работна група с цел да анализира новите особености и условия и да развие нова правна уредба на морската сигурност. Всъщност показателно е, че независимо от това, съществуващите международноправни актове се нуждаят от видоизменение и съответна систематизация в контекста на променящите условия на функциониране на морската сигурност. Отражение на тези усилия станаха изработването на документ, наречен Кодекс за сигурност на корабите и пристанищните съоръжения (ISPS) [11]. Въведена е нова глава XI – 2 в Международната конвенция за безопасност на човешкия живот на море от 1974 г.

Изграждането на система от добре функциониращи международни институции, осъществяващи дейност при осигуряването на морската сигурност, ще намалят нивото на международните морски престъпления. Особено когато става дума за международния морски тероризъм [12], пиратството, незаконния трафик на наркотици, психотропни и упойващи вещества или незаконен трафик на хора по море. Всичко това налага приемането и следването на единни стандарти, към които следва да се придържат всички държави относно опазването на човешкия живот на море, намаляване на рисковете при извършване на морски дейности, свързани с проучването и ползването на морските недра, редуциране на замърсяването на открито и териториално море и др. По същество съвременните тенденции са насочени към засилване на дейността на международните организации и адаптиране на правната рамка. В тази връзка обаче е необходимо да се вземе предвид, че морската сигурност в териториално море се осъществява от специализираните органи на националните държави.

Бележки

[1] The National Security Strategy for Maritime Security. 2005.

[2] The National Security Strategy for Maritime Security. 2005. pp. 3-6.

[3] Hawkes, K., G. The Development of International Maritime Security Policies and Their Legal Implications. Miami, Florida. pp. 2.

[4] Mamonova, A. 2005. Sovremennyye podkhody k regulirovaniyu bezopasnosti moreplavaniya. *Morskoye parvo*, № 2-3, s. 129

[5] Babaoglu, O., K. 2005. The Black Sea Basin: A New Axis in Global Maritime Security, The Washington Institute for Near East Policy, pp. 3.

[6] Charalambous, N. L., Hesse, H. 2004. New Security Measures for the International Shipping Community, *Journal of Maritime Affairs*, Vol. 2, 2, pp. 124.

[7] Konventsiyata za presledvane na nezakonnite deystviya, nasocheni sreshtu sigurnostta na morskoto koraboplavane, Ratifitsirana sas zakon, priet ot 38-to NS na 28.04.1999 g. - DV, br. 43 ot 11.05.1999 g. Izdadena ot Ministerstvoto na vanshnite raboti, obn., DV, br. 48 ot 23.05.2003 g., v sila ot 6.10.1999 g.

[8] Ilieva, I. 2005. Mezhdunarodnopravni problemi na borbata sreshtu mezhdunarodniya terorizam. *Parvo izdanie*, Sofia, Kronos, s. 30.

[9] INMARSAT - spatnikova sistema za nablyudenie i vrazka mezhdru plavatelните sredstva v Svetovniya okean, sazdadena chrez Konventsiyata za Mezhdunarodnata organizatsiya za podvizhni spatnikovi dalekosaobshteniya, ratifitsirana sas zakon, priet ot 38-to NS na 21.06.2000 g. - DV, br. 54 ot 4.07.2000 g. obn., DV, br. 100 ot 12.11.2004 g., v sila ot 31.07.2001 g.

[10] Resolution A. 924(22) Review of Measures and Procedures to Prevent Acts of Terrorism which Threaten the Security of Passengers and Crews and the Safety of Ships.

[11] International Ship and Port Facility Security Code, SOLAS/CONF.5/34.

[12] Valcheva A., *Borba s terorizma*. Sofia, 2019, s. 485.

Литература

1. Babaoglu, O., K. 2005. The Black Sea Basin: A New Axis in Global Maritime Security, The Washington Institute for Near East Policy, pp. 3.

2. Charalambous, N. L., Hesse, H. 2004. New Security Measures for the International Shipping Community, *Journal of Maritime Affairs*, Vol. 2, 2, pp. 124.

3. Valcheva A., *Borba s terorizma*. Sofia, 2019, s. 485.

4. Hawkes, K., G. The Development of International Maritime Security Policies and Their Legal Implications. Miami, Florida. pp. 2.
5. Ilieva, I. 2005. Mezhdunarodnopravni problemi na borbata sreshtu mezhdunarodniya terorizam. Parvo izdanie, Sofia, Kronos, s. 30.
6. INMARSAT - spatnikova sistema za nablyudenie i vrazka mezhdur plavatelnite sredstva v Svetovniya okean, sazdadena chrez Konventsiyata za Mezhdunarodnata organizatsiya za podvizhni spatnikovi dalekosaobshteniya, ratifitsirana sas zakon, priet ot 38-to NS na 21.06.2000 g. - DV, br. 54 ot 4.07.2000 g. obn., DV, br. 100 ot 12.11.2004 g., v sila ot 31.07.2001 g.
7. International Ship and Port Facility Security Code, SOLAS/CONF.5/34.
8. Konventsiyata za presledvane na nezakonnite deystviya, nasocheni sreshtu sigurnostta na morskoto koraboplavane, Ratifitsirana sas zakon, priet ot 38-to NS na 28.04.1999 g. - DV, br. 43 ot 11.05.1999 g. Izdadena ot Ministerstvoto na vanshnite raboti, obn., DV, br. 48 ot 23.05.2003 g., v sila ot 6.10.1999 g.
9. Mamonova, A. 2005. Sovremennyye podkhody k regulirovaniyu bezopasnosti moreplavaniya. Morskoye parvo, № 2-3, s. 129
10. Resolution A. 924(22) Review of Measures and Procedures to Prevent Acts of Terrorism which Threaten the Security of Passengers and Crews and the Safety of Ships.
11. The National Security Strategy for Maritime Security. 2005.

Dr Miroslava Angelova Yordanova
University of National and World Economy
Department: International Law and EU Law
Sofia City 1612, 65 Tsar Boris 3 Blvd.
miroslava_yordanova@mail.bg

This work was financially supported by the UNWE Research Programme (Research Grant № 2/2022)

ЗА ЦИФРОВАТА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ И ОБЩЕСТВОТО: ЦЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ И УПРАВЛЕНИЕ

Николай Атанасов

ABOUT THE DIGITAL PERSONALIZATION AND SOCIETY: VALUES OF DEVELOPMENT AND MANAGEMENT

Nikolay Atanasov

ABSTRACT: *The article examines some current issues of digital personalization in systems transformation, digitization and the COVID-19 pandemic. Reflections pursue the goal of seeking and discovering new issues and right solutions in today's dynamic crisis environment, new values and the value of the meaning of life and capital with the management of information and knowledge, digital personalization and innovation in organization and society.*

Key words: digital personalization, value, management, economical identity, paradigmatic thinking, social-economical system, techno-economical system, philosophy of economy and society

Въведение

С развитието на науката и техническия прогрес се разширява и ускорява динамиката на икономическото развитие, нарастват стойността и интензивността на взаимоотношенията между хората, както и възможността да се абсолютизира или пропуска някаква предпоставка, вследствие на която самият субект и хората стават саможертва. Затова бъдещето на човека или човека на бъдещето не е в неговата самоизмама или в измамата на себеподобния, за което имат грижа учените не само от хуманитарните и обществените науки.

И днес капиталът е универсална форма на скрита или неосъществена икономическа човешка същност – на получено или очаквано по-малко или повече от човека към човека или противоположното на него и тях – не-човека и всичко, което не е и не може да е в живота и човешкото битие. От друга страна, не всичко от човешката същност и неговата самоопределеност е възможно и необходимо непосредствено да се означае, измери, оцени и размени в някакви модели-образци на парични единици или други обективни – информационни и познавателни единици, ценности и вещи. Затова възниква необходимост от изследване както на уникалните, така и на универсалните образци на човешката значимост на икономическите и социалните

вързки и отношения, вещи и перспективи, които в съвременните общества и цивилизация все повече опосредстват всички останали, напр. със и във оптимизиране на знаково-символни (напр. информационни, компютърни, комуникационни и навигационни) системи и възможности за произвеждане и поддържане на информация и управление на знание. В този смисъл изучаването, модернизирването и разпространяването на технико-икономическите системи и социално-икономическите системи (ТИС и СИС) улесняват наблюденията и управлението на икономическия и социалния растеж и развитие на обществото.[1]

Проблем-предизвикателство е, че не само се възпроизвеждат нерешени противоречия, но и възникват нови, по-сложни и по-широки по вид субстанциални кризисни затруднения и решения, които имат и пренасят сложен парадигмален характер. Тоест необходима е нова парадигма на капитала и системите, с които се произвеждат и възпроизвеждат ценности, както и за ефективността на тяхното управление в обществото.

Човекът – това е капиталът не само на XXI век. Без по-точно парадигмално знание за неговата същност, произход на стойност и ценност е невъзможно разкриване на истината за настоящото и изграждане на бъдеще на какъвто и да е субект, наука, пазари, култура и

общество. Без хуманитарното мислене и познание е невъзможно личностно самоопределение и развитие на субекта, защото без него липсва модел-образец на опитващия да самоопредели и самоутвърждава не само себе си субект, да разпознава и открива нови изследователско-творчески степени и познавателни измерения, ценности нива на стойности, човечност, системи и управление. А напр. в цифровото общество финансовият технолог и финансовите технологии стават все по-критично важни за растежа и развитието на икономическата организация, пазарите и обществото не само в една държава и съюз от държави, а в глобален обхват.

С онтологията на информацията и знанието, инженеринга и социалните иновации ролята на субекта като изследовател и творец нараства особено относно личностния и социалния морал, с които взема пряко участие в социално-икономическия живот на организацията и обществото. Свойствата и същността на информацията не завършват само в една система, а продължават своята ценност и в други подобни, особено в приложението ѝ в изследвания, осигуряване, образование, управление и развитие на вещите, човека, системите, технологиите и обществото.

Проблем-предизвикателство са надеждността на информацията, обхватът на архитектурната рамка и моделирането, дейтайлната симулация на информационната и познавателната картина на системно и мрежово ниво или поне в основата на информационната архитектура на знание, противоречия и дизайн на оценката на ресурси, инвестиции и управление на знанието с тях.

Субстанциалните различия и противоречия на произход между информация, дезинформация и мисинформация детерминират следващи познавателни и изследователско-творчески форми на мисълта, нива на системите и технологиите, интелекта и управлението на информацията и знанието, съвършеното и ценното с тях.

По произход и битие идеята е безмерна, но в действителност тя се определя и представя от и чрез субекта като нематериална или материална вещ. Затова не е без значение с какво, как, кога, къде и защо конкретната свързаност или разделеност на дадена идея се корелира и съотнася с друга, различна или еднаква по род и вид, както и по начин, по който субектите взаимодействат и общуват –

информират се, обменят знания и опит, споделят ценности, опознават се и се променят индивидуално или взаимно, с доброто и по-доброто от своята същност и наследена социалност и историчност. Независимо от равнозначно или неравнозначно неравенство на връзки и отношения, човешката субстанция произвежда и поддържа своя парадигмална неповторимост и ценност, които са в основата на открития, изобретения и научните изследвания.

С цифровизацията и компютъризацията се увеличават обемът и скоростта на изчислителните процеси и тяхното приложение в различни по вид системи и технологии, но съзнанието на човека остава относително нерелевантно по контрол и реалност на подобни скоростни и огромни по обем информационни изчислителни процеси, възможности на грешки и отклонения при вземане на решение и изпълнение, правилно реагиране на промени в условията на взаимодействието, напр. между машина-машина и човек-машина.

На фона на съвременното икономическо неравенство в обществото и множество видове съвременна несигурност, съществува ли някаква надежда за по-добро общество?

С информационните, познавателните и ценностните единици, както и реалните, практическите единици на действие и резултати, е необходима субстанциална представа за лицето и профила на субекта, на неговата социална и икономическа дейност и продуктивност. Тя е в основата на връзка и дизайн на субстанциалното знание и неговата интерактивност в парадигмалното мислене и познание, предопределяйки характера и динамика на открития и иновации, качество и смисъл на живот. Въпреки това остава едно постоянно парадигмално скрито качество и затруднение, например на открита или скрита идентичност в субекта и между субектите с въпроса как универсалната истина присъства или отсъства например еднакво различно и равнозначно ценностно със и във всичко?!

По-нататък, възможно ли е да съществува ценност, която няма стойност или не може да има стойност. Защото, от една страна, не е възможно ценността единствено по себе си (например като уникалност) да бъде еквивалент за друга, а от друга страна, тя е еквивалент на каквото и да е нещо по свое съществуване в съзнанието на човека или от полагането на сходна предпоставка за определяне и регулиране на връзки и отношения в даден

екип (група), организация и общество. Уравнявайки нещо по нея като смисъл и значение, човекът създава представа – картина, вид карта, във и със която се ориентира. Именно хуманитарното мислене и знание свързват сходното (подобното) от техническите науки и от науките за живота и обществото за получаване на една цялостна картина на знание чрез много тънка емпирична и априорна връзка за смисъла и значението на въпроса относно начина (методологията) в единството на субективната и обективната сфера на разкриване на истината между субекта и обекта на познание. Но то не е достатъчно, когато между тях няма равнозначна субстанциална основа. В този смисъл е необходимо себепознание.

Бъдещето на когнитивните, компютърните, информационно-комуникационните и навигационни науки е детерминирано от информационно-познавателното развитие на алгоритми, програми, системи и технологии за т. нар. изкуствен интелект, алгоритми и ново качество на управление на информацията и знанието. В този контекст огромен проблем-предизвикателство е развитието на собствеността на информацията и преодоляването на комуникационната несигурност чрез надеждността на информацията и техническите системи, както и на пазарната несигурност и икономическото неравенство и несигурност, социалната и политическата несигурност, и др.

Цифрова персонализация и системите

Надеждността на информацията се оказва, че зависи от корелационни информационно-познавателни индикатори в обективната и субективната сфера на поддръжка и промяна на технико-икономическите и социално-икономическите системи и технологии. Интересни предизвикателства за развитие, напр. на цифровото мислене и цифровата персонализация са:

- кой може да иновира и контролира цифровото информационно мислене; дали това въобще е възможно, и доколко;

- какво е изкуственият интелект и ще може ли той да се самообучава във всяка цифрова област, в каквото и да е цифрово информационно направление, както и сам да пише (и променя) своя код;

- какво е бъдещето на мрежово-центричните ориентирани операции и системи в обществото и на планетата;

- какво може да е следващото по вид общество след информационното цифрово общество, напр. със или без социален морал, със или без морал в цифровизацията, цифровата персонализация и цифровите пазари.

Ако машините в компютъризацията и цифровизацията чрез технико-икономическите системи се учат по-добре и по-бързо от човека и социално-икономическите системи, това означава, че човекът и хората или са объркали нещо, или са открили нещо ново и то много важно – например нов вид парадигма. Защото парадигмата променя мисленето и човека чрез нововъведенията и своя собствена прототипна моделна обективна логика на образец на смисъл на съществуване, създаване и поддържане чрез определена система на самообучение, самовъзпроизвеждане и самоуправление. В този аспект най-сложни остават парадигмалните иновации и социално интелигентните иновации, които детерминират научно-техническите революции и съпровождат морала на промяна поне към подобра степен на съвършенство на човека и обществото.

Бъдещето на мисленето и познанието е детерминирано от същността и характера на срещите между лицата на хората, между лицата на хората и роботите/машините, както и между лицето на човека и лицето на какъвто и да е естествен и изкуствен интелект. Защото проблемите на безопасност, сигурност и просперитет преминават през управлението на информацията и знанието, решението и действието в подобна среда на универсалност на знание и опит, интелигентност и човечност.

Разширяването на стойностния ефект на парадигмалното мислене е предпоставка за устойчив интелектуален растеж в условия на икономическа несигурност, развитие на познанието, системите, технологиите и кризисния мениджмънт. Защо?

Защото парадигмалното мислене и познание са универсална среда на промяна за същността и смисъла на промените както в икономическия и социалния живот, така например и в наукометриката, социометриката, антропометриката и други по вид научни дисциплини, направления и области на науката, образованието и културата.

Интересно в дълбочина на мисленето и познанието за човешката и техническата същност е предизвикателството: с какво и как мисленето и познанието са по-бързи, по-точни и по-ефектни в създаването на стойност и ценност за живота на човека и хората, пазарите и обществото, държавите и цивилизацията.

Някои критическо важни трансформации в изследванията и развитието на хуманистичното начало в субекта, организацията, институцията и обществото са следните:

- етично подобряване и преодоляване на противоречието между морала на професионалното поведение и "морала" на аморалното поведение на субекта;

- формиране на нови институции за верификация и високоценен професионален морал в определени сфери на икономическия и социалния живот, управлението и администрирането в държавата и обществото, които да улесняват идентификацията, копирането на доброто и подражанието в добродетелността, правилните ориентации, приоритизации и стратегически трансформации, както и тяхната валидация поне в близкото бъдеще;

- търсене на нови решения за преодоляване на явления на антихуманизъм в социално-икономическия, политическия и културен живот на обществото, например особено в развитието на етически професионални кодекси и кодекси на поведението в управлението на държавни органи, институции и организации, както и споделянето на опита от това в европейското семейство; постоянно и особено ценно е усъвършенстването на качеството на контрол и управление в характера на взаимоотношенията и стимулирането на положителните морални икономически практики, а още по-ценно е развитието и споделянето на знанието за това.

Особен субстанциален проблем, който се заобикаля в институциите и управлението на важни държавни органи – представянето на социален високоценен или стойностен морал в поведението на субекта, който да не представя само себе си, а да следва ценностите на националното, европейското и световното културно наследство в обществото. Става дума за модели на поведение на ръба или на границата между моралното и неморалното.

„Моралът” на аморално отношение, съзнание и поведение е проблем-предизвикателство не само за изследователи и творци в областта на политическите, икономическите, обществените и хуманитарните науки, но и в

останалите, защото той се появява като субстанциално начало в мисленето, разкриването и действието на субекта, което самоопределя смисъла и ролята му поведение, влияейки в екипа и организацията.

Експлоатирайки постиженията на еволюцията и информацията, на икономически и социален растеж, съвременното дигитално общество изгражда нов вид социално битие – цифровото общество и цифровото човешко битие, което открива нови предпоставки за преодоляване и развитие на социалността, която се усложнява като парадигмално хуманитарно мислене. Обществените и хуманитарните науки изследват и пресъздават човешкия вид капитал, но те създават и нов, по-ценен чрез себе си. Затова следващите форми на обществено-икономическото развитие на обществото и цивилизацията ще включват нов изследователско-творчески субстанциален критерий на човешката същност за качество и растеж на знанието, оценката и управлението на рискове и кризи не само на капиталова икономическа и пазарна основа. В този аспект неравенството има по-високо логико-познавателно и аксиологическо социално значение и смисъл отколкото равнозначие за анализ и оценка на човешкото поведение, връзки и отношения, комуникации, взаимоотношения и взаимодействия, защото то детерминира по вертикала различни субстанциални потенциали, позиции и форми на реална независимост и свобода като ценностна същност и целесъобразност. Това е ново огромно предизвикателство за развитие на парадигмалното мислене и социално-икономическата парадигма в ново направление по качество и управление на знанието, цифровизацията и системите, но изисква не само личностна самоотговорност, но и развитието на адаптивна социално-икономическа идентичност. Свързването, взаимодействието, сътрудничеството и обвързването на социално-икономически изследвания, иновации и перспективи на икономическия и социалния живот имат необходимост от оценка на тяхната надеждност и сигурност без да накърняват и унищожават човешката същност, субстанциалното изследователско и творческо мислене и познание.

През второто десетилетие на ХХ в. пример на лоши практики бе липсата на ясен *социален морал* като качество в управлението на разнообразните системи на икономическия и

социалния живот, особено в прегледи на планове, програми и стратегии без показатели и анализ на икономическия и професионалния морал, и вследствие на това на кризисния риск от тях съответно за дадена организация/институция, район, град, област и страната.

Динамиката на информацията променя не само формите, съдържанието и системите, а смисъла и качеството на живот, и то по-бързо отколкото обикновено хората чрез възприятието, въображението и комуникациите емпирично отразяват, оценяват и планират в своите действия и участие в социално-икономическия и културния живот. Ключова роля за разбирането на направленията на преобразования, интелигентен и устойчив растеж и перспектива имат иновациите и знанието, на основата на които се появяват и развиват технико-икономическите и социално-икономическите системи с висок темп на растеж на качеството и смисъла на живота в съвременните цифрови общества.

На фона на множество видове съвременна неопределеност, икономическо и социално неравенство и несигурност, съществува ли някаква надежда за по-добро общество?

Търсенето на сполучливи отговори на подобен въпрос не само започва, но и завършва с обхвата и дизайна на личностния и социално-икономическия морал, неговата решаваща роля и воля за развитие на човека, организацията и обществото, защото те са субстанциално детерминирани от измеренията на битието и знанието, опита и ценностите на съвършенство, свобода и развитие.

С посоката на размишленията за смисъла и значението на категориите и измеренията на битието може да се формулира изводът, че с информационните, познавателните и ценностните единици, както и реалните, практически единици на действие, е необходима представа за лицето и профила на субекта, на неговата социална субстанциална човечност. Това повишава не само културата, а добавя и съпровожда смисъл на информация и знание, които се представят, обменят и променят в организациите и обществото. Затова връзката и дизайнът на тяхната интерактивност в парадигмалното мислене между техническите, обществените и хуманитарните науки предопределя характера и динамиката на открития и иновации, детерминира пазари и качество на живот в обществата. Въпреки това остава едно постоянно парадигмално скрито

затруднение, например на частично открита или скрита идентичност с въпроса как универсалната истина присъства или отсъства еднакво във всичко.

По-нататък, възможно е да съществува ценност, която няма стойност или не може да има стойност. Защото, от една страна, не е възможно ценността единствено по себе си (например като уникалност) да бъде еквивалент за друга, а от друга страна, тя може да е еквивалент на каквото и да е нещо по свое съществуване в съзнанието на човека или от полагането на сходна предпоставка за определяне и регулиране на връзки и отношения в даден екип, група, организация, общност и общество. Уравнявайки нещо по нея като смисъл и значение, човекът създава представа – знакова рамка, картина, вид карта на данни и знание, във и със която се ориентира. Именно хуманитарното мислене и знание свързват сходното от техническите науки и от науките за живота за получаване на цялостна картина на знание чрез тънка едносъщностна емпирична и априорна връзка за смисъла и значението на въпроса относно начина, методологията и парадигмата в единството на субективната и обективната сфера на разкриване на истината между субекта и обекта на познание и себепознание.

Ценностна част от научната общност и обществото са систематичните въпроси, теориите и практиките за максимизиране на ефективността, ефикасността и привлекателността на обучението и другите, свързани с тях възможности, способности и опит за учачи и изследователи за изграждане на икономическа идентичност, конкурентно-способност и преодоляване на различни по вид кризи и несигурност в социалния, икономическия и културния живот.

Комуникационният и интерактивният дизайн детерминират обема и обхвата, скоростта и темповете на споделяни чрез информацията открития и новости, нововъведения и опит, преобразования и ценности в предвижданията, прогнозите и бъдещето на цифровото мислене, познание и поведение, които разкриват нова сфера за развитие на нови субстанциални качества на управление на информацията и знанието, като едновременно с това се преобразуват и създават нови изследователско-творчески качества на субекта. Ако субектът не разбира своята цифрова персонализация, трудно ще открива новото от своето реално място във и със трансформациите и новостите

на системите и технологиите в икономическия и социалния живот на организацията и обществото.

Учебният дизайн, образователният дизайн или дидактическият дизайн и проектирането им в обучението са практики за оптимизиране на компетенции, възпроизвеждане или надграждане на умения, необходими за цифрова персонализация, защото развитието на системите и технологиите е цифрово, защото четвъртата и петата научно-техническа революция са цифрови и техният прогрес е същностно свързан с цифровата персонализация.

Дизайнът на учебни и образователни проекти, планове и програми, както и на дидактичното и парадигмалното научно мислене е необходимо да улеснява развитието на моделите и системите на основата на тяхната интелигентна цифрова надеждност, безопасност и перспективност в динамиката на преобразования и кризисност на учебната и социално-икономическата среда. Защото изследователското и творческото мислене и познание зависят от анализа и решения с корелативни индикатори за надеждност на информацията и знанието в детерминистичните и вероятностните известни и нови подходи, методи, модели и системи.

Цифровата персонализация е детерминирана от парадигмалното цифрово мислене, защото изследователската и творческата характеристика, активност и поведение на икономическата и социалната същност, научна вяра, познание и идентичност на субекта създават, възпроизвеждат и усъвършенстват състоянието, ресурсите/резервите и перспективите на моделите, системите и технологиите. Без Философията на парадигмалното мислене всеки частен и фундаментален въпрос остава лишен не само от пълноценна познавателна реалност на своята форма и модел, но дори от възможност да разкрива истината или истинност за спектъра на своя модел-образец по произход, знание, многомерност, персонализация и идентичност в социално-икономическия живот.

В съвременните цифрови информационни технологии и общества проблем и широко предизвикателство са реалната и виртуалната добродетел, достойнство, превъзходство и благородство на човечността като личностна и социална цифрова персонализация, субстанциална нова черта, характеристика и водещ еле-

мент за съвършенство и управление на ресурси с растежа на организацията и цялото общество, и съюз от общества и държави.

Разнообразието на системите и моделите на управление засилват потребността от развитие на ново социално-икономическо и хуманитарно мислене, цифрова персонализация и парадигмално познание с нов етически дизайн на парадигмалните и социално-икономическите иновации, тяхната цифрова стратегическа основа, обхват и перспективи на аксиологически трансформации, инфраструктура и нов дизайн на оптимизиране на ресурсите за мултидисциплинарни изследвания, творчество, интелигентен растеж и развитие със социално-икономическите системи и технико-икономическите системи и мениджмънт.

COVID-19 и цифровата трансформация

Пандемията от COVID-19 задълбочава и ускорява трансформациите не само в кризата на медицинските услуги с начина, по който индивидите и екипите извършват интелектуална работа в организацията и обществото. Голяма част от рутинни задачи, включващи напр. транзакции и координация, се извършват виртуално, докато работата, изискваща реално пряко екипно сътрудничество (напр. екипно и групово обучение, иновации, изграждане на споделена култура, бизнес комуникации и др), е необходимо да е пряка лице в лице. Защото системите и технологиите все още не са в състояние да осигуряват високонадеждна защита и разнообразна свобода на взаимодействие между човека и машината. Затова помага цифровата персонализация, нейната стойност на социално-икономически актив и високоцен показател на развитие на знанието, системите и технологиите, организацията и управлението.

В отговор на COVID-19 управлението на риска се променя по начин, с който се оценяват, приоритизират и управляват организационните и информационно-технически рискове. Още по-ценно и ефективно е когато за резултатите от това работи цифровата персонализация и управлението на риска.

За да се представи и разбере истинското въздействие на потенциален риск или уязвимост е необходима видимост как данните се свързват с процесите, съчетани напр. с концептуални и контекстуални показатели, съобразени с бизнес цели, бизнес комуникации, знание и анализ на социално-икономическата

среда. Подобна оценка дава възможност за вземане и избор на по-информирани решения, когато се определя с какво и как управлението на информацията и знанието в модел на решение влияе неедностранно, нерационално и неедносъщностно на бизнес процесите. В този смисъл получаването на многомерна перспектива на информацията и знанието за бизнес целите, приоритетите и риска помага на заинтересованите в работата страни да вземат ценностни информирани решения, напр. когато се разпределят бюджет и ресурси за отстраняване или преодоляване на потенциални уязвимости и заплахи за екипа, организацията и маркетингови промени.

Последиците от информационните рискове и техния обхват в бизнес отношенията предопределя възможности на гъвкав избор относно създаващата се хибридна среда на работа. Анализът и разглеждането на рисковете, които вероятно ще възникват в хибридната работна среда е насочен да се открива и разбира тяхното същностно и потенциално икономическо и социално въздействие върху бизнеса. То включва разглеждане и обсъждане на критерии за решение за оценка и справяне с подобни зараждащи се нови условия и предизвикателства, както и обобщаване на ключови характеристики на продукти и услуги, които поддържат подобрени процеси за управление на риска.

Високовероятно е бъдещето на екипната работа след пандемията да е целенасочена *хибридна комбинация от виртуална координация, личностно, експертно и екипно сътрудничество в организацията.* [2]

Ефективното управление и лидерство в подобен новопоявяващ се хибриден офис и свят – от виртуалност и разнообразна кризисна реалност – изисква различни компетенции и умения, които надхвърлят традиционния тип мениджмънт в екип. По-конкретно, организациите имат необходимост от мениджъри и лидери, които могат да се променят и личностно да развиват персонализирани модели на поведение и управление, да работят ефективно поне в два различни режима в условия на социално-икономическа кризисност. През по-голямата част от времето те работят в режим на виртуална координация. Това означава установяване на цели, наблюдение, стимулиране на споделяне на информация и поддържане на връзки между колеги, работещи от разстояние. Когато техните екипи периодично се събират,

за да се включат в реално пряко сътрудничество, мениджърите и лидерите е не-обходимо да работят в режим на сътрудничество лице в лице, насърчавайки задълбочено разбиране, обучение, иновации, изследвания и отдаденост в работата на специалиста, екипа и организацията. В този смисъл хибридният работещ мениджмънт е невъзможен без проектният мениджмънт в хибридна среда с водещ център на наблюдение, изследвания, иновации, управление и развитие на информацията и знанието чрез най-умните, добрите и полезни практики, усъвършенствайки гъвкавостта и адаптивността си. Печалбите от изграждането на подобни гъвкави работни хибридни места включва увеличаване на сътрудничеството и синергията на екипа и организацията, повишаване на творчеството и иновациите, усилване на гъвкавостта и ефективността в офиса.

Пандемията на COVID-19 ускорява движението на промяна към разнообразна хибридна работна среда, но което изисква мултидисциплинарни изследвания и иновации. За успешното и ефективното управление на информацията и знанието в подобна кризисна и иновативна среда са необходими нови компетенции и умения, добри практики и устойчиви процеси както за идентифициране, намаляване и неутрализиране на възникващи и възпроизведени организационни и информационно-технически рискове, така и за управление на информационния риск в контекст на самата променяща се хибридна работна среда. Един ефективен план и програма изискват технология, която да поддържа подобни сложни процеси на трансформация на знанието в цифровите технологии, субектите и системите. Но за управлението на подобна технология са необходими цифрови компетенции и умения, които са в основата на изграждане на цифрова персонализация на субекта и организацията. Социално-икономическото предизвикателство е динамиката на преобразования във и със системите и новия характер на техния прогрес.

Известен е опитът с допълнителни решения за управление на риска, напр. на онези от тях, които притежават следните четири ключови характеристики:

- ефективност при избор на решение, което повишава ефективността на екипа и програмата му, като предоставя висококачествена информация и показатели в правилния бизнес контекст за по-бързи и по-надеждни решения;
- ефективност при търсене на функции, които увеличават ефективността чрез въвеж-

дане на данни от различни системи и инструменти в цялата среда и контекст на бизнеса за по-точно виждане и разбиране на всички проблеми чрез управление на риска;

- гъвкавост с цялостна перспектива на потенциалните уязвимости и рискове от излагане на чувствителни данни за по-бързо при неблагоприятно събитие;

- мащабируемост при търсене на решение, което отговоря на най-критичните рискови предизвикателства, като същевременно поставя основа за по-широка интегрирана програма за управление на риска.[3]

Огромна проблем-предизвикателство е възможно ли човекът чрез цифровата персонализация да контролира и управлява все по-технологично системите, които работят и ще работят в обществото, независимо от заплахите и рисковете с тях, трансформациите и субстанционалната промяна на субекта и хората, организацията, институцията и обществото. Онтологическа и когнитивна трудност е представянето в управлението на автентичността на информацията и знанието, ценностите и ценното, и съответно техните системи и мрежи.

Друг проблем-предизвикателство е, че кризата на COVID-19 предизвиква създаването на нови бизнеси. В този смисъл ключов индикатор за жизнестойчивостта на организацията и икономиката, аналитично ценен и особено наблюдаем става броят нови бизнеси и стартиращи фирми. Защото иновациите и предприемачеството надграждат системите и ускоряват устойчиви трансформации и научно-техническо развитие. Но не всичко е положително и ефективно.

Специфичен момент е създаването и използването на мрежите за пропаганда, напр. за и против ваксинирането против COVID-19. Нивото на алгоритмите и мрежите засили опасенията и рисковете, че човекът и хората могат лесно да бъдат манипулирани, дори в най-екзистенциални личностни крайно върхови изпитания за здравето и живота. В пандемията бе засилена опасността от усъвършенстване на алгоритми на социалните мрежи за дезинформация, когато напр. се стимулира автоматично посещението и разглеждането на обект, страница, се запомня и предлага още и още от същото, създаването от изкуствения интелект на фалшиви профили, и др.

Пандемията на COVID-19 показва от първа необходимост как работят системите и колко са полезни цифровите системи и технологии, колко е важно за здравето и живота на хората

своевременен достъп, качество на работа и сигурност на данните, приложенията, платформите и мрежите за своевременно правилно решение, реакция-действие и разпространение на информацията и знанието, особено в сферата на публичното и корпоративното управление, където всяка грешка и успех се събират с всеки гражданин и специалист.

Кризата на COVID-19 показва кризисност на характера и интелекта, когато противоречията между субектите, организацията и институциите имат широка рискова разнообразна социално-икономическата системна същностна рискова основа без определена индикация на субстанционалната екзистенциална ценност на управление на информацията и знанието между здраве и живот. То се разшири и задълбочи, особено при липсата на стратегия за комуникациите и кодекси на поведение на организацията и институциите при режим на извънредна епидемична обстановка в страната и ЕС.

Появи се понятието „инфодемия”, подобно на понятието „пандемия”, вследствие на мисинформацията и дезинформацията, създавани и разпространявани от медии и институции, както и от манипулациите с цифровите системи и технологии, екзистенциални и социално-икономически затруднения на гражданите, организацията и обществото.[5]

Преобразованията и разклоненията на нематериалната форма и съдържание на COVID-19 се оказват не по-малко рискови и опасни от материалната му форма и съдържание за субекта, организацията и обществото, дори когато има ваксини за тях. Проблем-предизвикателство на трансформациите и цифровизацията в подобна пандемична, медийна и социално-икономическа обстановка на „инфодемия” – ще има ли общо лекарство за човека и хората, и кога. Защото реалната или истинската жертва е винаги една и съща, страдаща и губеща живота си или неговия смисъл.

Съществуват и се появяват нови източници на социален страх, слабости и безпомощност. Но икономическата несигурност, като че ли освобождава елита в обществото от отговорност към социална грижа и развитието на социални придобивки, което изостря още повече икономическата, финансовата и социалната криза в обществото. [4] Това е така, защото в съвременното цифрово общество с икономическо неравенство расте цифрово неравенство и цифрова несправедливост, поради недостиг на социален морал.

През второто десетилетие на XXI в. развитието на социално-икономическия живот показва, че надеждностен социално-икономически индикатор за социологически и икономически изследвания е наличието на социален морал в поведението на лидери, мениджъри, политици, държавници, официални представители на институциите в обществото. То е защото положителните примери на социален морал повишават пряко доверието към организацията и нейното управление, както и непряко към обществото и държавата, инвестициите и маркетинговите резултати в региона и ЕС. Социалният морал е безценен критерий и критическа сфера за надпревара в управлението на организацията и обществото, особено в кризисна икономика и появата на различни по вид кризи в обществото и света.

Ще продължава многомернозначно да се преосмислят и да се приоритизират връзки, отношения и ценностни системи, да се мисли пълноценно по-практично за взаимоотношенията и съсредоточаването върху възвръщаемостта на инвестициите, напр. с какво знание и как да се внася повече стабилност, дълготрайност и рентабилност в плановете, програми и ангажименти чрез информацията, системите и опита.

Съвременната степен на свобода на информационното общество осигурява устройства, системи и технологии за нови пробиви в развитието на информационната същност на човека и обществата, в логиката на откритието и интерактивния дизайн на ценното и социалността, дизайна на познавателната единица, комуникациите, техниката, икономическия и социалния живот, пазарното предлагане и потребление, и др. Цифровият характер и дизайнът на информационната единица са не само благо, стока и услуга в цифровите (дигиталните) и традиционните пазари. Те са начин на живот, оцеляване и богатство, което осигурява и открива нов смисъл в съществуването на човека, системите, обществата и цивилизацията, научните и образователните изследвания и предизвикателствата за тях, пазарите, икономическия и социалния живот. Но бъдещето на техническите системи и технологии е детерминирано от отношението, характера и поведението на човека и хората, и самоусъвършенстване на човешкото битие и субстанция, на информацията като стока и/или оръжие.

С развитието на цифровата персонализация, технологиите, изкуствения интелект и ро-

ботиката ще се появи епоха за развитие на обществото и цифровата личност в най-високия благороден смисъл на понятието, което носи морала от научното наследство и културата на цивилизацията, в което гражданинът с подобна идентичност е истински свободен, а не манипулиран информационно и ценностно чрез системите и технологиите.

Разширяващата се комплексност и интеграция на средства и процеси, системи и технологии, въведени в информационна среда, въздействат многомерно на способността за ефективно управление на информация и знание, доверяването на данните, опита и поведението. Но възникват въпроси за недостатъчна видимост на надеждността на информацията и системите между субекти и екипи, както и за трудностите на управление на растящата комплексност в облачни технологии, микроуслуги и сигурност. В този смисъл е необходимо интелигентно мислене и гъвкавост, които преодоляват барьерите на комуникация, информация и знание между бизнеса и потребителите, съответно - и стойностното ограничение от тях за ускоряване на предаването на бизнес ценност.

Иновациите не само поддържат и увеличават растежа, но разширяват конкуренцията на пазарите, обновяват технологиите и надграждат системите, защото съдържат новости с нова ценност и стойност.

Изследователски интерес и специален фокус ще продължават да са въпросите, информацията и знанието върху следните проблеми и случаи на:

- взаимовръзката на материалните и нематериалните икономически и социални стимули за принос чрез цифровизацията към активи на локални, национални и евростратегии;

- информационно-познавателните и ценностните индикатори, критерии и модели за цифровизация на системите (ТИС и СИС), практиките с тях и ефективността на социално-икономически приноси към локални, национални и евростратегии;

- процеси, явления и фактори за асоцииране на субекти с ефективност на принос към локални, национални и евростратегии, както и фактори, които са силно въздействащи и широко жизнено влиятелни за развитие и поява на нови полезни институции, както и за развитие на цифровата персонализация в пазарите и обществото.

Търсеното и представянето на сполучливи и правилни отговори изисква многомерна реалистичност и супервизия на решения за сложността и комплексността на подобни въпроси, проблеми, случаи и предизвикателства пред субекта, организацията и обществото. Защото информацията и знанието имат различен и многосистемен характер на приложение, жизнестойчивост и управление. Това изисква интелигентна интегрираност на подходи и взаимодействия в практиките, което предполага съответна интегрираност на професионална подготовка, висока обща култура и компетенции за интер-, и мултидисциплинарно критическо мислене, анализи, познание и управление.

Невъзможно е решаване на социални проблеми на обществото и устойчив икономически растеж на организацията и обществото без осигуряване на висококачествена икономическа продуктивност и конкурентоспособност. То е необходимо да започва с обучение и да завършва с висше образование, като се изграждат широко икономическо съзнание и икономическа идентичност на субекта, които съответстват на нивото на науката, техноло-гиите, инженеринга, пазарите и управлението в организацията, страната и ЕС.

Бележки

[1] Atanasov, N. 2016. Reliability of information and personalism. - In: "Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia", X International Academic Congress, The Federal University of Rio de Janeiro, UFRJ Press, Vol. II, 10-12 November, Rio de Janeiro, Brazil, PP. 120-127.

[2] NAVEX Global. 2021. WHITE PAPER – Navigating Emerging IT Risks in the Hybrid Work Environment. NAVEX Global, DARK Reading, September, USA, PP. 03-07.

[3] Пак там, PP.06-07.

[4] Moneva, M. 2021. Kapitalizam na raba na nervna kriza. Razgovor s Albena Azmanova ot Marta Moneva, V-k Kultura, S., Br.9 (2982), Noemvri, s. 23-44.

[5] WEF. 2020. There's no vaccine for the infodemic - so how can we combat the virus of

misinformation. World Vs Virus, Podcasts, *World Economic Forum*, Nov 26, www.weforum.org/podcasts/world-vs-virus/episodes/theres-no-vaccine-for-the-infodemic-so-how-can-we-combat-the-virus-of-misinformation.

Литература

1. Atanasov, N. 2016. Reliability of information and personalism. - In: "Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia", X International Academic Congress, The Federal University of Rio de Janeiro, UFRJ Press, Vol. II, 10-12 November, Rio de Janeiro, Brazil.

2. Harrington Star Company. 2021. The Most Influential Financial Technology Companies of 2021 – In: *The Financial Technologist*. Harrington Star Company, Issue 1, London, PP. 11-118.

3. Moneva, M. 2021. Kapitalizam na raba na nervna kriza. Razgovor s Albena Azmanova ot Marta Moneva, V-k Kultura, S., Br.9 (2982), Noemvri, s. 23-44.

4. NAVEX Global. 2021. WHITE PAPER – Navigating Emerging IT Risks in the Hybrid Work Environment. NAVEX Global, DARKReading, September, USA.

5. Sky News. 2022. Razkriha sazdatelite na COVID konspiratsiyata v SASHT: Nay-cesto propagandnite materiali seyat strah. *Sky News*, CCDH 23.01.22, 17,18 h., www.vesti.bg/temi-v-razvitiie/tema-koronavirus/razkriha-syzdatelite-na-covid-konspiraciiata-v-sasht-6136851.

6. WEF. 2020. There's no vaccine for the infodemic - so how can we combat the virus of misinformation. World Vs Virus, Podcasts, *World Economic Forum*, Nov 26, www.weforum.org/podcasts/world-vs-virus/episodes/theres-no-vaccine-for-the-infodemic-so-how-can-we-combat-the-virus-of-misinformation.

Nikolay Atanasov
University "Prof. Dr. Asen Zlatarov"
Department History and Philosophy
npatanasov@abv.bg

ПЪРВОНАЧАЛНИЯТ ОТЗВУК ОТ ОБЯВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ И АНЕКСИОННАТА КРИЗА ОТ 1908 ГОДИНА – ОТРАЗЕН В ОФИЦИОЗА НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ В. „ПРЯПОРЕЦ“

Петър Парушев

INITIAL REACTIONS AFTER THE PROCLAMATION OF THE INDEPENDANCE OF BULGARIA AND THE ANNEXATION CRISIS FROM 1908 – PUBLISHED IN “PRYAPORETS” – THE NEWSPAPER OF THE DEMOCRATIC PARTY IN BULGARIA

Petar Parushev

ABSTRACT: *The Present article aims to consider two important moments of the Balkan history that were published in “Pryaporets” – the newspaper of the Democratic party of Bulgaria during the period 1908 - 1910 – proclamation of the Independance of Bulgaria and the annexation of the Ottoman provinces - Bosna and Herzegovina from Austro – Hungary in 1908 and the international crisis that followed – The Bosnian (The Annexational). The consequential reactions after the events in Constantinople, in the Balkans and in The European capitals, reactions of the Great Powers, the Danube Monarchy actions, Russian, British, German and Ottoman diplomacy was submitted in the present article and they are based on different publications in the Bulgarian press. In the present research were used main scientific works on the topic, author’s articles and information from Ottomans, European and Russian newspapers published in “Pryaporets” newspaper.*

Key words: Bosnian crisis in 1908, The Independence of Bulgaria, Serbia and Ottoman Empire, compensations, international relations, annexation, Treaty of Berlin, Austro – Hungary, newspapers, “Pryaporets” – the newspaper of the Democratic party in Bulgaria.

Изясняването на събитията от есента на 1908 година в Княжество България и османската провинция Босна и Херцеговина, които нарушават установения с решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. ред на Балканите, са исторически проблеми, които продължават да представляват интерес за историческата наука и широката общественост.

Те са изключително важна част от обширната тематика за международните отношения в Европа в началото на ХХ век, свързани с политиката на Великите сили по избухналите кризи на Балканите и пътищата за тяхното разрешаване.

Настоящото изследване си поставя за цел да хвърли допълнително светлина върху акта на обявяване на българската независимост и анексията на османските провинции Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, разглеждайки първоначалния отзвук от тези събития, отразен във в. „Пряпорец“ – официоз на управляващата тогава в България Демократическа партия.

Множество научни статии, студии, монографии, мемоарни сборници са посветени на

един или друг аспект по разглежданата тема. Те са предмет и на редица индивидуални и колективни научни трудове.

При написването на настоящата статия е използвана достъпната научна литература по проблема и материали от българската и чужда преса, публикувани във в. „Пряпорец“ за периода 25 септември – 9 октомври 1908 година.

На 22.09.1908 г. княз Фердинанд с манифест обявява независимостта на Княжество България. Един ден след търновския акт, на 23 септември с.г., Австро-Унгария обявява анексията на Босна и Херцеговина, а на 24 септември Виена е последвана от гръцкото правителство, което провъзгласява присъединяването на автономния о-в Крит към Гърция. Тези събития създават остра криза на Балканите.[1]

В първия си брой, след обявяване на независимостта на Княжество България от Османската империя и анексията на провинциите Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, официозът на управляващата в България Демократическа партия, в. „Пряпорец“, публикува в раздела „Външна хроника“ информация, че

Портата е получила едновременно съобщенията за провъзгласяването на българската независимост и за присъединяването на Босна и Херцеговина към Австрия. Посочва се, че това обстоятелство допълнително затвърждава в османското обществено мнение вярата, че двете събития са били предварително уговорени и това усилва негативното настроение срещу Виена и София. В заключение се изтъква, че Младотурският комитет е заявил, че към настоящия момент няма да се занимава с Босненския въпрос, но ще обърне подобаващо внимание на акта на българската независимост, защото се предполага, че той може да предизвика усложнения за Цариград в Македония. В тази връзка е взето решение на заседание на министерския съвет османското правителство да протестира чрез своите посланици пред силите, подписали Берлинския договор. [2]

Вестник „Пряпорец“ констатира, че турската преса се занимава и с поведението на държавите, подписали Берлинския договор, във връзка с действията на София и Виена. Цитира в. „Йени Газета“, орган на великия везир, според който отговорът на Високата порта на австрийската нота за анексията на провинциите Босна и Херцеговина ще бъде съобщен в една окръжна телеграма чрез османските посланици и на силите, създали Берлинското статукво, защото проблемът е станал международен и това предполага той да бъде разгледан на специален конгрес, като конкретните въпроси за обсъждане на него трябва да бъдат предварително уточнени. [3] Тази информация се доизвива от българския официоз, който пише за среща между външните министри на Франция и Русия – Стефан Пишон и Александър Изволски, на която те са обсъдили въпроси, които могат да бъдат разгледани на международна конференция по повод проблемите на Изтока. Вестникът отбелязва, че решение за провеждане на такъв форум ще бъде взето след среща на А. Изволски с английския министър-председател Хърбърт Аскуит и външния министър Едуард Грей. [4]

Макар разговорите между двамата дипломати да не са завършили и в политическите кръгове да не е изнесена информация за постигнатите договорености, според агенция „Ройтерс“ е било обсъждано положението в Изтока, като външните министри са признали нуждата от организирането на един международен форум, на който да се разгледа широк кръг от въпроси. Информационната агенция

посочва още, че силите са дали или ще дадат общи декларации, с които отново ще заявят, че изменение на Берлинския договор не може да се осъществи без съгласието на страните, които са го подписали. [5]

В специална рубрика – „Чуждият печат за българската независимост“, са представени отзивите в турския и европейския печат за двете събития, които разклащат установеното с Берлинския конгрес статукво на Балканите. Вестник „Шурай Умет“, орган на младотурския комитет, констатира, че „... новината за провъзгласяването на независимостта на България е естествено последствие от лошата тридесетгодишна администрация“. В материала се посочва, че така създалата се ситуация представлява едно предизвикателство към силите (страните), подписали Берлинския договор. Изтъква се, че те без съмнение ще бъдат против българските действия, а османският народ и армия няма да останат безучастни и ако се наложи, ще защитят с оръжие накрънените си права и честта на Империята. В тази връзка, анализирайки публикации и в други турски вестници, „Пряпорец“ обобщава, че „...цялата преса съветва да се пази спокойствие“. Печатният орган разглежда също и „Босне-Херцеговинския въпрос“, като посочва, че някои издания отдават случването на тези събития (обявяването на Независимостта и анексията на провинциите Босна и Херцеговина – бел. авт.) „...върху Тройния съюз и се надяват Англия да се противопостави“.

В същия брой в. „Пряпорец“ разглежда и някои английски вестници, които публикуват материали във връзка с българските и австрийските действия. Според информация в „Морнинг Пост“ евентуалните постъпки, които биха направили от Лондон пред София и Виена, не би трябвало да доведат до нарушаване на европейския мир, като според изданието най-важният въпрос, който изисква незабавно разрешаване, е как да се възстанови съгласието, и по възможност хармонията между Силите, без да се прибегва до военно решение, а само чрез средствата на дипломатията. Вестник „Дейли График“ посочва, че Англия преди да вземе участие в международна конференция, която ще трябва да уреди възникналите спорни въпроси, ще изиска от Цариград достатъчни компенсации за някои изменения на Берлинския договор, които биха накрънили британските интереси. Изтъква се още, че английското правителство няма по никакъв начин

да извини и одобри „...тия незаконни и незащитими действия“, извършени от България и Австро-Унгария, и отношенията с тези две страни „...ще бъдат, по всяка вероятност обтегнати дълго време“. За „Дейли Нюз“ България е уредила провъзгласяването на своята независимост по начин, който засвидетелства „за най-голямото безчестие на нейните държавни мъже“. Причината за това твърдение е, че София е избрала за съюзници Австро-Унгария и Германия, „...най-лошите неприятели на народната свобода, без да послуша нееднократните съвети на Англия“. Вестникът в заключение посочва, че Лондон не може да признае една промяна, „която влече подире си нарушението на Берлинския договор, без съгласието на ония сили, които са го подписали“, както и че Англия може да докаже своето приятелство на Османската империя като ѝ помогне да „поддържа един почтен мир и да изтръгне всички възможни компенсации...“.[6]

В тази връзка в „Пряпорец“ от 27.09.1908 г. публикува едно изказване на английския министър-председател Х. Аскуит, в което той заявява, че Англия ще уведоми Австро-Унгария и България, че не им е позволено да нарушават грубо по такъв начин Берлинския договор, без да уведомят силите, които са го подписали и да са взели тяхното мнение. Х. Аскуит потвърждава подкрепата на британското общество към Младотурската революция и управление, които според него „...са превърнали Османската империя в свободна държава“, като допълва, че българските и австрийските действия разтърсват устоите на новата власт и естествено предизвикват негодувание в Цариград. Английският министър-председател уверява турските управляващи, че неговото правителство ще направи всичко по силите си да се защитят интересите на Османската империя. В тази връзка той изтъква, че още преди да е получено австро-унгарското съобщение, касаещо Босна и Херцеговина, на австрийския външен министър барон Алоис Ерентал „е било обърнато внимание“, от страна на английското правителство, върху разпоредбите на протокола от 17 януари 1871 година, приложен към Лондонската конвенция от с.г., в който Австро-Унгария е страна. В протокола се съдържа клауза, според която никоя сила не може да нарушава договореностите без съгласието на останалите контрагенти. [7]

Английският външен министър Е. Грей в свое изявление посочва, че Лондон не може да признае правото „на никоя сила или държава

да изменя един международен договор, без знанието на другите участници в него“. В този смисъл британската дипломация не може да признае резултатите от една такава акция, докато не получи мнението на останалите страни, особено на Турция, която е непосредствено заинтересована по въпроса. Е. Грей смята, че при разглеждане на Берлинския договор трябва да се уважат турските интереси и закони, с което потвърждава думите на премиера. Той говори още, че Англия не иска събитията на Балканите, във връзка с българската независимост и анексията на Босна и Херцеговина, да доведат до напрежение и търсене на военно решение на възникналите проблеми, както и до нежелани промени във вътрешното положение на империята. Според английския външен министър тези промени могат да компрометират всички предприети реформи в страната от новото управление и „да повърнат в Македония и Армения някогашното плачевно положение“. В заключение Е. Грей изтъква, че според него няма основания да се вярва, че случилото се на Балканите ще наруши мира, защото промените не са толкова съществени. Той дава пример с България, която от автономна е станала независима, но разликата „от материално гледище не е толкова голяма“. [8]

В същия брой на вестника е изведено едно изказване на император Франц Йосиф I по повод анексията на османските провинции, която той нарича „една гаранция за настоящите притежания на монархията“, и посочва, че „веригата, която свързва 30 години Босна и Херцеговина с Австро-Унгария, става неразрушима“. Франц Йосиф изтъква, че вече може да започне формирането на конституционни институти, които да отговорят на нуждите на населението, и да се създаде едно ясно юридическо положение в присъединените провинции, като се гарантира стабилността в региона. Междувременно австро-унгарският владетел издава указ, в който се посочва, че наборите от провинциите, влизащи в австро-унгарската армия, ще полагат клетвата, предвидена в нея, и формиранията и службите ще се назовават в бъдеще „императорски и кралски“. [9]

Ф. Йосиф, смята че решението на Виена за оттеглянето на нейните войскове части от санджака Нови Пазар е в интерес на Европа и дава едно неоспоримо доказателство, че Австро-Унгария не се стреми към териториални завоевания. Той отбелязва, че благодарение на съюза на Хабсбургската монархия с Германия и

Италия и на приятелските отношения с другите сили, Виена може по най-добрия начин да помогне за поддържането на мира. Това му изявление се потвърждава от един материал във в. „Кьолнише Цайтунг“, който според „Пряпорец“ е „*произвел върху официалните и младотурските кръгове едно извънредно силно впечатление*“. В него се казва, че Берлин ще подкрепи Виена по въпроса за присъединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария, защото тия земи са владени от нея в продължение на 30 години. Освен това в Цариград са получили притеснителна информация от Сараево, че при обявяването на анексията населението в провинциите е „*било спокойно и дори зарадвано*“. [10]

Вестник „Пряпорец“ публикува и едно изказване в австро-унгарската комисия по външна политика, дошло след експозе на барон А. Ерентал, в посока защита на анексията на Босна и Херцеговина и ползата от това дело за Виена. В него се посочва, че резултатът ще е „*да се измъкне земята из под краката на сърбите*“, които, възползвайки се от номиналния суверенитет на Султана, изказват и поддържат съмнения относно стабилността на австрийската окупация. Изтъква се още, че от момента, в който силите, подписали Берлинския договор, дават на Хабсбургската монархия мандат да окупира Босна и Херцеговина, вече не е възможно да има някакво съмнение, че така съдбата на две провинции се свързва по един траен начин с тази на Австро-Унгария. Освен това уреждането на въпроса за Босна и Херцеговина се извършва по такъв начин, че да не се накърни престижът на Османската империя. Оттеглянето на австрийските войски от Новопазарския санджак е практически една скъпа компенсация за Цариград и доказателство за доверието, което Виена изпитва към установения нов режим в империята. Изтеглянето на войските е в същото време и „*опровержение на всички загадки за някакви си мними амбициозни намерения за завоевания от австро-унгарска страна*“. [11]

Руската преса също е ангажирана с темите за анексията на османските провинции и обявяването на българската независимост. В „Пряпорец“ е изведена уводната статия на в. „Россия“, която е посветена на последните балкански събития. Мнението, защитено в нея, е че решението на австро-унгарското правителство да присъедини Босна и Херцеговина и да оттегли войските си от Новопазарския сан-

джак, както и провъзгласяването на независимостта на България, са големи нарушения на Берлинския договор. Изтъква се, че този договор съдържа доста постановления, които, макар да имат временен или преходен характер, тежат на Русия, но тя не е побързала да ги отмени. Руското правителство се е грижело преди всичко за запазването на мира и се е ръководело от международните норми, утвърдени на конференцията от 1871 г., по силата на които договорът може да бъде изменен само с общото съгласие на държавите, които са го подписали – особено при настъпване на събития, които засягат не само неговата законна страна, но и общото състояние на международните отношения.

Провъзгласяването на Царство България е желано историческо дело, но този акт на София, който може да повлече след себе си и други изменения в съществуващия порядък на Балканите, не трябва да причини сътресения и международни усложнения. За да се постигне това, най-естественият път, се посочва в статията, е да се подложи този въпрос на разглеждане на една конференция с участие на държавите, които са подписали Берлинския договор. Има основание да се вярва, че силите ще се съгласят да се свика такъв международен форум, който да уреди балканските работи и да възстанови равновесието на Балканския полуостров. [12]

Седмица след събитията, на 30.09.1908 г., в. „Пряпорец“ препечатва статия от английския „Таймс“, в която се констатира, че „*...в последните 48 часа общото положение се е значително подобрило, но остава все така сериозно. Даже в някое отношение то ще продължава да бъде обезпокоително, повече от всеки друг път, за един неопределен период...*“. От друга страна се посочва, че съществуват неоспорими признаци, че великите сили работят в полза на мира и тези действия се одобряват от общественото мнение. Вестникът цитира и английския външен министър Е. Грей, който е заявил, че „*...Първата цел на нашата политика в настоящата криза, е поддържането на закона. Освен това, ние желаем още две неща – поддържането на мира и симпатиите за правителството, което даде реформи на Турция*“. [13]

Премиерът Х. Аскуит в свое изказване в Камарата на общините по „*балканските работи*“ също обръща внимание на въпроса за спазването на разпоредбите на подписаните международни договорености. Той заявява, че

Англия не може да признае измененията на Берлинския договор, които са направени от една сила, без съгласието на останалите контрагенти, и посочва, че интересите на Османската империя, а и на някои други сили „могат да бъдат увредени от станалите напоследък промени“. Х. Аскуит изтъква, че Англия е за едно справедливо решение, по миролюбив начин, чрез свикване на международна конференция. Той се обръща към тези, които чувстват, че интересите им са накърнени от събитията на Балканите, с призив „да не ускоряват кризата и за в бъдеще да покажат умереността и въздържаността си“, която са демонстрирали до момента, за да могат да разчитат, че желанията и интересите им ще бъдат взети предвид. [14]

Вестник „Пряпорец“ обобщава и информация от османската преса на 01.10.1908 г., и констатира приятелското държание на всички сили спрямо империята. „Йени Газета“ изказва удовлетворението си от „държанието на Германия“, в. „Тан“ информира, че германското и френското правителство имат един и същ възглед за събитията на Изток, а в уводна статия във в. „Сабах“ се казва, че Италия би подкрепила позицията на Англия, Франция и Русия. Друга важна тема, която османските вестници разглеждат, са постъпките, направени от австро-унгарския посланик в Цариград, маркиз Йохан фон Палавичини, пред Високата порта по повод бойкота (след анексията на провинциите Босна и Херцеговина) на търговците от Хабсбургската монархия и на най-разпространените вносни австро-унгарски стоки (захар, фесове, бира и др.), както и на дейността на австрийското параходно дружество „Лойд“ в Османската империя. Дипломатът е поискал от великия везир да се вземат мерки от османското правителство за прекратяване на тези действия и е посочил, че ако бойкотът не се прекрати, това ще доведе до влошаване на отношенията между Цариград и Виена. Великият везир е отговорил, че ще разпореда администрацията да вземе необходимите за случая мерки. Няколко дена по-късно пресата информира, че полицията е унищожила много афиши, агитиращи за бойкота и забраняващи на османските поданици да купуват стоки от австрийските магазини и да изпращат писма и колети по австрийската поща. [15]

В следващия си брой в. „Пряпорец“ доразвива темата и анализира последните събития в тази връзка. Според изданието направените

сериозни постъпки от страна на австро-унгарския посланик пред Портата, по повод бойкота на австрийските стоки и параходите на дружеството „Лойд“, са произвели дълбоко впечатление в Цариград. Посочва се, че Високата порта полага сериозни старания за потушаване на бойкотното движение, макар някои от османските вестници още да не са свалили рубриците си, призоваващи за бойкота, и да продължават агитацията, даваща по-видим резултат в провинцията. Извежда се на преден план фактът, че митинг в полза на бойкота не е бил много посетен и се прави изводът, че населението е проявило признаци, „по които може да се съди, че бойкотното движение отслабва и съвсем ще престане, след като Портата разпореда властите да не допускат да се възбуждат духовете“. [16] Дава се и пример със забраната на един австрийски кораб да стовари пощата в Триполис (Гърция) и Сирия, вследствие на което интересите на османските търговци там се засягат, а в резултат цената на определени стоки и артикули започва да се покачва. Основният резултат от това е появата на недоволство сред населението. [17]

В първите дни на месец октомври 1908 г. в. „Пряпорец“ излиза с уводна статия, в която разглежда въпроса за обявяването на българската независимост и компенсациите, които българската държава трябва да даде на Цариград, за да бъде уреден актът за отхвърляне на васалитета на Княжество България към Османската империя. В нея се казва, че новото положение в България се оценява в съответствие с реалните факти и през последните 10–15 години практически нейният междудържавен статут се издига над ограниченията, поставени от решенията на Берлинския конгрес. Изтъква се, че самите велики сили, подписали договора от 1878 г., в отношението си към България признават това създадено от усилията на българския народ положение и не отказват на младата държава почти нито едно от правата и почестите, с които се ползват напълно независимите държави. В същото време се посочва, че има проблеми и недоразумения, като това с дипломатическия ни агент в Цариград, произтичащи от несъответствието между действителното междудържавно положение на България и съществуването на една остаряла формула, наложена от Берлинския договор, които могат да създадат пречки за мирните отношения между двете държави. Тържественият акт на обявяване на независимостта в Търново за-

винаги премахва съществуващата неопределеност в междудържавните отношения между България и Османската империя и поставя Княжеството на равно с другите суверенни държави, но той не променя границата между двете страни и не доведе до никакви материални загуби за султана. Ето защо, според в. „Пряпорец“, голямо учудване буди въпросът дали българската държава дължи компенсации на Империята след обявяването на независимостта си, като авторът посочва, че няма никакво основание за това: „България не мисли да плаща своята независимост с никакви материални компенсации, колкото и да са желателни те за тогова и оногова“. [18]

Европейската дипломатия обаче обсъжда варианта с изплащането на компенсации на Цариград, като възможност за решаване на кризата на Балканите, породена от действията на България и Австро-Унгария. Това съобщава А. Изволски пред пресата в руското министерство на външните работи. Според руския първи дипломат трябва да се намери начин да се даде на Османската империя „една легална и достатъчна компенсация“ и присъединяването на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария трябва да се счита за свършен факт. А. Изволски изтъква, че единственият начин, по който ще може да се осигури компенсация на Турция, е финансов, като е възможно това да стане под формата на един гарантиран заем. В същата информация на в. „Пряпорец“ се посочва, че Италия и Германия ще подкрепят Англия, Франция и Русия по въпроса за свикването на международна конференция за разрешаване на кризата на Балканите. Вестникът допълва, че е настъпило развитие във виждането на английския външен министър Е. Грей по темите, които ще се обсъждат на форума. По-рано той е искал нейната програма да се ограничи само по въпросите за България и Босна и Херцеговина, но вече разглежда възможността в нея да се включат и проблемите за присъединяването на о. Крит към Гърция и породените искания на Сръбското кралство, в резултат от анексията на османските провинции от Австрия. Е. Грей смята, че конференцията трябва „задължително да потвърди законния и задължителен характер на международните договори“. [19]

Темата се продължава в броя от 04.10 1908 г. на в. „Пряпорец“, в рубриката „Външна хроника“. Представено е комюнике на английското министерство на външните работи, в което се посочва, че е постигнато пълно съгласие

за мерките, които трябва да се обсъдят на предстоящата конференция. Тя трябва да е строго ограничена и да се занимава само с въпросите, които произлизат от скорошното нарушаване на Берлинския договор. Първата ѝ задача се предвижда да бъде въпросът, отнасящ се до обезщетението, което трябва да се даде на Османската империя, и по този въпрос, констатира вестникът, има пълно единодушие между силите. Ще се обсъдят още възможностите за даване на гаранции за запазване на мира и намирането на средства да се направят отстъпки „върху изказаните желания“ от младите балкански държави, но без това да стане за сметка на Цариград. По-нататък в информацията се казва, че вероятно на конференцията ще бъде разгледан и Критският въпрос, макар той да е изключен от предварителната програма, понеже силите покровителки на о. Крит все още обсъждат евентуалните си действия. [20]

В продължение на темата за свикването на международна конференция и въпросите, които тя ще разглежда, „Пряпорец“ помества публикации от вестниците „Йени Газета“ и „Шурай Умет“. От тях става ясно, че османската преса защитава тезата, че Цариград трябва да определи програмата на конференцията, като в нея трябва да влязат босненският и българският въпрос, а в противен случай Империята не би взела участие във форума, защото разширяване на неговата програма би означавало разделението на държавата. И двете издания посочват, че заради присъединяването на Босна и Херцеговина Австро-Унгария трябва да се откаже от пощенските и капитулационни права в Османската империя и да поеме съответстващия на частта на Босна османски дълг. Вестник „Икдам“ пък информира, че Високата порта все още не е получила официално съобщение от А. Изволски и руската страна, кои въпроси освен българския и босненския ще бъдат разгледани на конференцията. [21]

След оповестяването на английската позиция за провеждането на международната конференция, в. „Пряпорец“ прави анализ как се променят нагласите и общественото мнение в Османската империя по отношение на подкрепата, която получава от Лондон. В материала се казва, че турците губят своите надежди, възлагани на английската политика, и постепенно настъпва едно разочарование, но нито в печатните правителствени издания, нито в тези на Младотурския комитет, нито пък в останалата

турска преса се изказва открито мнение по този повод и като че ли няма желание да се признае публично това обстоятелство. Посочва се още, че някои защитници на английската политика още твърдят, че Османската империя може да се облегне на Англия и да възложи надеждите си на нея, тъй като между двете държави има определени споразумения. В заключение се обобщава, че и в тези кръгове, които твърдят гореизложеното, се проявява разочарование, което се изразява в обстоятелството, че и те по възможност избягват да говорят на тая тема. За пример се дава вестник „Икдам“, който не е публикувал скоро нито една уводна статия върху външната политика, от момента, в който се появи програмата за конференцията. [22]

В подкрепа на изложената теза в „Пряпорец“ представя някои публикации в османската преса. Например „Йени-Газета“ в уводната си статия констатира, че надеждите, които Турция е възлагала на Европа след възстановяването на конституцията, не са се оправдали. В нея се казва още, че комюникето на английското министерство на външните работи е съставено на един дипломатически език, *„за да се запази и погъделичка честолюбието на турците, както и да се подслади горчивото естество на програмата на конференцията“*. „Йени-Газета“ посочва, че Османската империя няма да отиде на конференцията *„с вързани ръце и затворени очи“*. Друг турски вестник – „Серветифунун“, критикува програмата на конференцията, като посочва, че *„по отношение на турците е оказвано приятелство на думи, които от предпазливите хора винаги са били приемани с резерви, но на конференцията ще стане явно кои са приятели и кои неприятели“* на Османската империя. [23]

В следващия си брой, от 07.10.1908 г., в „Пряпорец“ в своята уводна страница разглежда взаимоотношенията между София и Цариград в периода след обявяване на българската независимост. В началото на материала се обръща внимание на слухове за една предстояща война между България и Османската империя, но вестникът констатира, че става дума за *„тревожен шум“*, породен от *„лекомислено и безразсъдно надуване и фалишво осветление на фактите, както и на тенденциозно представяне“* на съществуващото положение, и че *„едно успокоение започва да обладава разтревожените духове“*. Посочва се

също така, че една идея бързо завладява умовете – възникналите конфликти между двете съседни държави да се уредят по мирен път, от самите тях, без външна намеса, защото натрупаният опит показва, че посредниците, макар да се представят за искрени и безкористни приятели и на едната, и на другата страна, винаги се възползват и гледат собствените си цели и интереси. Ето защо – завършва статията, необходимо е преди неканените посредници да застанат на масата на преговорите, България и Османската империя да са изгладили конфликта и споразумението да бъде реален факт, което ще бъде в интерес на запазването на общия мир. [24]

По повод слухове за една предстояща война между двете държави, българският официоз цитира печатния орган на младотурския комитет „Шурай Умет“, който публикува статия, озаглавена „Война или мир“. Авторът ѝ „перифразирайки“ нотата на Портата до силите, по повод въоръжението на българите казва, че Портата и османският народ са доказали, че не искат война, въпреки нарушението на Берлинския договор от България и Австро-Унгария. Но отговорът на това поведение са представянето програмата на конференцията и българските военни приготовления, които притесняват Цариград. В тази връзка се посочва, че уважение от неприятеля се получава не с даване на приятелство, а с демонстриране на добри военни способности. Изтъква се, че това става на фона на появилите се в империята войнствени настроения, които са породени от накърненото от обявената програма на конференцията национално честолюбие на турците, но желанието да се запази мира надделява над войнствеността, и въпреки взетите военни мерки, Османската империя ще се реши да воюва само, ако бъде непосредствено предизвикана или вследствие на голямо отчаяние. Ето защо вестник „Шурай Умет“ препоръчва на силите и на балканските държави да се избягва всяко по-нататъшно засягане на турското национално честолюбие. [25]

Вестник „Пряпорец“ публикува и друга информация, в която Високата порта се опитва да разсее притесненията на силите в Европа и на съседните държави от предприетата мобилизация от султанската армия. Османското правителство посочва, че взетите от него военни мерки и приготовления не са извънредни, а се осъществяват на база предварително взето решение за превъоръжаване на артилерийските

дивизиони с по-модерни и скорострелни оръдия и допълване на запасите им от муниции. Изтъква се, че свикването частите на низама и редица [26] е свързано с попълването на състава на армията, поради настъпилото редовно уволнение на войници с изтекъл срок на служба и за подобряване на общата военна подготовка. [27]

Основен акцент на страниците на вестника, две седмици след обявяването на българската независимост и анексията на провинциите Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, продължава да бъде темата за свикването на международна конференция, която да разгледа тези нарушения на Берлинския договор, както и нейната програма. На нея е посветено и нощното заседание на Портата от 07.10. с.г., от което става ясно, че не се достига до формулирането на отговор от турска страна до великите сили и на следващия ден той е трябвало да бъде допълнен и преработен. Този проект на отговор, информира в рубриката си „Външна хроника“ в. „Пряпорец“, според информация, получена от „портенските кръгове“ в османската столица, предстои да бъде одобрен в близките дни. В публикацията се изтъква още, че управляващите в Цариград са достигнали до извода и убеждението, че програмата на конференцията „не е съвсем неудобна за Турция“, понеже от нея няма да се искат никакви компенсации, каквито Сърбия и Черна гора няколко пъти вече са декларирали пред Високата порта.

Представена е и австро-унгарската позиция относно провеждането на международния форум. Тя се обсъжда по време на заседанието за приемане бюджета на Министерството на външните работи в австрийския парламент. От дебата става ясно, че до този момент Виена не е получила покана за участие в него. Посочва се, че „от само себе си се разбира“, че Хабсбургската империя ще присъства на конференцията, но само ако въпросът за анексията на Босна и Херцеговина бъде изключен от нейната програма, защото той трябва да бъде уреден в отделни разговори с Османската империя. Австрия е и против обсъждането на възможностите за даване на компенсации на Сърбия и Черна гора от Цариград.

В. „Пряпорец“ информира и за позицията по проблемите в Близкия изток и пътищата за тяхното разрешаване на съюзника на Австро-Унгария – Германският райх. В тронното си слово пред пруските депутати император Вил-

хем II обръща внимание и на „балканските работи“. Според него те изискват вниманието на Европа и макар Германия да е най-малко заинтересована и засегната от тях, в сравнение с другите велики сили, трябва да им направи сериозен анализ и оценка. Императорът изтъква, че Германия е солидарна със съюзниците си и ще съдейства за разрешаването „по един справедлив и миролюбив начин на възникналите сегашни мъчнотии“. [28] Германската подкрепа е важна и за Русия, чиято дипломация още от първите дни на кризата работи за провеждането на международен форум, където да се разгледат всички проблемни въпроси, включително Дарданелският, свързани с нарушаването на статуквото, установено с Берлинския договор. Ето защо след визитите си в Лондон и Париж, където според в. „Пряпорец“ руският външен министър А. Изволски е „сполучил да постигне едно съглашение“ и „едно пълно споразумение“ между Русия, Англия и Франция по всичко, което касае конференцията, той се отправя към Берлин. Неговата цел е там да постигне същото съгласие, за да може силите да се споразумеят преди нейното провеждане.

Междувременно сигналите, идващи от Портата по въпроса за конференцията и нейната програма, са противоречиви. На поредното заседание на министерския съвет, от 08.10., отново не е взето окончателно решение за отговора на Цариград относно програмата на предстоящия форум, който да бъде представен на силите, подписали Берлинския договор. Изказват се дори съмнения, че конференцията ще бъде проведена, поради факта, че Австро-Унгария иска да вземе участие в нея едва след като постигне едно предварително споразумение с Османската империя. [29]

В крайна сметка дипломатическото уреждане на българската независимост и анексията на провинциите Босна и Херцеговина, започнало през есента на 1908 г., приключва след като Османската империя започва да води отделни преговори с България и Австро-Унгария, завършили с подписването на двустранни споразумения със София и Виена.

Разгледаните в настоящата статия публикации от различни османски и европейски вестници са основно част от рубриката „Външна хроника“ на в. „Пряпорец“. Изданието естествено печата и собствени редакционни текстове – уводни статии или авторски материали, които изцяло имат за цел да защитят действията на българското правителство и провежданата от него политика.

В броя си след обявяването на българската независимост и анексията на османските провинции Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, вестник „Пряпорец“ поставя основния си акцент върху реакциите на официалните османски кръгове и преса, които търсят причините за създаването на положението.

От самото начало на избухналата криза се проследява и анализира темата за свикването на международна конференция, която да реши появилите се проблеми на Балканите. Това се прави чрез авторски публикации, анализи, препечатване на материали от чуждата преса, които разглеждат този въпрос, а постепенно неизменна част от него става и дебатът за програмата на форума.

Вестник „Пряпорец“ обръща основно внимание на информацията в английската преса, свързани с протурската позиция и подкрепата, която официален Лондон оказва на младотурския режим. Изданието разглежда и действията на Виена след анексията, плановете на Хабсбургската монархия за провинциите Босна и Херцеговина и отношенията между двете империи.

Важно място на страниците на вестника заемат темите за подкрепата, която Берлин оказва на съюзничката си Австро-Унгария по въпроса за анексията, позицията на Русия и дипломатическите совапки на нейния външен министър А. Изволски из европейските столици, в търсене на решение на избухналата нова криза в Близкия изток, и за нарушеното статукво, установено от Берлинския договор.

Голямо е вниманието, което се отделя и на въпроса за компенсациите, които България трябва да даде на Османската империя, в замяна на признаването от Цариград на независимостта на Княжеството. Друг проблем, който присъства в почти всички броеве на вестника през разглеждания период, е османският бойкот на австрийските стоки и фирми в отговор на действията на Дунавската монархия. Ясно се вижда, че османската преса играе важна роля във формирането на отрицателните нагласи в турското обществено мнение към Виена.

В заключение може да се обобщи, че в „Пряпорец“, официозът на Демократическата партия в България, представя изключително подробно на своите страници първоначалния отзвук от обявяването на българската независимост, анексията на провинциите Босна и

Херцеговина от Австро-Унгария и избухналата нова международна криза в резултат на действията на София и Виена през есента на 1908 година.

Бележки

1. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломатия 1879 – 1913., С., 1994, с. 386-388
2. в. „Пряпорец“, 25.09.1908 г., бр. 110
3. в. „Пряпорец“, 27.09.1908 г., бр. 111; 30.09.1908 г., бр.112.
4. в. „Пряпорец“, 25.09.1908 г., бр. 111.
5. в. „Пряпорец“, 02.10.1908 г., бр. 113
6. в. „Пряпорец“, 25.09.1908 г., бр. 110.
7. в. Пряпорец, 27.09.1908 г., бр.111.
8. в. Пряпорец, бр.111.
9. в. Пряпорец, бр.111.
10. в. Пряпорец, бр.111.
11. в. Пряпорец, бр.111.
12. в. Пряпорец, бр.111.
13. в. „Пряпорец“, 30.09.1908 г.,бр. 112.
14. в. „Пряпорец“, 02.10.1908 г.,бр. 113.
15. в. „Пряпорец“, бр. 113; 04.10.1908 г.,бр.114.
16. в. „Пряпорец“, 07.10.1908 г., бр.115.
17. в. „Пряпорец“, бр.115.
18. в. „Пряпорец“, 02.10.1908 г.,бр.113.
19. в. „Пряпорец“, бр. 113.
20. в. „Пряпорец“, 04.10.1908 г., бр.114.
21. в. „Пряпорец“, бр.114.
22. в. „Пряпорец“, 07.10.1908 г., бр.115.
23. в. „Пряпорец“, бр.115.
24. в. „Пряпорец“, бр.115.
25. в. „Пряпорец“, бр.115.
26. *Низам* – войници на редовна служба в армията; *Редиф* – войници зачислени в запаса на въоръжените сили.
27. в. „Пряпорец“, 09.10.1908 г., бр.116.
28. в. „Пряпорец“, бр.116.
29. в. „Пряпорец“, бр.116.

Литература

1. в. „Pryaporets“, 25.09.1908 g., br. 110.
2. в. „Pryaporets“, 27.09.1908 g., br. 111.
3. в. „Pryaporets“, 30.09.1908 g., br. 112.
4. в. „Pryaporets“, 02.10.1908 g., br. 113.
5. в. „Pryaporets“, 04.10.1908 g., br. 114.
6. в. „Pryaporets“, 07.10.1908 g., br. 115.
7. в. „Pryaporets“, 09.10.1908 g., br. 116.
8. Statelova E., R. Popov, V. Tankova. Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879 – 1913., S., 1994.

Petar Stoyanov Parushev Ph.D.
University “Prof. d-r. Assen Zlatarov”, Burgas
Department History and Philosophy
Bul “Prof. Yakimov” № 1

**БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ И АНЕКСИОННАТА КРИЗА
ОТ 1908 ГОДИНА – ПРОБИВ В СТАТУКВОТО, УСТАНОВЕНО С БЕРЛИНСКИЯ
ДОГОВОР ОТ 1878 ГОДИНА**

Петър Парушев

**THE INDEPENDANCE OF BULGARIA AND THE ANNEXATION
CARD OF 1908 – A BREAKTHROUGH IN THE STATUS QUO THAT WERE ESTAB-
LISHED WITH THE TREATY OF BERLIN FROM 1878**

Petar Parushev

ABSTRACT: *The present article aims to consider one significant moment of the Balkan history – the annexation of the Ottoman provinces - Bosna and Herzegovina from Austro – Hungary in 1908 and the international crisis from the 1st decade of 20 century - The Bosnian. The annexation act was preceded by the proclamation of the Independence of Bulgaria. The Treaty of Berlin – a guarantee for the status quo was breached by Sofia and Vienna 30 years later.*

The diplomatic preparation of the annexation of the Ottoman provinces Bosna and Herzegovina from Austro – Hungary, the actions of Danube monarchy and its Minister of Foreign Affairs – Alois Aehrenthal, his conversations with the Russian Minister of Foreign Affairs – Aleksandar Izvolsky was considered in the research. Reactions and positions of the Ottoman Empire, Great Britain and Russia were considered in the context of the Great Powers's opposition of the military – political blocs in Europe – The Entente and the Central Powers as an interested parties during the Balkan crisis.

Main scientific works and published documents on the topic were used in the research.

Key words: Bosnian crisis 1908; The Independence of Bulgaria, Ottoman Empire, compensations, international relations, annexation, The Treaty of Berlin, Austro – Hungary, Alois Aehrenthal, Alexander Izvolsky;

Изясняването на събитията от есента на 1908 година в Княжество България и османската провинция Босна и Херцеговина, които нарушават установения с решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. ред на Балканите, са исторически проблеми, които продължават да представляват интерес за историческата наука и широката общественост.

Те са изключително важна част от обширната тематика за международните отношения в Европа в началото на ХХ век, свързани с политиката на Великите сили по избухналите кризи на Балканите и пътищата за тяхното разрешаване.

Настоящото изследване си поставя за цел да хвърли допълнително светлина върху въпросите, породени от обявяването на българската независимост от Османската империя и анексията на Босна и Херцеговина от Хабсбургската империя.

Множество научни статии, студии, монографии, мемоарни сборници са посветени на един или друг аспект от тези въпроси. Те са

разглеждани в редица индивидуални и колективни научни трудове.

При написването на настоящата статия е използвана достъпната научна литература по проблема.

Корените на политическите събития от началото на ХХ век, разтърсили Балканския полуостров, логично трябва да се потърсят в края на 70-те години на ХІХ век и последната Руско-турска война, завършила с прелиминарния мирен договор от Сан Стефано – 19.02./03.03.1878 г., който донася свободата и независимостта на младите балкански нации и държави.

Според клаузите на мира България се конституира като самоуправляващо се трибутарно княжество под суверенитета на н.в. султана, а Сърбия, Черна гора и Румъния се признават за независими държави.[1]

Създаването на Санстефанска България като голяма южнославянска държава, простираща се между р. Дунав, Черно и Егейско море и намираща се под руско влияние, е фактът, с

който не са съгласни останалите европейски сили и най-вече дипломатите на Австро-Унгария и Великобритания: първите, поради заплахата за стратегическите им интереси на Балканите, а вторите – заради контрола над Пролливите. [2]

Усилията на Русия да се договори с Австро-Унгария не дават резултат, поради амбициите на граф Андраши и на австро-унгарската дипломация да не допуснат в никакъв случай утвърждаването на руско влияние в източната част на Балканите. Аргументите, с които си служат във Виена, само издават желанието на австрийската дипломация да ограничи руските позиции в Европейска Турция. Освен това между двете империи има сключено тайно споразумение, подписано в Райхшат през юли 1876 г., с което Русия поема ангажимент да не създава силно славянско княжество на юг от р. Дунав, макар че тогава това се отнася за Сърбия. [3]

През юни 1878 г. по инициатива на Австро-Унгария в германската столица Берлин е свикан конгрес на държавите от европейския ареопаг. Целта е да се обсъди статуквото на Балканския полуостров след Руско-турската война и да се узаконят промените. Домакинът Бисмарк и другите участници във форума търсят не задоволителни за балканските народи решения, а компромиса помежду си. [4] Конгресът завършва на 1/13.07.1878 г. с подписване на Берлинския договор. Според него „ябълката на раздора“ Санстефанска България е разпокъсана и остава автономна държава под сюзеренитета на султана, а решаването на Източния въпрос и съдбата на териториите на европейска Турция е оставено за решаване на покъсен етап.

Берлинският конгрес не само създава база за бъдещи национални противоречия на Балканите, но и запазва по-голямата част от европейските турски владения от разпределяне между действителните наследници – балканските народи., т.е. Конгресът „замразява“ установеното чрез решенията си териториално статукво с цел да остави открит въпроса за евентуална бъдеща намеса на силите съобразно техните по-конкретни цели. В тогавашния момент те още не са готови за кардинални решения и промени по Източния въпрос и имат различни виждания за бъдещето на Турция. [5]

Според чл. 25 от договора османските провинции Босна и Херцеговина се завземат и управляват от Австро-Унгария. В неговите раз-

поредби е записано още, че австрийското правителство не желае да поеме управлението на санджака Нови пазар, който се простира между Сърбия и Черна гора в югоизточно направление до Митровица, и той остава под властта на султана. С цел да се осигури поддържането на новия политически порядък в тези области, както и свободата и безопасността на пътищата за съобщения, Австро-Унгария получава правото да държи гарнизони и да има военни и търговски пътища по цялото пространство на тази част от стария Босненски вилает. [6]

Съгласно Берлинския договор Австро-Унгария получава мандат да управлява двете области, като допълнително се споразумява два пъти с Османската империя. На 13 юли 1878 година австро-унгарските дипломати признават пред турските представители, че окупацията на двете провинции няма да оспорва суверенитета на султана и ще има временен характер. В конвенцията с Османската империя от 21 април 1879 година дуалистична монархия признава отново, че окупацията не накърнява суверенните права на султана. На 22 февруари 1880 г. се приема Закон за управление на Босна и Херцеговина, в който отново се посочва, че управлението е временно. На 1 декември 1907 година, на заседание на Министерския съвет, А. Ерентал споменава както за споразумението с Османската империя, така и за временния характер на австро-унгарското управление в Босна и Херцеговина. Важно е да се посочи, че в изброените договорености никъде не се споменава конкретен срок на окупацията, което означава, че Австро-Унгария във всеки един момент може да пристъпи към промяна на тяхното положение. [7]

За големия австрийския интерес към тези османски територии свидетелства френският посланик във Виена – Воге, който посочва в свой доклад, че граф Андраши му е споделил в поверителен разговор: „...вливането на австро-унгарските войски в Босна е и винаги е било неизбежно“. Андраши е изтъкнал още, че само Хабсбургската монархия е гаранция за траен мир в тази непокорна провинция, а военната окупация на Босна и Херцеговина е „неотменимо решение“ на неговото правителство. [8]

В края на XIX и първите години на XX век Европа се разделя на два блока – Централни сили и Антантата. От 1882 година става формалното сключване на Тройния съюз, образуван от Германия, Австро-Унгария и Италия. Той

се подчинява на имперските интереси на Германия и Италия – страни, закъснели с участието си в колониалната подялба на света. Засилването на австро-унгарските амбиции към Босна и Херцеговина и враждебността към Русия, както и несъгласията между тях по въпросите на Балканите в рамките на Съюза на тримата императори, обуславят принадлежността на Хабсбургската империя към Тройния съюз. [9]

В началото на ХХ в. се открояват и двете главни задачи на австро-унгарската външна политика – консолидиране на съюза с Германия и в рамките на Тройния съюз и разширяване на австро-унгарското проникване на Балканите. Съюзът с Германия обаче не означава, че Виена е подчинена на Берлин и тя се опитва да постигне самостоятелно някои цели на своята външна политика. [10]

През юли 1908 г. в Османската империя настъпват политически промени. Заговор на група османски офицери принуждава султан Абдул Хамид II (1876–1909) да възстанови конституционното управление в империята. Действията им са инспирирани от опозиционни на едноличното управление на султана групи, обединени около Комитет за единение и прогрес, известен като „Младотурски“. Верните на султана войсковы части не успяват да им се противопоставят. Младотурската революция завършва с успех – султанът остава на трона, но властта се съсредоточава в ръцете на комитетата „Единение и прогрес“. [11]

Победата на Младотурската революция нарушава баланса на европейските сили на Балканите и в Близкия изток. Англия, удовлетворена от назначаването на Кямил паша за велик везир, бърза да демонстрира благосклонност към младотурската власт. Тя е инициатор на идеята за отказ на великите сили от прилагането на реформи в Македония. Англия аргументира отказа си с въвеждането на конституционен режим в империята, поради което отпада необходимостта европейските сили да се намесят в делата на европейските провинции на Високата порта. В унисон с Англия действат Италия, Франция и Русия. [12]

Германия е недоволна от въвеждането на конституция в Турция и ограничаването на властта на султана, проводник на германското влияние в Цариград. Съветите на германското правителство са да не се позволява на „недоброжелателни елементи“ да оглавят младотурското движение, а германският печат открито

не одобрява промяната в Цариград, т.е. ориентацията на младотурците към Англия. Във Виена също посрещат Младотурската революция враждебно, поради страха от засилване на революционното движение в балканските си владения и защото смятат, че е възможно да се достигне до стабилизиране и възраждане на Османската империя. Това не влиза в плановете на Дунавската монархия, стремяща се към господство в западната част на Балканския полуостров и разширение по посока на Солун. Възродена Турция би могла да се превърне в бариера за осъществяването на тези плановете.

Опасенията в Хабсбургската империя, че действията на младотурците и въвеждането на конституционно управление в Османската империя ще окажат голямо влияние върху освободителното движение на южнославянските народи на нейна територия и по-специално на населението в Босна и Херцеговина, се оправдават. Веднага след промяната на режима в Цариград населението в двете окупирани провинции иска въвеждане на автономно конституционно управление, като се запази характерът на двете области – неразделна част от Османската империя. Друго решение на младотурците, да повикат депутати от Босна и Херцеговина в Парламента, подразва Виена и ускорява решението ѝ за извършване на анексията на двете области. Външният министър А. Ерентал го мотивира с няколко съображения: 1. За да се въведе конституция в Босна и Херцеговина, трябва да се реши окончателно техният бъдещ статут. 2. Русия, която скоро е претърпяла поражение в Руско-японската война и е разтърсена от катаклизмите на Първата руска революция, няма да може да се противопостави ефикасно на действията на Виена. 3. Анексията ще укрепи престижа на монархията на международната сцена като велика сила. А. Ерентал вижда в това и средство за консолидиране на вътрешното разклатено положение на дуалистичната монархия.

Тук трябва да се посочи, че след 1905 година започва да се пропуква единното австро-руско отрицателно мнение към проблема за обявяване на българската независимост. Ако по позиция спрямо българските искания в Македония и Одринско се запазва отрицателната австро-унгарска нагласа, то по въпроса за евентуалното обявяване на независимостта на българското княжество се наблюдава промяна в политическата линия. Причината за това е, че управляващите във Виена решават, че е настъ-

пил моментът за прилагане на перманентно съществуващата идея за осъществяване на една съгласувана акция (като тук се визира анексирането на османските провинции Босна и Херцеговина) при подходящи международни условия и при предшестващо друго нарушение на Берлинския договор. В случая това трябва да е актът за отхвърляне на сюзеренитета към султана от София и прокламиране на българската независимост. За двете събития Виена очаква да се появи благоприятна международна ситуация, която да даде повод и тласък за реализирането им. [15]

В края на 1906 г. се активизира т.н. „Военна партия“ в Австро-Унгария и чрез престолонаследника Франц Фердинанд започва все по-често да предлага активизация на балканските инициативи. Лансирани са идеите за протекторат над Албания, разделяне на Сърбия между Австро-Унгария, България и Румъния и дори кооптирането на Румъния към дуалистичната монархия. След преврата на младотурците през лятото на 1908 г. граф Алоис Ерентал, външен министър на Австро-Унгария, активизира политиката на Виена на Балканите, като защитава тезата за ненамеса в работите на установения нов режим в империята и препоръчва Виена да съдейства за неговото укрепване. На 19 август 1908 г. се провежда заседание на Съвета на министрите, на което се обсъждат въпросите за предстоящата анексия на Босна и Херцеговина и статута на Новопазарския санджак. [16]

Министър-председателят на Австрия барон Владимир Бек проявява резервираност спрямо действията по анексията, като повдига въпроса за готовността на монархията в случай на война с някоя от великите сили. Началникът на Генералния щаб генерал Конрад фон Хьотцендорф отговаря, че в момента Русия не е готова за война, състоянието на Турция също не ѝ позволява да нанесе ответен военен удар, а Германия е австро-унгарски съюзник. Само Италия можело да реагира, но австро-унгарското командване счита, че е готово във военно отношение срещу нея. [17] В същия стил е изказването на А. Ерентал, който заявява, че е убеден в подкрепата на Германия, както и на Русия, която вече се е съгласила в рамките на Съюза на Тримата императори и е получила „други отстъпки“. Освен това външният министър изтъква, че Русия не е готова да води голяма война в Европа, Сърбия е изостанала във военно отношение, Италия е ненадеждна, а Османската империя не би рискувала да

влезе в конфликт с всички балкански държави. Относно Новопазарския санджак той предлага да се върне под контрола на Цариград, защото счита, че неговата окупация от Австро-Унгария би довела до обединение на Сърбия с Черна гора срещу Виена и от това би се възползвала Русия. В крайна сметка след дълги дебати правителството решава да се започнат действия по анексията на двете османски провинции. В тази връзка се предвижда актът да бъде представен като вътрешен проблем и Великите сили да бъдат информирани за него няколко дена предварително. Неговата същинска реализация трябва да стане след съгласуване с българския княз Фердинанд Кобургготски и обявяване на независимостта на Княжество България от Османската империя. Окончателното решение за осъществяване на анексията става на 10 септември 1908 година. [18]

Виенската дипломатия пристъпва към съгласуване и уреждане на действията си с Русия, в насока анексията на провинциите Босна и Херцеговина. На 15–16 септември в гр. Бухлау, Моравия, в замък на австро-унгарския посланик в Петербург – Леополд фон Берхтолд, се срещат А. Ерентал и Александър Изволски, руският външен министър. Още в деня на разговорите А. Изволски пише до помощника си Николай Чариков, че австро-унгарското правителство е приело решение за анексията и се надява, че ще бъде подкрепено от руското правителство. Той внушава колко изгодно ще бъде, ако Русия подкрепи анексията, като пише: „Ако свършим работата изкусно и благоприятно има шансове да не дочакаме ликвидацията на Турската империя да измени постановлението за Проливите в наша полза. Във всеки случай, ние ще получим формално съгласие за такова изменение от страна на Австрия, а може би и от Германия.“ [19]

В тази си кореспонденция А. Изволски не споменава за никакви конкретни уточнения относно датата на анексията, нито относно придвижването на въпроса за режима на Проливите, нито за процедурата за изменение на Берлинския договор. От това, което той е написал, става ясно, че в Бухлау е постигнато общо съгласие за взаимна подкрепа с оглед на бъдещи дискусии. Въпросът възможно ли е един договор да бъде променен чрез двустранно споразумение само между две от държавите, които са го подписали, стои. А. Изволски също явно не допуска такава хипотеза, защото очаква, че въпросите за откриването на Проливите и

анексията ще се обсъдят и ще получат одобрение на международна конференция[20], която да е с участието на всички държави, подписали Берлинския договор, актът с който е установено статуквото в Европа и на Балканите след Руско-турската война 1877–1878 година.

Руският външен министър фактически не успява да получи съгласието на А. Ерентал за свикването на международен форум, който да обсъди нарушението на берлинските договорености, но преценява постигнатите резултати за добри, защото с повдигането на въпроса за компенсация на балканските държави се повишава авторитетът на Русия на Балканите. С това, според него, Русия доказва на балканските народи, че не е престанала да се грижи за тях. А. Изволски смята, че пътят на компенсация е най-правилната политика, след като Виена пристъпвала към нарушаване на Берлинския договор, а Русия не може да воюва за това. Най-важните задачи пред руската външна политика били да не пострадат интересите на нито една балканска държава. Ето защо съвместните действия с Австро-Унгария по балканските въпроси са преценявани от петербургските управляващи кръгове като успех.

Във Виена също са доволни от резултатите в Бухлау, защото окончателно се разбира, че А. Ерентал лесно ще изпълни плановете си. Австро-унгарският външен министър търси начин за частично изменение на Берлинския договор. Той не се договоря с А. Изволски за анексията, а само проучва обстановката и окончателно се убеждава, че нарушаването на Берлинския договор няма да бъде смятано от Русия за казус бели (от латински – „повод за война“). А. Ерентал не уточнява датата на анексията, макар че А. Изволски иска това. На 21 септ. 1908 г., два дена преди нейното реализиране, с писмо до руския външен министър А. Ерентал го уверява, че още не може да съобщи датата на осъществяването ѝ. [21]

Последвалите събития показват, че руската дипломация, в лицето на своя външен министър, е допуснала грешка в оценката на ситуацията и е надхитрена от А. Ерентал и Австро-Унгария. Последната е получила зелена светлина за анексията в проведените разговори и решава да ѝ даде ход, оценявайки, че международната обстановка е благоприятна в този момент. Според предварителния план, това става с друго предшествашо нарушение на Берлинския договор. На 22.09.1908 г. княз Фердинанд с манифест обявява независимостта на Княжество България. [22]

Правителството на Александър Малинов и българската дипломация се спират на варианта самостоятелна акция, като се залага на картата „свършен факт“. Разгледани са различните варианти и е отчетено, че опасността за страната, ако първа наруши международната договореност от Берлинския конгрес, не е по-голяма от опасността, ако последва Австро-Унгария и по този начин нанесе втори удар на Османската империя. При всеки случай Княжеството, като по-малко и по-слабо, щяло да има повече затруднения да узакони извършения акт. [23]

Българската независимост е нарушение на Берлинския договор и трябва да получи международно признание. В това е сложността на проблема. Един ден след търновския акт, на 23 септември с.г., Австро-Унгария обявява анексията на Босна и Херцеговина, а на 24 септември Виена е последвана от гръцкото правителство, което провъзгласява присъединяването на автономния о-в Крит към Гърция. Тези събития създават остра криза на Балканите. Последователността на българския и австро-унгарския акт поражда съмнения за предварителна уговорка между двете държави, макар че няма документ, изрично доказващ конкретно споразумение между Фердинанд и А. Ерентал. Резултатът в крайна сметка е, че за силите от Антантата последователността в действията на София и Виена показва една изменена балканска конфигурация в полза на Централните сили. [24]

За Форин офис, при избухването на Анексионната криза, направените териториални промени принципно нямат значение, защото те узаконяват формалното юридическо положение, което съществува. За британската дипломация по-важното е, че двете събития влошават отношенията между великите сили. Британският външен министър Едуард Грей заявява, че страната му би признала действията на Австро-Унгария при условие, че всички заинтересовани сили го направят. Такива са и инструкциите, изпратени до британския посланик във Виена Едуард Гошен, в които се посочва: „Нарушение на Берлинския договор, без съгласието на другите сили, никога не може да бъде одобрено или признато от кралското британско правителство. Представете това на австрийското правителство и им покажете колко необходимо е да преосмислят решението си“.

Английският крал Едуард VII също е недоволен от факта, че Анексията и Търновският

акт си съвпадат във времето. Монархът е раздразнен от българската постъпка и изказва надежда, че „...Австрия ще подходи възможно най-приятелски поне към Турция“. [25]

Британския външен министър Е. Грей заявява силните си симпатии към младотурския режим. Той критикува нарушенията на Берлинския договор от страна на България и Австро-Унгария и посочва, че Великобритания при необходимост ще се намеси, с цел опазване на международните споразумения. Дясната ръка на Е. Грей във Форин офис, заместник-секретарят Чарлз Хардинг допълва, че британското правителство няма да признае действията на България и Австро-Унгария без одобрение от силите, подписали Берлинския договор. Ч. Хардинг определя постъпката на Виена като „извънредно жестока спрямо новия режим в Турция, но изтъква, че не очаква по-сериозни усложнения, защото Високата порта ще изрази отношението си само формално. В тази връзка английското правителство съветва Османската империя да се въздържа от декларации за започване на война и да не използва военни средства за разрешаване на кризата по отношение на България. Причината за тази препоръка е, че Османската империя има нужда от пари и време, а при един военен отговор на действията на Австро-Унгария и България тя ще загуби и двете.

Форин офис внушава на Високата порта да приеме загубата на Източна Румелия като свършен факт, защото смята, че империята реално не понася решаващи загуби от действията на София и Виена, и препоръчва на управляващите в Цариград да търсят компенсации и парично обезщетение. Английската дипломация твърдо се придържа към тази идея, което насочва Османската империя да приеме изменението на статуквото именно с такова решение. [26]

Междувременно британската дипломация се опитва да изгради и обща позиция със заинтересованите сили. Направено е предложение до Русия да прояви приятелско отношение към Високата порта. На 28 септември 1908 г. между външните министри А. Изволски и Е. Грей се провежда среща, в която са разменени мнения, без да се постигне единодушно споразумение. В официалното комунике за срещата се посочва, че се предвижда свикване на Международна конференция, в чийто дневен ред се залага разглеждането на няколко основни въпроса – компенсации за Турция, като част от изготвянето на мерки за подпомагане на режима

на младотурците; задоволително разрешаване на Критския въпрос; отмяна на чл. 23 и 61 от Берлинския договор, след стабилизиране на режима на младотурците в Цариград; предаване на Новопазарския санджак на Османската империя; отмяна режима на капитулациите, когато в империята се установи европейски държавен порядък; премахване на ограничаващите Черна гора чл. 26–33 от Берлинския договор и др. [27]

Въпросът за Босна и Херцеговина е изключен от програмата на конференцията още на този ранен етап. Причина за това е, че Австро-Унгария твърдо е против разискването на този проблем на подобен международен форум. Великобритания от своя страна в този случай съветва Високата порта, че е по-уместно да се изключат действията на Австрия от дневния ред. Относно разрешаването на българския въпрос Е. Грей препоръчва на Цариград сключване на споразумение за обезщетение за Източните железници и трибута, както и договор, който да гарантира европейските владения на Турция. [28]

Може да се каже, че препоръките за реализирането на подобни договорки още в самото начало на кризата, и особено изключването на чл. 25 от дневния ред, сочат, че в крайна сметка многостранен официален форум по-скоро няма да бъде свикан. Няколко дни след това, на 2 октомври с.г., силите от Антантата излизат с единно становище по Анексионната криза – Англия, Франция и Русия обявяват, че ще се съгласят с признаването на Независимостта на България, присъединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария и Крит към Гърция, срещу парични обезщетения от страна на София, Виена и Атина. Сумата на компенсациите ще се определи след общо споразумение на Силите. [29]

Въпреки, че действията на София и Виена представляват формално нарушение на установеното с Берлинския договор териториално и политическо статукво на Балканите, те се посрещат с умерен протест от страна на Високата порта и като свършен факт. Черна гора се възползва от действията на Виена и София и отхвърля разпоредбите на чл. 29 на Договора за демилитаризация и австро-унгарски военен и санитарен кордон над Адриатическото крайбрежие. Най-активно на дипломатическата сцена се изявява Сърбия. Разчитайки на подкрепата на Русия, тя настоява за териториални компенсации, впоследствие за автономия на Босна и Херцеговина и официално съгласие

на Австро-Унгария и Османската империя за адриатическа жп линия, с признаване правото на Сърбия за излаз на море.[30]

Причината за острата сръбска реакция е фактът, че Белград се чувства най-силно засегнат от действията на Австро-Унгария. Сърбия гледа на себе си като на един балкански Пиемонт, с мисия да освободи всички поробени южни славяни. Ето защо Белград разглежда анексирането на Босна и Херцеговина като удар срещу сръбските интереси. [31]

На 15 октомври 1908 г. в Лондон пристига сръбският министър на външните работи Милован Милованович. Това дава повод на широки среди в британското общество да изразят съчувствие към каузата на сърбите, като подновен изблик на негодуването срещу Австро-Унгария. В пресата са поместени статии, симпатизиращи на Сърбия. В сръбската легация на тържествената чаена церемония присъстват видни английски политици като лорд Фицморис, началника на протокола на Форин офис, представители на Балканския комитет и др. За разлика от външната помпозност на посещенията на М. Милованович, под повърхността нещата стоят различно. Сръбският министър се среща на два пъти с британския външен министър за продължителни разговори. Едуард Грей изслушва сръбския си колега спокойно и с характерната си искреност обещава, че на предстоящата Международна конференция за Анексионната криза ще помогне на сърбите да защитят правата си. Компенсациите за Белград обаче не са уточнени по форма и размер, защото няма опорни точки, които да ги определят. Е. Грей прозорливо не повдига въпроса за териториални компенсации на Сърбия, което не дава възможност на М. Милованович да се изкаже по темата.[32]

Анексионната криза не може да приключи преди да бъде разрешен австро-сръбският конфликт. В британските медии се коментира решението на Русия да признае Анексиата на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. За английския печат събитието е дипломатически провал за Антантата. Британското обществено мнение е убедено, че след руското решение не може да става дума за война между Австрия и Сърбия. В Лондон радостта от избегнатия военен конфликт е помрачена от начина, по който Австрия е успяла да го постигне. За всички кръгове в Англия става ясно, че цялата дипломатическа дейност на А. Ерентал е била построена върху хипотезата, че Петербург не е го-

тов да воюва за статуквото на Балканите. „Германия – продължава вестникът – поддържа Австро-Унгария, не защото одобрява постъпката на барон Ерентал, а защото мислеше, че настоящото положение в Европа предполага да демонстрира силните си връзки с Виена“. Печатният орган прокарва идеята, че от тук нататък британското правителство не трябва да забравя фактора „германско-австрийската комбина“.

В международен план обявяването на анексиата на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария и провъзгласяването на българската независимост са мотиви за Антантата да предотвратят евентуален съюз между Виена и София. Указанията са за по-дипломатичен тон и приятелски отношения спрямо последната. Дори сръбският външен министър М. Милованович в телеграма до външно министерство в Белград пише: „Русия и Англия се стараят да отделят България от Австро-Унгария и българите вече започват да се убеждават, че за тях това е по-сигурно... Нашето до сега резервирано, но коректно поведение спрямо България и неуложняването на българския въпрос с босненския е необходимо да се продължава“[33].

Преговорите между великите сили се затягат, а Австро-Унгария продължава да действа за сепаративно уреждане на въпроса за анексиата на Босна и Херцеговина и твърдо възразява против всякакво компенсиране на Сърбия и Черна гора, за което настоява Русия. Международната конференция става все по-проблематична, а и не особено привлекателна за Османската империя, тъй като тя може да закрепя позициите на великите сили на Балканите в ущърб на турските интереси. В Цариград постепенно се ориентират към отделно споразумение с Австро-Унгария и България, но не скриват различното си отношение към двете държави – „старата приятелска велика сила и българското парвеню“, както се изразява един турски дипломат. Високата порта по-лесно може да преглътне анексиата на двете провинции, с които отдавна се е простила, отколкото българската независимост, защото окончателното присъединение на автономната област Източна Румелия към България поставя под пряка заплаха Македония. Именно към този район ще се насочи впоследствие вниманието на новото царство.

Актът на обявяване на независимостта на България и анексиата на османските провинции Босна и Херцеговина от Хабсбургската империя е формално нарушение на решенията,

взети в Берлин през 1878 година. Направен е пробив в установеното статукво на Балканите от една държава, васална на султана – Княжество България, и от една велика сила – Австро-Унгария, гарант на установения на Балканите ред след Руско-турската война от 1877 – 1878 година. Действията на Виена предварителното са получили одобрение на друга сила, участвала в Берлинския конгрес – Русия, която от своя страна търси подкрепа за своята политика спрямо Проливите.

Първоначално силите, подписали Берлинския договор, реагират остро, особено срещу българските действия, като същевременно отправят критики и към Виена, страна, подписала Берлинския договор, но нарушила неговите разпоредби.

В хода на започналите разговори между дипломатите на заинтересованите страни, става ясно, че връщане на старото положение вече е невъзможно.

Дипломатическото уреждане на българската независимост и анексията на провинциите Босна и Херцеговина започва през есента на 1908 г. и продължава през следващата 1909 година. Предложението на Петербург за провеждане на международна конференция, която да уреди тези въпроси, не се реализира. Османската империя започва и води отделни преговори с България и Австро-Унгария, които завършват с подписването на споразумения със София и Виена.

Анексията на Босна и Херцеговина от Дунавската монархия не носи никакви големи проблеми за Цариград. Причината е, че в двете провинции реално не настъпват кардинални промени, които да рефлектират върху развитието на османската държава. След тридесет години е променен формално само техният статут и окупацията им приключва с анексия.

Цариград приема, че по-тежкото нарушение на Берлинския договор, довело до разрушаване на статуквото от 1878 година, е направено от България с обявяването на независимостта. Могат да се посочат няколко причини за това. Една васална държава на султана отхвърля неговия сюзеренитет. Той губи всякакви права над Източна Румелия и се доутвърждава актът на Съединението от 1885 година. Високата порта се опасява от проблеми, свързани с политиката на вече независимото царство спрямо Македония, която все още е османско владение. На дневен ред стои и решаването на въпроса за Източните железници, който има и чисто финансово значение за империята.

Бележки

1. Генов, Г. Международни актове и договори, засягащи България, ГСУ, Юридически факултет, т. XXXIV, 1. 1938/1939., С. 1940, с. 275.
2. Спиридонов, В. България между васалитет и независимост: Берлинският договор и усилията на Княжество България за суверенно третиране (1878-1908 г.), сп. „Епохи“, ВеликоТърново, 2007, кн. 3-4, с. 5.
3. Глушков, Хр. На какво разчиташе Русия, създавайки СанСтефанска България?, сп. „Епохи“, В.Търново, 1993, кн. 1, с. 14.
4. Спиридонов, В. Цит.съч., с. 6.
5. Мишев, Р. Хабсбургският орел над Балканите. Епизоди от дейността на Австро-Унгарската тайна дипломация и разузнавателни служби в България 1878-1915 г., Велико Търново, 1992, с.123.
6. Генов, Г. Цит.съч., стр. 275
7. Мишев, Р. Факторът Сърбия в отношенията между Австро-Унгария и България 1878 – 1914 г. Сборник статии „България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX-XXI век, В. Търново, 2012, с. 40.
8. Глушков, Хр. Цит.съч., с.15.
9. Астарджиева, Т. Руската политика и създаването на Балканския съюз, сп."Епохи", 2006, Година XIV, бр.2, Книжка 3-4. В.Търново, с. 94.
10. Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867-1918, Велико Търново, 2005, с.180-181
11. Йелавич, Б. История на Балканите /XVIII-XX век/, т.2., С., 2012, с. 89.
12. Садулов, А. История на Османската империя, Велико Търново, 2000, с. 307.
13. Попов, Р. Балканската политика на Австро-Унгария след младотурската революция в 1908 г. – Известия на Българското историческо дружество, кн. XXVII, С.,1970., с.113.
14. Мишев, Р. Факторът Сърбия ..., с. 40.
15. Мишев, Р. Австро-унгарската политика към България в навечерието на Анексионната криза (1906 - 1908 г.) Историкът. Гражданин и учен. Сборник в чест на акад. Илчо Димитров, С., 2001, с. 297.
16. Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867-1918, с. 180-181; Пеева, П. Тайната сделка в Бухлау (септември 1908) Кой какво спечели и загуби? – В: Култура и геополитика. Исторически и философски интерпретации. Трудове на катедра „История и философия“. Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, Бургас, 2015, с. 204 и сл.
17. Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867-1918, с. 180-181
18. Пеева, П. Цит.съч., с. 204-209
19. Пеева, П. Цит.съч., с. 209-210
20. Пеева, П. Цит.съч., с. 210.
21. Попов Р. Цит.съч., с.130.
22. Тодорова, Цв., Ел. Стателова. Документи по обявяване на Независимостта на България 1908 година. Из Тайния кабинет на княз Фердинанд., С., 1968, с. 44.

23. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879 – 1913., С., 1994, с. 386-387
24. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова., Цит.съч., с. 387-388
25. Петров Й. Британската балканска политика в началото на Анексионната криза – септември, октомври 1908г., Модерният историк 2, Юбилеен сб. в чест на проф. дин. А. Пантев, Изследвания по случай 70 години от рождението му, В. Търново, 2011, с. 195-196
26. Петров, Й. Независимостта на България и балканската политика на Великобритания в спомените на Едуард Грей, Сб. България, българите и европа-мит, история, съвремие, т. I, В. Търново, 2008, с. 387.; Петров, Й. Британската балканска политика в ..., с. 200.
27. Петров, Й. Независимостта на България и балканската политика на Великобритания, с. 387.; Петров, Й. Британската балканска политика в ..., с. 202-204
28. Петров, Й. Британската балканска политика в ..., с. 202-204
29. Петров, Й. Британската балканска политика в ..., с. 202-204
30. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – *Минало*, кн. 1, 1998, с. 44.
31. Мазовер, М. Балканите. Кратка история, С., 2005, с.138.
32. Петров Й. Анексионната криза и британското обществено мнение (1908 – 1909 г.), Сб. в чест на проф. дин. Радослав Мишев, В. Търново, 2009, с. 176.
33. Астарджиева, Т. Руската политика и създаването на Балканския съюз, сп. Епохи, 2006, Година XIV, бр.2, Книжка 3-4. В.Търново, с. 97.
34. Стателова, Е., цит.съч., с. 390.
6. Mishev, R. Австро-унгарската политика към България в навечерието на Анексионната криза (1906 - 1908 г.) *Istoriikat. Grazhdanin i uchen. Sbornik v chest na akad. Ilcho Dimitrov*, S., 2001.
7. Mishev, R. Istoriya na Avstro-Ungariya 1867-1918, Veliko Tarnovo, 2005.
8. Mishev, R. Faktorat Sarbiya v otnosheniyata mezhdu Avstro-Ungariya i Balgariya 1878 – 1914 g. Sbornik statii „Balgariya i Balkanite v sferata na evropeyskite vliyanija prez XIX-XXI vek“, V. Tarnovo, 2012.
9. Peeva, P. Taynata sdelka v Buhlau (septemvri 1908) Koy kakvo specheli i zagubi? – V: *Kultura i geopolitika. Istoricheski i filosofski interpretatsii. Trudove na katedra „Istoriya i filosofiya“*. Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“ – Burgas, Burgas, 2015.
10. Petrov, Y. Nezavisimostta na Balgariya i balkanskata politika na Velikobritaniya v spomenite na Eduard Grey, Sb. „Balgariya, balgarite i evropa-mit, istoriya, savremie“, t. I, V. Tarnovo, 2008.
11. Petrov Y. Aneksionnata kriza i britanskoto obshtestveno mnenie (1908 – 1909 g.), Cb. *v chest na prof. din. Radoslav Mishev*, V. Tarnovo, 2009.
12. Petrov Y. Britanskata balkanska politika v nachaloto na Aneksionnata kriza – septemvri, oktombri 1908g., „*Moderniyat istorik 2“*, Yubileen sb. v chest na prof. din. A. Pantev, *Izsledvaniya po sluchay 70 godini ot rozhdenieto mu*, V. Tarnovo, 2011.
13. Popov, R. Balkanskata politika na Avstro-Ungariya sled mladoturskata revolyutsiya v 1908 g. – *Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, kn. XXVII, S.,1970.
14. Preshlenova, R. Ikonicheski aspekti na Bosnenskata kriza (1908 -1909) – „*Minalo*“, кн. 1, 1998.
15. Sadulov, A. Istoriya na Osmanskata imperiya, Veliko Tarnovo, 2000.
16. Spiridonov, V. Balgariya mezhdu vasilitet i nezavisimost: Berlinskiyat dogovor i usiliyata na Knyazhestvo Balgariya za suverenno tretirane (1878-1908 g.), sp. „*Epoхи*“, VelikoTarnovo, 2007, kn. 3-4.
17. Statelova E., R. Popov, V. Tankova. Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879 – 1913., S., 1994.
18. Todorova, Tsv., El. Statelova. Dokumenti po obyavyavane na Nezavisimostta na Balgariya 1908 godina. Iz Tayniya kabinet na knyaz Ferdinand., S., 1968.

Литература

1. Astarzhieva, T. Ruskata politika i sazdaneto na Balkanskiya sayuz, sp. „*Epoхи*“, 2006, Godina XIV, br.2, Knizhka 3-4. V.Tarnovo.
2. Genov, G. Mezhdunarodni aktove i dogovori, zasyagashti Balgariya, GSU, Yuridicheski fakultet, t. XXXIV, 1. 1938/1939., S. 1940, s. 275.Glushkov, Hr. Na kakvo razchitashe Rusiya, sazdayayki SanStefanska Balgariya?, sp. „*Epoхи*“, V.Tarnovo, 1993, kn. 1.
3. Yelavich, B. Istoriya na Balkanite /XVIII-XX vek/, t.2., S., 2012.
4. Mazover, M. Balkanite. Kratka istoriya, S., 2005
5. Mishev, R. Habsburgskiyat orel nad Balkanite. Epizodi ot deynostta na Avstro-Ungarskata tayna diplomatsiya i razuznavatelni sluzhbi v Balgariya 1878-1915 g., Veliko Tarnovo, 1992.

Petar Stoyanov Parushev Ph.D
University “Prof. d-r. Assen Zlatarov”
Department History and Philosophy
Bul “Prof. Yakimov” № 1

СТРУКТУРА НА ПЕДАГОГИЧЕСКОТО МАЙСТОРСТВО

Пламен Иванов

STRUCTURE OF PEDAGOGICAL MASTERY

Plamen Ivanov

ABSTRACT: *When analyzing the psychological characteristics of the teacher, the features, traits, manifestations of the personality are indicated, which meet the requirements of the pedagogical profession and ensure the successful mastering of the full pedagogical activity - acquire professional pedagogical significance.*

Key words: the teacher, the pedagogical profession, acquire professional pedagogical significance.

Определят се особеностите на личността на учителя, дейността и педагогическото общуване. При анализирането на психологичните особености на учителя се посочват преди всичко особеностите, чертите, проявления на личността, които отговарят на изискванията на педагогическата професия и обезпечават успешното овладяване на пълноценната педагогическа дейност – придобиват професионално педагогическа значимост.

В структурата на професионално значимите качества на личността на учителя като се има в предвид своеобразния еталонен модел на учителя ще посочим четири подструктурни блока:

- 1) Идеино-нравствен морален облик;
- 2) Педагогическа насоченост;
- 3) Педагогически способности – общи и специални;
- 4) Педагогически умения и навици.

Най-голямо внимание се отделя на педагогическите способности – общи (необходимите на всички учители независимо от преподавания предмет) е специални (като се отчита спецификата на преподавания предмет).

Модел на педагогическите способности на учител в средното училище – индивидуални свойства, съответна структура на основните компоненти на педагогическите способности:

- Способност да направи учебния материал достъпен за учащите;
- Разбиране на ученика от учителя;

- Творчество в работата;
- Педагогическо волево влияние върху децата.

Нива на педагогическото творчество. Определят се следните нива на педагогическо творчество:

1. Възпроизвеждане на готови препоръки (елементарно взаимодействие с класа): педагогът използва обратна връзка, коригира своето въздействие според резултата, но той действа според методиката, по шаблон, според опита на другите учители;

2. Оптимизиране дейността по време на урок, като се започне с неговото планиране, където творчеството се проявява в умения подбор и целесъобразното съчетаване на вече известното на педагога съдържание с методите и формите на обучение.

3. Използване на творческите възможности на живото общуване с учениците.

4. Използване на готови начини с внасяне на личностно начало, което съответства на творческата индивидуалност на педагога, съобразено с личностните особености на възпитаниците и конкретното ниво на развитие на класа.

Педагогическото творчество е процес, който започва с усвояването на онова, което вече е било натрупано (адаптация, репродукция, възпроизвеждане на знанията и опита), преминавайки към преобразуването на съществуващия опит. Това е пътят от приспособяването към педагогическата

ситуация да нейното преобразуване, което и представлява същността на динамиката в творчеството на учителя.

Условия за педагогическо творчество. За осъществяването на творчеството в педагогическата дейност са необходими следните условия:

- Временна «пресиране» на творчеството, когато между задачите и начините за решаването им няма повече интервали от време (ситуация на недостиг на време «цайтнот»);

- Свързване на творчеството на педагога с творчеството на учащите се и с другите педагози;

- Разсрочване на резултата и необходимост от неговото прогнозиране;

- Атмосфера на публично представяне;

- Необходимост от постоянно съпоставяне на стандартните педагогически начини и нетипичните ситуации.

Всеки педагог преобразува педагогическата действителност, но само педагогът творец активно се бори за кардинални преобразувания и самият той в това дело се явява нагледен пример.

Съществуват три компонента на педагогическото общуване:

- Когнитивен (познавателен);
- Афективен (емоционален);
- Поведенчески.

Когнитивно информационния компонент е свързан с процесът на предаване и приемане на информация, осъществяваният пряк образ от вербални и знакове средства.

Регулативно поведенческият компонент – общуването от позиция на особеностите на поведение на субектите от позиция на взаимно регулиране на поведението и действията на партньорите.

Афективно емпатиен компонент това е процес на обмяна на емоционално ниво, регулация на емоционалните състояния на партньорите.

Социално перцептивен процес на възприемане, разбиране и познание на субектите един друг в процесът на педагогическо общуване.

В педагогическото майсторство особено място заема техниката на педагогическото общуване.

Общуването – е много тънко майсторство, овладяването на педагогическото общуване помага на педагога да оформи своето майсторство.

Правила за педагогическо общуване:

1. *«Говорете на езика на партньора»:* езикът на обменните съобщения в педагогическото общуване трябва да е разбираем от всички субекти на общуването.

2. *Подчертаването на значимостта на партньора е проявление на уважение към него* – това е един от важните, фундаментални принципи за конструктивно междуличностно взаимодействие. Това е свързано с концепциите на А. Маслоу, където потребността от уважение, признание и приемане се отнасят към фундаменталните, базовите потребности на личността.

3. *Проявяване към интересът проблемите на партньора.* Противоположното поведение показва пренебрежение към проблемите на партньора.

4. *Подчертаването на общността с партньора* – е едно от базовите правила на конструктивното общуване.

Съвременното съдържание на педагогическия процес трябва да бъде насочено към формирането на хуманитарна култура на обучаваната личност, която се характеризира с свое вътрешно богатство, ниво на развитие на духовните потребности, свое ниво на развитие на духовните потребности и способности, ниво на интензивност на проявите на съзидателна практическа дейност. Хуманитарната култура – това е преди всичко хармония на културните знания, култура на чувствата, общуването и творческото действие.

Проф. Д.Н. Пламен К.Иванов
ШУ „Еп.К.Преславски“
Катедра: „Социална работа“
Шумен, ул. „Червени ескадрони“222
p.ivanov@shu.bg

ПРОФЕСИОНАЛНА ДЕЙНОСТ И ЛИЧНОСТ НА ПЕДАГОГА

Пламен Иванов

PROFESSIONAL ACTIVITY AND PERSONALITY OF THE TEACHER

Plamen Ivanov

ABSTRACT: *The humane pedagogue is obliged to rely on the student's abilities, on his potential, and not on the authority of his own power and coercion. Its main task - to show, reveal and develop everything valuable in man, not to form habits of obedience.*

Key words: humane pedagogue, tact, sense of empathy, patience and tolerance in dealing with children and adults.

Професионална характеристика на педагога.

Учителят в хода на своята професионална работа изпълнява две основни функции: обучаваща и възпитаваща. Реализирането на тези функции изисква от съвременния педагог следните личностни параметри:

Потребности и способности за активна и разностранна професионална социално-културна дейност;

Тактичност, чувство на емпатия, търпеливост и търпимост в отношенията към децата и възрастните, готовност да ги приемат и ги поддържат, а ако е необходимо да ги защитават;

- Разбиране на своеобразието и относителната автономност на собственото развитие на личността;

- Умения да се обезпечат вътрешно груповото и между груповото общуване, за предотвратяването на конфликти в детските и възрастните съобщества;

- Познание на особеностите на психическото развитие, особеностите на децата с проблеми и стремеж заедно с тях целенасочено да се създават условия, които са необходими за тяхното собствено развитие;

- Способност за собствено развитие и самовъзпитание.

Хуманният педагог е длъжен да се опира на възможностите на ученика, на неговия потенциал, а не на авторитета на собствената си власт и принудата. Неговата основна задача – да покаже, да разкрие и развие всичко ценно в

човека, а не да формира навици за послушание.

Педагогът както и всеки друг ръководител е длъжен добре да познава и да представя дейността на учащите, които той управлява. По този начин педагогическата професия изисква двойна подготовка – загриженост за всеки човек и специална.

В педагогиката се използва категорията педагогическа позиция, която се отделя в качеството на основополагащ компонент в модела на личността на учителя като характеристика на неговото отношение към професията. Този компонент от модела, включва преди всичко нагласи за света и нравствените качества на личността, които определят нейното мотивационно ядро, и в крайна сметка – глобално, професионално-педагогическа и познавателна насоченост. Като се отбелязва, че «съдържанието и структурата на този компонент се нуждае от допълнително изследване» тази педагогическа цел има нуждата от педагогическа адаптация за засилване на диагностичността, прогностичността и технологичността.

Професионална пригодност професионална готовност на педагога. В педагогиката изискванията към педагозите се изразяват с различни термини: «професионална пригодност», «професионална готовност». Тези понятия имат особени смислови оттенъци и се употребяват в различен контекст.

Под професионална пригодност се разбира съвкупността от психически и психо-физи-

чески особености на човека, които са необходими за постигане на успехи в избраната професия.

Освен това в педагогиката се е утвърдило заимстваното от инженерната психология понятие «професионална готовност» като общо и подвижно понятие. Професионалната готовност за педагогическа дейност освен професионалната пригодност включва в себе си и нива на навичките и уменията. В нейния състав правомерно се отделя от една страна – психологическа, психо-физиологическа и физическа готовност (т.е. професионална готовност), а от друга – научно-теоретична и практическа подготовка на педагога. По този начин студента според своите психо-физиологични качества може да е пригоден за работа в качеството му на педагог, но и според силата на недостатъчната теоретична или практическа подготовка още не е готов за нея.

Идеализирането на личностните и професионалните качества, които съставят понятието професионална готовност на педагога, може да се представи във вид на професиограма. Професиограмата – това е своеобразен паспорт, който включва в себе си съвкупност от лични качества, педагогически и специални знания и умения, които са необходими на учителя.

Професиограма на учителя. Анализирайки дейността на учителя в структурата на педагогическата дейност се определят три взаимно свързани компонента: конструктивен, организаторски и комуникативен.

Различава се социална и професионална позиция на педагога. Социалната позиция на педагога се образува от системата от негови възгледи, убеждения и ценностни ориентации. Професионална позиция – отношение към педагогическата професия, целите и средствата на педагогическата дейност. Педагогът може да бъде в качеството на информатор, приятел, диктатор, съветник, молещ, вдъхновител и др. всяка от тези професионални позиции може да дава както положителен така и отрицателен ефект в зависимост от личността на педагога и от неговата социална позиция.

Най-задълбочената фундаментална характеристика на личността на педагога е убедеността. Лицето на педагога се определя определят хуманистичната позиция, стремежа да притежава знания, нетърпеливо отношение към недостатъците и нравствените пороци, които унижават достойнството на човешката

личност, изострено чувство за дълг и отговорност; стремеж за повишаване на собствената педагогическа компетентност и да бъде образец за възпитаниците, способност да носи култура.

Друга важна характеристика на педагога е насочеността на личността а. Тя се явява основата върху, която се изграждат основните професионално значими свойства – интерес към професията, педагогическо призвание, професионално-педагогическите намерения и склонности.

Основа на педагогическата насоченост се явява интересът към професията на учителя, който намира своето изражение в положителното емоционално отношение към децата, родителите,, педагогическата дейност като цяло и към конкретен неин вид и в стремежа към овладяването на педагогическите знания и умения.

За педагога притежаващ ярко изразена педагогическа насоченост е характерно следването на нормите на педагогическата етика , убеденост в нейната значимост. Професионално педагогическата насоченост на личността се проявява и в такива качества като педагогически дълг и отговорност.

В понятието «професионален дълг» са концентрирани изисквания към личността на педагога както към професионалист: осъществява трудови функции, правилно изгражда взаимоотношенията си с учащите и техните родители, с колегите в работата, осъзнава своето отношение към избраната професия, към своя педагогически колектив и обществото като цяло.

В съдържанието на това понятие намира изражение нравствените изисквания не само към характера на постъпките и отношенията в сферата на педагогическия труд, но и към личните качества на педагога. Такива изисквания представляват своеобразен кодекс на педагогическия морал.

Необходимо качество за учителя се явява педагогическия такт – това е интуитивно чувство за мярка, което помага да се дозират въздействията и да урівновесяват едно средство с друго. Тактиката в поведението на учителя се състои в изборът на стил и тон в зависимост от времето и мястото на педагогическото действие, а също така и от възможните последствия от прилагането на едни или други методи.

Педагогическия такт много зависи от личните качества на педагога, от неговия кръго-

зор, култура, воля, гражданска позиция и професионално майсторство. Той се явява онази основа върху която израства духовната близост между педагога и учащите, заражда се доверие. Особено отчетливо педагогическият такт се проявява в контролно-оценъчната дейност на педагога, където крайно важна е особената внимателност и справедливост.

Педагогическа справедливост – своеобразно мерило за обективността на учителя, нивото на неговата нравствена възпитаност (доброта, принципност, честност), проявяваща се в неговите оценки за постъпките на учащите се, тяхното отношение към ученето, социално полезната дейност и др. Справедливият учител – това е висша похвала за педагога, която отразява уважение, признание на ума и човечността, доброта и принципност.

Проява на индивидуалната духовна култура на педагога се явява творческата му само

отдаденост, в която само утвърждаването е неразривно свързано със службата на обществото. Една от проявите на духовните сили и културните потребности на личността се явяват потребностите от знания и признаването на тяхната ценност. Стремещът към образование, неговата непрекъснатост трябва да се разглежда като норма за професионалния и личностен ръст на педагога.

Проф. Пламен К. Иванов
Доктор на науките
ШУ „Еп. К. Преславски“
Катедра: „Социална работа“
Шумен, ул. „Червени ескадрони“222
p.ivanov@shu.bg

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПОМАГАЩА КОМУНИКАЦИЯ ПРИ СОЦИАЛНА РАБОТА С ТРЕНИНГ ГРУПА

Силвия Цветанска

PREREQUISITES FOR ASSISTIVE COMMUNICATION IN SOCIAL WORK WITH A TRAINING GROUP

Silvia Tsvetanska

ABSTRACT. *This article explores the application of the training groups to provide support, in the context of social work. The assistive process in the training group is interpreted as an interaction model of communication between the participants and the social worker who guides the group work. The focus of the research interest is the communication within the training group. On the basis of theoretical analysis and observation of cases in practice, some features of participants' behaviour that either facilitate or hinder communication in the group are outlined. In this text, attention is paid to the participants' self-disclosure and their feedback skills, as prerequisites for the realization of the Assistive Communication in social work, with a training group.*

Keywords: social work with a group, training group, communication

Въведение

Социалната работа е професионална дейност, която помага на индивиди, групи или общности да подобрят своето социално функциониране. Социалните работници, наред с останалите професионалисти с помагачи професии – психолози, учители, консултанти, терапевти и др. – съдействат за осигуряване на благосъстоянието на обществото чрез подобряване на социалното функциониране на неговите членове. В теорията и практиката на социалната работа оказването на подкрепа за решаване на разнообразни проблеми на индивидите чрез включването им в групови дейности се е утвърдило като една от базисните форми на помагане. Социалната работа с група е целенасочено оказване на помощ, което се реализира чрез активно взаимодействие между участниците в групата в хода на изпълнението на съвместни дейности, които интегрират професионални интервенции от страна на водещия (социален работник) и процеси на групова динамика. Групата действа като система за взаимна помощ на своите членове благодарение на интензивната комуникация и механизмите на обратна връзка. Този процес на комуникация се базира на обмен на информация за общия за участниците проблем. Наред с това протича и свързване на емоционално ниво,

споделяне на преживявания и интензивно изграждане на взаимоотношения, породени в съвместната групово дейност. Динамиката на връзките и отношенията между членовете на групата е в основата на трансформацията на поведението на индивидуално равнище. Общуването в групата създава среда за осмисляне на собственото поведение и активиране на индивидуални стъпки за промяна. Затова заслужава внимание открояването на някои фактори, които създават затруднения в комуникацията - в информационния и емоционалния обмен. В настоящата статия комуникационните бариери ще бъдат конкретизирани по отношение на тренинг групите, като вид група, която често намира приложение в социалната работа с деца, младежи или възрастни, които се нуждаят от промяна в поведенческия си репертоар.

Групите за тренинг като част от класификацията на групите в социалната работа

Тренинг групите са добре известни като формат за развитие на социални умения и релетиране на ново поведение, което да улеснява поддържането на социални връзки и отношения. Началото им е свързано с експерименталната работа на Курт Левин, като истински разцвет получават във втората половина на 20.

век. В систематиката на групите с цел помагане те съществуват под различни наименования – психообразователни групи (Кори, Дж., 2016); образователни групи и групи за социални умения (Zastrow, Ch. & Hessenauer, S., 2019). Независимо от различията в наименованието, тези групи имат сходна същност – насочени са към осигуряване на подкрепа и социално учене на участниците да общуват и да изграждат социални връзки с цел справяне със свои житейски трудности и улесняване на социалното функциониране. Възможно е в тренинг групите да бъдат събирани хора на различна възраст, с различен опит и проблеми, които са обединени от необходимостта да модифицират поведението си, като овладеят инструменти за успешно взаимодействие в социалната среда. Най-често тренинг групите се определят като групи за социални умения, а като техни разновидности се срещат тренинг групи за социална ефективност, тренинг в себеутвърждаване; тренинг за управление на стреса (Кори, Дж., 2016, с. 372-376); групи за личностна чувствителност (сензитивен тренинг) и др. Кр. Петрова разграничава груповата работа на: сензитивен тренинг; енкаунтер (групи за срещи и опит); тренинг на поведението (Петрова, Кр., 2007, с. 10). От гледна точка на структурния и класификационен модел на процеса на социална работа с група (Механджийска, Г., 2006) тренинг групите могат да се характеризират по няколко основни квалификационни признака: състав и статут на клиентите; цели на груповата работа; поведение на участниците в групата и регулация на процеса. Разглеждани в контекста на социалната работа, тренинг групите са изкуствено създадени групи от доброволни клиенти, в които дейността е центрирана към участниците и преследва вътрешногрупови цели. Целите са ключов белег за дефиниране на същността на този тип групи. Те се провеждат с цел оказване на влияние върху поведението на клиентите и са свързани с усъвършенстване, формиране и развитие - на отделни аспекти на поведението. Регулацията на процеса е вътрешна и се осъществява чрез груповите норми и правила, установени и възприети от членовете на групата. Тренинг групите носят някои от универсалните белези на групите като система за взаимна помощ. За тях се отнасят познатите феномени „всички в една лодка“ и „силата на множеството“ (по Шулман, 1994, с. 269, 273); успокояващото въздействие на споделянето и общуването с хора с общи цели и интереси.

Това, което отличава тренинг групата е динамиката на дейностите, разнообразието от игрови, проективни и други техники, които опосредстват комуникацията с цел трениране на умения.

Приложението на тренинг групите в социалната работа е свързано главно с развитието на социални умения и възможността за репетиция на външно наблюдаемото поведение на участниците. Чрез многократни повторения и обратна връзка се търси овладяване на стратегии за справяне, които да бъдат използвани в бъдеще при конструиране на социални отношения. Помаганият процес в тренинг групата се базира на интеракционен модел на комуникацията между участниците и водещият. Взаимната помощ идва като резултат от интензивно общуване, заемане на различни роли и активно подаване на обратна връзка като коректив за промяна на поведението. В хода на груповата работа е възможно да възникнат отношения на конфронтация и противопоставяне, но при умела намеса на водещия те биха могли да послужат като трансформиращ фактор и да придобият конструктивна функция. Наред с трудностите в трансформацията на поведението, участниците усещат силната подкрепа на групата и проявите на емпатия, които окуражават следващите опити да се изпробват нови умения. Значимата роля на комуникацията за формирането на социални умения у клиентите налага да се обърне внимание на някои предпоставки за успешно реализиране на помагания характер на груповото общуване. Тези предпоставки могат да бъдат обобщени в две групи, съответно свързани с: 1) индивидуалните особености на общуващите и 2) специфичното функциониране на тренинг групата. По-нататък в текста ще представим накратко разбирането си за себеразкриването, обратната връзка и ангажирането за промяна като предпоставки за превръщането на взаимодействието в тренинг групата в помагача комуникация.

Готовност за себеразкриване

В социалната работа процесът на помагане е личностно ориентиран и се основава на изразяването на собствената идентичност. Независимо от това какъв е проблемът, който е предизвикал нуждата от социална подкрепа, неговото разрешаване задължително предполага искреност, автентичност на участието и разк-

риране на Аз-а. Когато осъзнаят необходимостта от себеразкриване, участниците понякога реагират със страх и силно ограничават комуникацията в групата. Това е естествена реакция, като се има предвид, че те се намират под натиска на проблема, който ги превръща в потребители на социални услуги. В качеството му на клиент отделният участник в групата променя поведението си и се стреми максимално да контролира впечатлението, което създава у останалите. Изследвания в социалната психология показват, че подходите към това как хората изразяват себе си могат да се опишат в две дименсии, които имат четири измерения: себепредставяне, себеразкриване, себепредставяне и себепредставяне. Себепредставянето и себеразкриването се свързват с опита да се предаде точна информация за себе си, докато себепредставянето и себепредставянето се разглеждат като „опити за събиране или фабрикуване на информация, която е в интерес на субекта“. Оттук произтича и заключението, че „себепредставянето и себепредставянето са вътрешни и се изпълняват в името на Аз-а, а себеразкриването и себепредставянето са външни и се изпълняват поне отчасти заради другите“ (Андреева, Л., 1998, с. 242-243). Основна цел на социалната работа с група е да стимулира изграждането на автентичен образ за себе си у клиентите и да насърчава готовността за себеразкриване. Адекватната Аз-идентификация е необходима за улесняване на последващите актове на социална интеракция не само в групата, но и извън нея, когато клиентът ще трябва сам да регулира поведението си. Себеразкриването се определя като базисно комуникативно умение, което „включва всяка размяна на информация, която се отнася до Аз-а, включително лични състояния, диспозиции, събития в миналото и планове за бъдещето“ (Андреева, Л., 1998, с. 346). То предполага взаимност, доверие, приемане на другия и способност за изразяване на собствените чувства и отношение към ситуацията. Страхът от себеразкриване е естествена реакция на осъзнаването, че споделянето на информация за себе си може да доведе до емоционално нараняване или злоупотреба. Участниците в групите за социална работа често са свръхчувствителни и раними към социалното сравнение и към оценките, които получават отвън, особено когато са критични или негативни. Това е причината подобно осъзнаване да предизвиква дистанциране във взаимоотношенията или опит да се манипулира впечатлението, което се създава.

Комуникацията в групата става подкрепяща когато чрез тренингови техники (игри, проективни методики и др.) се задълбочава себепознанието и това води до преодоляване на страха от себепредставяне. Използването на игри в тренинга позволява обръщането на погледа навътре към себе си да се случва лесно, като наужким, със спокойствието, че играеш определена роля за кратко, а си оставаш същия човек. Ефектът от ролевите игри, драма методите и симулациите в тренинг групата е именно по посока на освобождаване на контрола към себепредставянето и провокиране на спонтанно отразяване на доминиращите чувства и преживявания. Така преодоляването на ограниченията при себепредставянето се превръщат във форма на практическо овладяване на механизми за изграждане и поддържане на междуличностни взаимоотношения.

Активно подаване на обратна връзка

Обратната връзка е ключов компонент на процеса на двупосочна комуникация „лице в лице“ в групата. От способността на участниците да излъчват конструктивна обратна връзка помежду си и от умението на водещия чрез поведението си да задава модел на реагиране в комуникацията зависи и трансформиращия ефект на груповата работа. Изглежда съвсем естествено да очакваме в тренинга участниците да разчитат на обратната връзка, но се оказва не много лесно осъществимо на практика. Специфична особеност на комуникацията в социалната работа е склонността към даване на съвети, вместо към слушане и отразяване на чутото. Включените в тренинга лица се нуждаят от моделиране на поведението по отношение на това как да изразяват впечатленията си – не оценъчно, с уважение към чуждата гледна точка, без агресия или поучителен, назидателен тон. Преживяването на сериозни житейски кризи изостря потребността на клиентите в групата да получават подкрепяща обратна връзка и тя да им показва, че са чути, забелязани и разбрани. Много важно за тях е усещането, че са приемани от другите такива каквито са и често се съпротивляват на негативната обратна връзка. А в контекста на социалната подкрепа обратната връзка има смисъл когато показва кое поведение се нуждае от промяна и какво останалите не приемат особено добре. За да се достигне до модифициране на поведението в тренинга, участниците

целенасочено се поставят в ситуации да демонстрират свой начин на действие и да видят реакцията на другите. Трудностите при подаването на обратна връзка произтичат от неумението за реална преценка на ситуацията, произтичащо от действието на т.нар. „слепи петна“ в психичната структура на личността. Слепите петна се проявяват в междуличностните отношения и действат като емоционални прегради при възприемането на комуникационните съобщения. „Механизмът, по който действат слепите петна, представлява спускане на преграда пред адекватното рационално възприемане на информацията“ (Михайлова, А., 2021, с. 27). В резултат на това информацията се деформира, а това става предпоставка за изграждане на неефективен модел на поведение в социалното взаимодействие. Като се базира на публикация на Симринг, който диференцира осем типа слепи петна, А. Михайлова защитава тезата, че слепите петна са съществена бариера в професионалната комуникация на социалния работник с потребителите на социални услуги (Михайлова, А., 2021). Според авторката действието на слепите петна варира по сила и проявление, могат да действат инцидентно и подлежат на „осветляване“ и осъзнаване. Това става чрез комуникация, която позволява да се видим през очите на другите. Преодоляването на „слепите петна“ и бариерите в комуникацията, които произтичат от тях, може да стане чрез разширяване на себепознанието. Поставянето на участниците в тренинг групата в целенасочено структурирани ситуации, които изискват поглед, обърнат към себе си, както и получаването на обратна връзка за това как ги възприемат другите, действат много благоприятно за стимулиране на себепознанието. Затова в тренинга се предвиждат дейности, които предполагат взаимна зависимост между участниците – решаване на казуси, упражнения за работа в екип, групово вземане на решения и др. По естествен път те водят до споделяне на впечатления за преживяното в съвместната дейност и рефлексия върху поведението на включените в групата лица. Изразяването на обратна връзка става и чрез т.нар. „домашна работа“ в тренинга – когато на участниците се поставят задачи за справяне извън груповите сесии и се налага да приложат репетираното поведение по време на тренинга. Помагачата комуникация чрез обратна връзка предполага фокусиране на говоренето на принципа „тук и сега“, а не „там и тогава“.

Изискването към участниците да бъдат конкретни и да споделят какво приемат или не приемат в поведението, а не в личността на участниците, допринася за създаване на атмосфера на психична защитеност в тренинга. Подкрепящата комуникация включва говорене под формата на „Аз-послание“ – от първо лице, с ясно назоваване на чувствата и преживяванията, които е предизвикало поведението на другите върху нас. Понякога участниците са посклонни да правят „ти-изказвания“ – „Ти действаш бавно“; „Ти се обиждаш“ и т.н. Освен че звучи нападателно и обвинително, подобна комуникация дезангажира говорещия като помагача страна в процеса. Когато те формулират впечатленията си от позиция „Аз“ или „мен“ (за мен/според мен), те се ангажират с това, което казват и индиректно заявяват своята отговорност за казаното. В този случай обратната връзка носи посланието за готовност за оказване на подкрепа, а не за оценка или регистриране на случилото се.

Ангажиране за промяна

Промяната е основен фокус на целите и дейностите в социалната работа. Независимо от проблема, който се дискутира в групата, усилията следва да бъдат насочени към промяна – подобряване на социалното функциониране на личността. Това често включва промяна в равнището на социална компетентност, придобиване на нови знания, коригиране на отношението към себе си и другите, развитие на личностния потенциал. Често самото включване в груповата работа успокоява участниците с това, че имат контакт със социален работник, който ще се погрижи за техния случай. Разбирането, че социалната работа с група не предлага готови решения, а показва как да си помогнеш сам, може да породи съпротиви или разочарования у участниците. Чрез подходяща комуникация водещият достига до убеждаване за смисъла да се върви по пътя на промяната. Ето защо най-общо комуникацията в групата може да бъде наречена разговор за промяната. Комуникационните средства са различни – въпроси, споделяне, коментар с рефлексия след изпълнението на игра или друга тренингова активност, но целевата ориентация винаги е стимулирането на всеки участник в групата да поеме ангажимент към собствената си промяна. Това се постига чрез приложението на някои комуникационни техники в груповото обсъждане.

- *Преформулиране на вербалната комуникация от „То“ към „Аз“*

Когато говорят за себе си или за своите постъпки, участниците изразяват това чрез безлични, обобщаващи твърдения, като „То е трудно да се намери работа за такива като мен“; „То няма какво повече да се направи в тази ситуация“ и т.н. Дж. Кори нарича говоренето на „то“ начин за деперсонализиране на езика (Кори, Дж., 2016, с. 317). Ролята на социалния работник, като водещ на тренинг групата, е да зададе модел на ангажирано говорене чрез преход от „то“ към „аз“ - напр. „На мен ми е трудно да намеря работа“; „Аз не виждам какво повече мога да направя в тази ситуация“. Този начин на изразяване е свързан с поемане на персонална отговорност за действие и подготвя ангажирането за промяна. Същото се отнася и за използването на фрази като „Би трябвало да...“, вместо „Аз трябва да...“. От съществено значение е водещият да прецени степента на зрялост и готовност на групата за подобно езиково преформулиране. „Ако водещият или участник предизвика нечий език на ранните етапи от живота на групата, това може да попречи на чувството за безопасност. Предизвикването на езика на някои членове може да води до това те да се чувстват критикувани, преценявани и неразбрани“ (Кори, Дж., 2016, с. 318). При добре подбран момент на интервенция след известен период на коригиране на езиковия изказ се достига до момент, в който участниците сами започват да формулират съжденията си от 1 л. ед. ч., което създава увереност, че комуникацията оказва помагашо въздействие.

- *Формиране на лични цели и на план за тяхното реализиране*

Осъзнаването на нуждата от практически действия за справяне с проблема на клиентите в групата започва с провокацията по повод на дейностите в тренинга да получат вербална изява колебанията, неизречените въпроси и съждения, които до момента са били обсъждани чрез вътрешен диалог. Готовността за промяна се подсилва от употребата на енергизиращи думи, които изразяват действие (напр. „мога да...“, „искам/ ще опитам/ обещавам да направя...“). Появата на подобни твърдения изисква те да бъдат отразени от останалите членове на групата, както и от водещия. Отраждането е комуникационна техника, която окуражава и създава реално усещане за подкрепа. Окуражаването следва да продължи по посока преход от намерения, обмисляне на

действие към ясно формулирани цели и план за тяхното постигане. Стремежът е в процеса на комуникация в групата да се формулират конкретни, реалистични и измерими цели, така че да може да се проследи тяхното постигане.

- *Изразяване на подкрепа за осъществяване на промяната*

Най-трудната стъпка за участниците е да преминат от намерение към действие. Обикновено те достигат до визия за промяна, но се колебаят или отлагат осъществяването ѝ, като оправдават това с множество външни причини (време, средства, поява на критична житейска ситуация, намеса на други хора и пр.). При участници с външен локус на контрола добър ефект в комуникацията имат повторението или повторно дефиниране на целите, напомнянето на стъпките за действие, предизвикването на разсъждения на глас за поемане на отговорност към групата или значими други. При участници с вътрешен локус на контрола помагачата комуникация се състои в изразяване на увереност, че ще се справи, въвличане във взаимоотношения на сътрудничество с останалите членове на групата, емоционално възнаграждаване чрез похвали, отбелязване на усилията и др.

Многопосочна комуникация в групата

Структурата на комуникацията в тренинг групата е много съществена предпоставка за реализиране на помагашо взаимодействие, тъй като гарантира равнопоставеност на всеки участник и уважение към неговия избор до колко и как да се включи в процеса. При социалната работа с група често се наблюдават две крайности в поведението на участниците – твърде голяма активност и обсебване на груповото внимание или подчертана пасивност и самоизолиране от комуникационните актове. И двете крайности са предизвикателство за водещия на тренинг групата. Свърхактивните участници доминират в споделянето, задаването на въпроси, рефлектирането на демонстрирания опит и търсят пряк контакт с водещия, за да бъдат забелязани и подкрепени. Това създава риск комуникацията да стане едностранна или да се ограничи между няколко участници. Много от участниците, особено тези с по-малък опит в саморегулирането в социалните взаимодействия, предпочитат предписващия (медицински) модел на комуника-

ция в социалната работа. Те търсят активна комуникация само с водещия, защото очакват той като експерт да повлияе, да даде верен отговор, да ги насочи как да постъпят в изпълнението на груповите дейности, вместо сами да конструират позиция, като общуват с останалите. Пасивните членове на групата, които съзнателно се дистанцират от процеса на комуникация, предпочитат да наблюдават, смятайки че така също се учат и че самото им присъствие в групата е достатъчно, за да осигури промяна. Управлението на комуникацията в групата е приоритет за водещия специалист. Интеракцията в тренинг групата предполага активност на всички членове помежду им и между водещия и групата като цяло. Груповите дейности следва да бъдат разнообразни и така подбрани, че да въвличат всички участници в различни конфигурации на взаимодействие – по двойки, в малки групи (3-5 души) или в дискусия в цялата група. За предпочитане е при избора на формат за комуникация да се избягва партньорството между един и същи участници, а отделните групови дейности да се изпълняват в различна конфигурация от участници, за да се гарантира обмен на разнообразен социален опит. От гледна точка на поведението на водещия на тренинг групата подкрепящата комуникация е тази, която постига баланс между контрола на водещия над процеса и свободното, спонтанно реагиране на членовете на групата. Прекалено строгото структуриране и планиране на груповото общуване, което блокира инициативността на участниците, не създава усещане за подкрепа, а насочва по-скоро към поведение за избягване на грешки, предпазващо от грешки.

Представените аспекти на помагачия процес при социална работа с тренинг група акцентират предимно на вербалната комуникация. Специално внимание и отделен, самостоятелен анализ заслужават предпоставките за помагача комуникация, свързани с езика на тялото в груповата интеракция. Невербалната комуникация съдържа голям потенциал за оказване на подкрепа и се използва активно при слушането, при изразяването на емоции и при осигуряване на пространство за споделяне без прекъсване и намеса чрез въпроси или съждения. Най-същественото ограничение на невербалната комуникация е субективността на тълкуване на символите на тялото и риска от грешки в интерпретацията им, наред с влиянието на межкултурните и индивидуалните различия. Подкрепящата комуникация в

групов формат обичайно разчита на синхронизирането и еднопосочността на сигналите, излъчвани по вербален и невербален път. Към това са насочени и тренинговите програми за развитие на комуникативна компетентност.

Заклучение

Груповодинамичният тренинг е доказано подходяща форма за развитие на социални умения. Неговите предимства се свързват с възможността за активно учене чрез емоционално преживяване и интерпретиране на личния опит. Приложението на тренинга в социалната работа е подчинено на процеса на помагане с цел справяне с проблем, който е общ за участниците в групата. Ефектът на помагането в тренинг групата е резултат от разгръщане на подкрепяща комуникация между участниците и специалиста, който фасилитира и управлява груповата интеракция. Принципно, всеки вариант на тренинг предполага интензивна комуникация. В контекста на социалната работа комуникацията целенасочено е ориентирана към утвърждаване на помагачи отношения в групата. Помагачата комуникация не изключва различия в гледните точки или в начина на реагиране, а ги интегрира в общата за груповия процес цел. Ключова предпоставка за успешна помагача комуникация е умението на водещия на групата да действа като ролеви модел. Със своето поведение и начин на подаване на обратна връзка той помага на участниците да овладеят по практически начин социални умения. Превръщането на комуникацията в процес на помагане е свързано с използването на специфични комуникационни техники за активиране на личностна промяна, за поемане на отговорност за собствените решения и за активиране на вътрешен ресурс за справяне. По този начин при социалната работа с тренинг група се постига резултат в две посоки. От една страна се съдейства за решаване на проблема на клиентите, който е породил потребността от намеса на социалния работник. Паралелно с това протича процес на социално учене, при който се развиват умения за общуване, интериоризират се модели на поведение, повишаващи личната Аз-ефективност. Този обучителен ефект на тренинг групата в социалната работа е особено ценен и си струва да се интензифицира чрез целенасочено структурирана комуникация.

Литература

1. Андреева, Л., 1998. *Социално познание и междуличностно взаимодействие*. София.
2. Кори, Дж. 2016. *Теория и практика на груповото консултиране*. Издателство „Изток-Запад“, София.
3. Механджийска, Г. 2006. Структурен и класификационен модел на процеса на социална работа с група - *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, кн. Социални дейности, том 98.
4. Михайлова, А. 2021. Комуникативни бариери и слепи петна в поведението на социалния работник – *Е-списание Социална работа*, брой 1, година IX, с. 24 – 39 – достъпно на: <https://www.swjournal-bg.com/> (последно посещение на 24.10.2021).
5. Петрова, К. 2007. *Работа в група (тренингови и психотерапевтични техники)*. Издателство „Фабер“, Велико Търново.
6. Шулман, Л. 1994. *Изкуството да се помага на индивиди, семейства и групи*. Фондация „Невронауки и поведение“. София.
7. Zastrow, Ch. H., S. L. Hessenauer 2019. *Social Work with Groups: Comprehensive Practice and Self-Care*. Tenth Edition. Cengage Inc., Boston, USA.

Силвия Цветанска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по педагогика
Катедра „Социална работа“
София 1504, бул. „Цар Освободител“ № 15,
каб. 45а
s.tsvetanska@uni-sofia.bg

СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА КОНСТРУКТА „НАГЛАСА”

Соня Стефанова

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONSTRUCT „ATTITUDE”

Sonya Stefanova

ABSTRACT: *With the growth and maturity of the individual and with the accumulation of life experience in the human mind, stable views on people, objects and events from the surrounding world are formed. This setting of consciousness acts as a regulator of a person's reactions and behavior in his interaction with life. In psychology, this phenomenon is called "attitude" or social attitude. In general, the attitude is formed not only on the basis of subjective experience, but also by perceiving the experience of other people. Attitudes are one of the key concepts in social psychology and a separate field of research. The active study of the formation of social attitudes began in the first decades of the twentieth century. At the core is the close connection between the individual and society, of which man is an integral part.*

Key words: social psychology, personality, behavior, attitudes, concepts

Понятието „нагласа” възниква в социалната психология и отразява обективно-субективно обусловена страна, детерминираща поведението на личността, в която потребностите са отнесени към социалните обекти, цели и ценности. Появява се под названието „атитюд”, което освен значението „годен”, изразява още „готов, пригответен субективно или психически за действие” (от лат. „aptitude” – готовност, склонност, и от лат. „actus” през итал. „atto” – действие, поведение).

В социалната психология атитюдът се дефинира като психологично състояние на предразположеност на субекта към определена активност в определени ситуации.

В началото на миналия век, когато нагласите на хората се превръщат в значим обект на изследване, редица психолози и изследователи предлагат различни трактовки на това понятие.

К. Юнг дефинира нагласата като „готовност на психиката да действа или реагира по определен начин“. Счита, че нагласите често идват по двойки и посочва техните главни (но не единствени) двойствености както следва: съзнавано и несъзнавано; екстраверсия и интроверсия; рационални и ирационални нагласи; индивидуални и социални нагласи (Rush, 2019).

В статията си „Концепцията за атитюдите в социалната психология“ А. Щраус (Strauss, 1945) прави изчерпателен преглед на научните

определения по това време, като обхваща повечето школи в социалната психология и започва прегледа си с няколко различаващи се определения. Той цитира Р. Бейн, който определя нагласите на индивида като „относително стабилно видимо поведение, което има ефект върху неговия статус“ (Bain, 1928).

У. Томас и Фл. Знаниецки считат, че нагласите представляват „процес на индивидуална осъзнатост, която определя реални или възможни дейности в социалния свят“ (Fleck, 2015).

Според Х. Кр. Уорън „когато определен тип преживяване или опит непрекъснато се повтаря, се променя наборът, който засяга много централни неврони и има тенденция да се разпространява върху други части на централната нервна система. Тези промени темпират процеса на приемане и водят до формирането на определени общи начини за получаване и интегриране на стимули. По отношение на субективния живот тези общи начини се наричат нагласи“ (Warren, 1931).

Някои автори смятат, че атитюдите се основават върху убежденията, които са оценъчни по природа, и най-важно е да се изследва как хората съчетават убежденията си, за да формират нагласа. Това схващане е в основата на различни модели на описване и изследване на нагласите, разбираани като цялостно отношение към хората, предметите и социалните явления, т.е. разбираани като цялостна оценка за обекта. Стига се до извода, че нагласата е

„психологическа тенденция, която се изразява в оценяването на даден обект с някаква степен на благоразположеност или неблагоприятност“ (Eagly & Chaiken, 1995). Този подход позволява дори когато съществуват противоречия в оценката за нещо, нагласата да може да бъде определена като положителна или отрицателна и да бъде измервана.

Съвременните западни социални психолози предлагат не толкова сложни и по-лесно поддаващи се на операционализация концепции за нагласите, но въпреки това и сред тях няма единно мнение за същността на нагласите.

Така например Д. Майерс дава следното определение: „Нагласата – това е благоприятна или неблагоприятна оценъчна реакция за нещо или някого, която се изразява в мнения, чувства и целенасочено поведение“ (Майерс Д. 1996).

А. Пратканис, С. Бреклер и А. Гринуолд малко по-различно дефинират нагласите. В тяхното определение „нагласата – това е оценъчното отношение към всеки предмет или явление, за което индивидът има известни познания“ (Pratkanis et al., 1989).

Ф. Зимбардо и М. Лейп предлагат доста опростена формула: „По същество нагласата представлява ценностна диспозиция по отношение на един или друг обект. Това е оценка на нещо или някого по скалата „приятно-неприятно“, „полезно-вредно“, „добро-лошо“. Нещо, което обичаме и нещо, което мразим; нещо, към което изпитваме привързаност и нещо, към което сме антипатични“ (Zimbardo & Leippe, 1991).

В руската психологична литература понятието „нагласа“ също е широко застъпено, като в концепциите на отделните автори се предлагат различни определения и тълкувания.

Съгласно концепцията на Д. Узнадзе нагласата се дефинира като убеждения и чувства, които има даден човек по отношение на определен социален обект, събитие или друг човек, както и готовността му да действа по определен начин спрямо този обект (Узнадзе, 1966).

Ш. Надирашвили изтъква още един – социален стадий на психичната дейност, осъществяван на ниво индивид. В този случай източникът на социалното поведение на индивида са социалните нагласи (установки на социално поведение), които се формират на базата на социални потребности и въображаемо приемливо поведение. Социалните нагласи са фик-

сирани в самосъзнанието на индивида, в неговия „психологически автопортрет“ (Надирашвили, 1987).

Други автори определят нагласата като психологичен процес, който характеризира отношението на индивида към социалния свят и се определя от социалните ценности. Нагласата показва усвояването от човека на една или друга социална ценност и в действителност се явява нейният субективен опит. Т.е. нагласата е субективен, индивидуален начин на съществуване на обективни социални ценности. Тя е своеобразна форма на комуникация между индивида и обществото, като същевременно е и елемент от психологическата структура на личността, и елемент от социалната ценностна система на обществото (Шихирев, 1976; Семечкин, 2003).

В българската научна литература нагласите стават самостоятелен обект на научни търсения в началото на ХХІ в., когато се поставят основите на изучаването им към различните социални явления. Прието е да се наричат „атитюди“, „стереотипи“, а понякога се назовават и с руския термин „установки“.

Във връзка с провеждането на емпирични изследвания започват да се правят проучвания върху компонентите и спецификата на нагласите; да се поставят и да се обсъждат въпроси, свързани с методологията на проучването им.

Според Б. Минчев „нагласата е безсъзнателна форма на подбуждане на психо-поведенческа активност на индивида, която е придобита в индивидуалния опит и се провокира от определен тип ситуации“. Тъй като нагласите проявяват несъзнателно действие, може да се предположи, че те са някакъв опит, станал част от образа на света на индивида. Блокът на субектността губи контрол върху тях и те стават схеми на интерпретация на ситуациите, които придобиват самостоятелна подбудителна сила в познанието и практическото действие на индивида (Минчев, Б. 2008).

М. Проданов определя нагласата (атитюда) като първият източник за формирането на намерението за действие. Нагласите се свързват помежду си и образуват определени психични констелации, структури, които са консистентни и относително стабилни. Благодарение на това нашето поведение би могло да се прогнозира. Авторът изтъква, че нагласите и поведението се намират в непрекъсната спираловидна динамична връзка. Това означава, че нагласите се формират под влиянието на социалното обкръжение, но се променят (в една или друга степен и посока) като непосредств-

вено следствие от нашите постъпки или в резултат на субективните интерпретации на собственото ни поведение. Съществуват определени условия, при които нагласите могат да се използват за прогнозиране на бъдещите ни действия (Проданов, 2014).

Цв. Антипешева пише, че нагласите са придобити безсъзнателни влечения, предпоставки, които са подбудители на действията. Те се формират от определен стил и култура на живот. Заучени са в миналия опит на човека и се задействат без съзнателно инициране; техният подбудителен ефект се отключва автоматично в определена ситуация (Антипешева, 2015).

Р. Божинова и Е. Манова приемат, че нагласите се придобиват в процеса на контакт със заобикалящата среда и стоят в основата на незабавната оценъчна реакция към психологичната значимост на срещания обект. Нагласата отразява диспозициите за отговор с определена степен на благоразположеност или неблагоприятност към обекта. Нагласите към конкретно поведение се очертават като най-непосредствено включената индивидуална променлива по отношение възприемането на средовите (ситуационните) стимули. След направено изследване авторките достигат до извода, че поведенческите нагласи съществено повлияват възприемането на определена информация, като засилват значимостта на аспекти, които са в съгласие с тях. Индивидът е склонен да осмисли (изкриви) получаваната информация така, че тя да подкрепи убежденията му и да се избегне преживяването на когнитивен дисонанс (Божинова, Манова, 2012).

При изясняването на природата и съдържанието на нагласите М. Кехайова-Стойчева разграничава няколко важни момента – нагласите се изграждат в течение на човешкия живот, не са вродени; те се учат в процеса на социализация и са резултат от опита на човека; относително стабилни са във времето и могат да бъдат позитивни, негативни или неутрални (Кехайова-Стойчева, 2008).

Според Е. Тодорова социалната нагласа играе посредническа функция между външните и вътрешните фактори, които въздействат върху поведението на индивида. Тя не се свежда нито до импулси, нито до знания, а ги комбинира. Социалните нагласи са предварителни схеми (предиспозиции) за даване на определен вид отговори на дадени класове стимули (Тодорова, 1995).

И. Левкова пише, че социалната нагласа представлява съвкупност от жизнени ценностни ориентации на личността, свързани с определена духовна култура на обществото, които водят до отношения към дадени дейности и стремеж за постигане на конкретни цели. Авторката цитира „Речник по психология“, в който социалната нагласа се обособява като специфичен тип нагласа (установка). Тя се разглежда като „придобито в процеса на социализация латентно състояние на готовност на човека за социално действие при привидно еднакви обстоятелства; предразположеност към възприемане на социалните явления в определена посока, от дадени позиции, към оценяване на обект или символ по определен начин и към определено поведение“ (Левкова, И. 2013).

Въпреки всички тези трактовки за базово, изходно определение на нагласите в социалната психология се приема определението, дадено от Г. Олпорт: „нагласата е състояние на нервно-психическа готовност, развиваща се на основата на опита и оказваща динамичен ефект върху реакциите на индивида по отношение на всички обекти или ситуации, с които той е свързан“ (Allport, 1967).

В тази формулировка основният признак на нагласата е нейното предхождащо и регулиращо действие.

От направеният литературен обзор се вижда, че нагласите се определят както като видимо поведение, така и като лична осъзнатост, дори и като неврологично обусловени дейности. Това позволява да се обобщят най-общо два типа определения за нагласите – ценностно-функционални и структурно-функционални.

Първите дефиниции определят нагласите като оценки за или против обекта на нагласата. Те, от своя страна, се делят на такива, които дефинират нагласите като предразположение (позитивно или негативно) към действие, като мотивираща за индивида сила, и такива, които разбират нагласите основно като вероятност за определен тип реакция при определени ситуации (Rosenberg, 1956; Fishbein, 1963; Calder & Lutz, 1972; Calder & Ross, 1973).

Вторите дефиниции разглежда нагласите като трикомпонентни когнитивно – афективно – волеви комплексни предразположения на индивида да реагира спрямо определена идея, личност или ситуация, които повлияват поведенческите му избори и отговорите му на различен вид стимули (Rosenberg, 1960; Millar & Tesser, 1986; Bargh et al., 1992; Stahlberg & Frey, 1996).

По мнение на автора нагласата е отражение на съвкупността от оценките, които личността отнася към хора, групи и обекти в социалния свят. Формирането на нагласата предполага вземане на решение относно харесване – нехаресване или одобрение – неодобрение към атиюдния обект.

С течение на времето много изследователи се включват в дискусията за същността на нагласите, като са предложени повече от 100 определения и 500 измерителя по отношение на различни обекти. Това, което обединява повечето определения, е твърдението, че те притежават оценъчен аспект по отношение на даден обект или явление (от лат. „aptitude” – готовност, склонност, и от лат. „actus” през итал. „atto” – действие, поведение).

Литература

1. Антипешева, Ц. 2015. Мотивация за предприемаческа дейност. В: Списание „Предприемачество“, с. 160-169. Изд. Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград.
2. Божинова, Р., Е. Манова. 2012. Индивидуални нагласи и възприемане на конкретна информация. В: Сб. Приложна психология и социална практика. Унив. изд-во ВСУ, Врна, с. 38-47.
3. Кехайова-Стойчева, М. П. 2008. Социално-психологически аспекти на потребителското поведение. ИУ – Варна. Библиотека „Проф. Ц. Калянджиев“.
4. Левкова, И. 2013. Социални нагласи и поведение. В: Сб. Приложна психология и социална практика. XII Международна научна конференция, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, с. 73.
5. Майерс Д. 1996. Социална психология. с. 684, Спб.: Питер.
6. Минчев, Б. 2008. Обща психология, Изд. „Сиела“, София.
7. Надирашвили, Ш. А. 1987. Установка и деятельность. Изд. Мецниереба, Тбилиси.
8. Проданов, М. 2014. Психология на убеждаването и влиянията, УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
9. Психологический словарь (b17.ru). <https://www.b17.ru/dic/attitud/>
10. Семечкин, Н. И. 2003. Социална психология. Часть 2., ТИДОТ, Владивосток.
11. Тодорова, Е. 1995. Социална психология. Издателство: „Албатрос“, София.
12. Узнадзе, Д. Н. 1966. Психологические исследования. М.: Наука., с. 140-152; с. 164-169; с. 180-183.
13. Шихирев, П. Н. 1976. Социальная установка как предмет социально-психологического исследования/ Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М.: Наука., с. 278-318.
14. Allport, G. W. 1967. Attitudes. Pp. 1-13 in Readings in Attitude Theory and Measurement, edited by Martin Fishbein. New York: John Wiley & Sons.
15. Bain, R. 1928. An attitude on attitude research. *American Journal of Sociology*. Vol. 33, pp. 940-957.
16. Bargh, J., S. Chaiken, R. Govender, & F. Pratto. 1992. The Generality of the Attitude Activation Effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 62 (5), pp. 893-912.
17. Bohner, G. & M. Wanke. 2002. Attitudes and Attitude Change. Psychology Press, Hove.
18. Calder, B. J. & R. J. Lutz. 1972. An Investigation of Some Alternatives to the Linear Attitude Model. In SV – Proceedings of the Third Annual Conference of the Association for Consumer Research, Chicago, IL: Association for Consumer Research, pp.: 812-815.
19. Calder, B. J. & M. Ross. 1973. Attitudes and Behavior. General Learning Press, Morristown, NJ.
20. Eagly, A. H. & S. Chaiken. 1995. The psychology of attitudes. New York: Harcourt, Brace & Janovich.
21. Fishbein, M. 1963. An investigation of the relationships between beliefs about an object and the attitude toward that object. *Human Relations*, Vol. 16, pp. 233-239.
22. Fleck, C. 2015. Attitude: History of Concept. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Oxford: Elsevier., Vol 2., pp. 175-177.
23. Millar, M. G. & A. Tesser. 1986. Effects of Affective and Cognitive Focus on the Attitude Behavior Relation. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 51 (2), pp. 270-276.
24. Pratkanis, A. R., S. J. Breckler, & A. G. Greenwald. 1989. Attitude – structure and function. Vol.3 of *Attitudes and Persuasion*. Publisher: Psychology Press, Hillsdale, New Jersey.
25. Rosenberg, M. J. 1956. Cognitive structure and attitudinal affect. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. Vol. 53, pp. 367-372.
26. Rosenberg, M. J. 1960. An analysis of affective-cognitive consistency. In M. J. Rosenberg, C. I. Hovland, W. J. McGuire, R. P. Abelson & J. W. Brehm (Eds.), *Attitude organization and change*. Yale University Press.
27. Rush, M. J. 2019. An Evaluation of Jung’s Psychological Types and Their Relationship to

Psychopathology. Psychotherapy Section Review, Vol. 63, pp. 32-39.

28. Stahlberg, D. & D. Frey. 1996. Attitudes: Structure, measurement and functions. Blackwell Publishers, pp. 205-239.

29. Strauss, A. 1945. The Concept of Attitude in Social Psychology. Journal of Psychology, Vol. 19, pp. 329-339.

30. Warren, H. C. 1931. Elements of Human Psychology. Quoted in (Young, K.) Social Psychology. New York: Crofts.

31. Zimbardo, P. G. & M. R. Leippe. 1991. The Psychology of Attitude Change and Social Influence. Publisher: McGraw-Hill.

Соня Стефанова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Бургас
sonia_st@ymail.com

БАЗИСНИ ТЕОРИИ В СОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ ЗА НАГЛАСИТЕ

София Стефанова

BASIC THEORIES IN SOCIAL PSYCHOLOGY ON ATTITUDES

Sonya Stefanova

ABSTRACT: *Theories of cognitive consistency view human beings as actively processing information, trying to make sense of what they think, feel and do, to actively construct and interpret the world in order to overcome the sometimes inconsistencies between attitudes.*

This report presents some of the theories explaining the consistency of constructs that are widely applicable in the field of consumption - Theory of Cognitive Balance of Fr. Heider, L. Festinger's Theory of Cognitive Dissonance, M. Sheriff's and K. Hovland's Theory of Social Judgments, and D. Bem's Theory of Self-Perception.

Key words: theories, attitudes, cognitive balance, cognitive dissonance, social judgments, self-perception

Според принципа на когнитивната последователност човешките същества ценят хармонията между своите мисли, чувства и поведения и са мотивирани да поддържат еднородност между тези елементи. Това желание означава, че, ако е необходимо, те ще променят мислите, чувствата или поведенията си, за да ги направят консистентни на останалите преживявания. Принципът на последователността е важно напомняне, че нагласите не се формират във вакуум. Съществен детерминант на начина, по който атиюдният обект ще се оценява, е как той се вписва в другите, свързани нагласи, които индивидът вече има (Соломон, 2011).

А. Теория за когнитивния баланс

Теорията за когнитивния баланс е една от консистентните теории за когнитивно съответствие и е силно повлияна от принципите на гещалтизма. Това е мотивационна теория за промяната в нагласите, която разкрива наличието на постоянен мотив, който движи напред към психологически баланс. Според Хайдер (1958) балансът е стабилно когнитивно състояние, което е комфортно за възприемащия. Дисбалансът е нестабилен и мотивира хората да променят природата на едно от взаимоотношенията, за да постигнат балансирано състояние, т.е. човек винаги или се намира в баланс със заобикалящия го свят, или се стреми към него с всички сили. Когато вярва-

нията са дисбалансни, се появява вътрешен натиск за промяна на нагласите, за да се понижи стресът от липсата на баланс. Хайдер определя две основни качества на вярванията, които оказват влияние на вътрешния баланс на индивида – афект и единение. Баланс съществува, когато афектът или единението във вярванията на индивида за хора или събития са еднакво позитивни или негативни; когато те са различни, се появява дисбаланс (Heider, 1958).

Теорията отчита взаимоотношенията между елементите, които човекът може да възприеме, като вървящи заедно (Moore, 1978). Тази перспектива включва отношения (от субективната гледна точка на възприемащия) между три елемента, така че възникващите атиюдни структури са наречени триади (Соломон, 2011). Като най-проста социална ситуация Хайдер разглежда системата: субект – друг човек – обект, заедно с отношенията между тях. Т.е. всяка триада се състои от (1) човекът и неговите възприятия за (2) обекта на нагласата и (3) някакъв друг човек или обект. Тези три елемента (Р, О и Х) могат да бъдат в различни комбинации в зависимост от отношенията между всяка двойка елементи, като всяко отношение може да бъде или положително (+) или отрицателно (-) (Проданов, 2014). По-важното е, че хората променят тези възприятия, за да направят отношенията между тях консистентни. Теорията конкретизира, че хората желаят взаимоотношенията

между елементите в триадата да са хармонични или балансирани. Ако не са, възниква състояние на напрежение, докато човекът по някакъв начин не промени възприятията си и не възстанови баланса.

Възприемането на елементите, като връвящи заедно, се осъществява по един от следните два начина: те могат да имат или отношение на единица, при което единият елемент се вижда като принадлежащ по някакъв начин, или като част от другия, или сантиментално отношение, при което двата елемента са свързани, защото човекът е изразил предпочитание (или нехаресване) към другия.

Както вече бе споменато, отношенията в триадата са положителни или отрицателни, като по този начин се извеждат негативни и позитивни конфигурации. Негативните се определят като дисонансни и поради това – нестабилни, което кара индивида да променя своите нагласи спрямо обекта или другия човек, за да постигне баланс (Соломон, 2011).

Основното положение в теорията е, че ако се вземат знаците на трите отношения и се умножат, тогава съществуват две възможни състояния:

- балансирано състояние, ако резултатът е положителен;
- небалансирано състояние, ако резултатът е отрицателен.

Тъй като балансът е стабилно когнитивно и афективно състояние, той се свързва с психическия комфорт, докато дисбалансът е нестабилно и некомфортно състояние, което мотивира хората да променят природата на някое от отношенията, за да постигнат баланс (Проданов, 2014).

Един от основните тезиси е, че когато възприятията са балансирани, вероятно е нагласите да бъдат стабилни, докато когато се наблюдават несъответствия, е много вероятно да се видят и промени в нагласите. Балансната теория спомага за обяснението защо потребителите обичат да се асоциират с положително ценени обекти. Формирането на отношение на единица може да подобри шансовете на човек да бъде включен като положително сантиментално отношение в триадите на другите хора (Соломон, 2011).

Ограничение на тази теория е, че тя не отчита силата на нагласите между хората и обектите в триадата. Освен това тя не позволява да се направи разграничение между степента на афекта във взаимоотношението, нито пък отчита значението на определени елементи за

възприемащия. Категоризирайки връзките като позитивни или негативни, теорията презюмира, че напрежението, предизвикано от дисбаланса, е обективно с еднаква сила и ефект върху индивидите в триадата. Същност, понеже има ценности и нагласи, на които се държи повече, както и убеждения, които са по-скъпи, изглежда логично отношения, които включват такива силни и важни нагласи и вярвания, да предизвикват повече напрежение и стрес (Eagly & Chaiken, 1995).

Друго ограничение е, че тя не може да обхваща групи и структури с всякакъв размер, а само взаимоотношения между три единици (Täube, 2018).

В. Теория за когнитивния дисонанс

Теорията за когнитивния дисонанс е една от най-влиятелните в областта на социалната психология и генерира редица по-късни научни разработки и изследвания, които позволяват да се разширят познанията относно детерминантите на нагласите и вярванията, интернализацията на ценностите, емоционалните състояния, противоречията между индивидите, подбора и преработката на информация и редица други психични процеси.

Състоянието на дисонанс се определя като „тревожността, която произтича от едновременно поддържане на противоречиви или по друг начин несъвместими нагласи, убеждения или други подобни, както когато човек харесва някого, но силно не одобрява някои от неговите навици“ (Терзиева, 2011).

Според Л. Фестингер (1962) когнитивният дисонанс може да се разглежда като предшестващо състояние, което води до дейност, насочена към намаляване на дисонанса, точно както гладът води до дейност, насочена към намаляване на глада. Когато човек е изправен пред несъответствие между нагласите или поведението, ще предприеме някакво действие, за да разреши дисонанса, може би като промени дадена нагласа или модифицира поведението си (Festinger, 1962).

Теорията се съсредоточава върху ситуациите, в които два когнитивни елемента не си съответстват и има важни последствия за нагласите, тъй като хората често са изправени пред ситуации, в които има някакъв конфликт между техните нагласи и поведения. Когнитивен елемент може да е нещо, което човекът вярва за себе си, поведение, което изпълнява, или наблюдение за заобикалящото го (Соломон, 2011).

Теорията за когнитивния дисонанс помага да бъдат разбрани обстоятелствата, при които отсъства връзката между реалността и наличните когниции и постулира, че две когниции могат да са релевантни или ирелевантни една на друга. Когато индивидът изобщо не възприема двойката когниции като свързани една с друга, е налице ирелевантно отношение. Ако са релевантни помежду си, те са също така дисонансни или консонансни. Консонансни са, ако от едната следва другата, а са дисонансни в случай, че от едната произтича противоположната на другата. Съществуването на когнитивен дисонанс причинява психичен дискомфорт, който мотивира личността да го редуцира и води до избягване на информация или поведение, което го усилва. Машабът на дисонанса зависи от значението и броя дисонансни елементи. Т.е. натискът за редуциране на дисонанса е по-вероятно да се наблюдава в ситуации на силна ангажираност, в които елементите са по-важни за човека. Редуцирането на дисонанса може да се осъществи чрез елиминиране, добавяне или промяна на елементите (Insko et al., 1973).

Теорията за когнитивния дисонанс е базирана на три фундаментални предположения:

1. Хората са сензитивни към инконсистентността между действия и вярвания;

2. Разпознаването на инконсистентността ще причини дисонанс и ще мотивира индивида да редуцира дисонанса;

3. Дисонансът може да бъде редуциран по един от следните начини: промяна на вярванията; промяна на действията; промяна в перцепцията за действието.

Когнитивен дисонанс може да възникне в много области на живота, но е особено очевиден в ситуации, в които поведението на индивида е в конфликт с вярвания, които са неразделна част от самоличността му.

Основните предположения сочат, че човек се стреми не толкова да е прав, колкото да убеди себе си в това. В този смисъл са и обясненията, защо оценките на продукта обикновено стават по-положителни, след като е бил купен, т.е., защо хората са склонни да откриват още повече причини да харесват нещо, след като стане тяхно (Соломон, 2011). Това е така, тъй като потребителят е финансово ангажиран с избора и намалява дисонанса, като засилва привлекателността на избраната алтернатива по отношение на неизбраните (Knox & Inkster, 1968). Отделно, потребителските оценки трябва да са в хармония и да са съгласувани с

потребителските мисли, усещания и поведение, което означава, че ако е необходимо, потребителите ще променят мислите, чувствата и поведението си, за да ги направят съгласувани с техния опит (Solomon et al., 2006).

Важно е да се отбележи, че устойчивостта на промяната на когницията се базира на съответствието ѝ с реалността и степента на консонансност с останалите когниции, поддържани от индивидите. От своя страна устойчивостта на когнитивно-поведенческите елементи зависи от полученото удоволствие, съпътстващо поведенческия акт и от силата на загубата, която трябва да бъде преодоляна (Parsons et al., 2016).

Р. Зайонк формулира девет постулата, които отразяват същността и стратегиите за редуциране на когнитивния дисонанс:

1. Когнитивният дисонанс е негативно състояние;

2. В случаите на когнитивен дисонанс индивидът се опитва да го редуцира, като елиминира или избягва събития, които го усилват;

3. При наличието на консистентност субектът се стреми да избягва събития, които пораждат дисонанса;

4. Остротата и интензивността на когнитивния дисонанс зависи от значимостта на съответстващите знания и от относителния дял на знанията, намиращи се в дисонанс;

5. Силата на тенденциите в точки 2 и 3 е функция на остротата на дисонанса;

6. Когнитивният дисонанс може да се редуцира или елиминира чрез: придобиване на нови знания и промяна в съществуващите.

7. Добавянето на нови знания редуцира дисонанса при условие, че те усилват една от страните и/или изменят значимостта на когнитивните елементи, намиращи се в дисонанс;

8. Измененията в съществуващите знания редуцират дисонанса, ако новото съдържание ги прави по-малко противоречащи на останалите и ако тяхната значимост спада;

9. Ако новите знания не могат да бъдат използвани, а съществуващите се променят с помощта на пасивни процеси, възниква поведение, последици от което ще способстват за възстановяване на консистентността (Zajonc, 1960; 1968).

Според Фестингер (1959) съществуват релативни отношения между действията, които са инконсистентни на вярванията, силата на когнитивния дисонанс и мотивацията за редуцирането му (Festinger & Carlsmith, 1959). Той счита, че хората са мотивирани да редуцират

отрицателните чувства, породени от дисонанса, като по някакъв начин направят така, че нещата да си съответстват. За преодоляване на състоянието на когнитивен дисонанс предлага три начина:

1. Промяна на убеждения, отношение или поведение;
2. Усвояване на нова информация, която надделява над дисонантните вярвания;
3. Намаляване значението на вярванията и нагласите.

Теорията на Фестингер продължава да генерира редица проучвания, експерименти, ревизии и полемики. Една от причините да е толкова продуктивна е, че концептуално е формулирана с много общи и абстрактни понятия. Последствията от това са редица приложения в областта на психологията, включващи взаимодействието между когнициите (цялата когнитивна организация на личността), мотивацията и емоционалната сфера. Личността поддържа когнитивни елементи за поведението, перцепцията, атитюдите и вярванията. Те обхващат собствения Аз, взаимоотношенията и оценките за другите и света. Хипотезите на теорията обхващат случаите на логическа и психична инконсистентност, като известни трудности предизвиква експерименталното верифициране на данните, засягащи психичната инконсистентност при отделната личност. Това дава на бъдещите изследователи свобода за проява на креативност, както в разширяването и ясното дефиниране на теоретичния конструкт, така и при експерименталното верифициране на нови концепции и приложения (Терзиева, 2011).

С. Теория за социалните преценки

Теорията за социалните преценки е теория за самоубеждението, която се дефинира като възприемане и оценка на дадена информация за атитюдните обекти, съотносима към настоящото мнение на даден индивид. Съгласно тази теория човек претегля всяка нова идея и я сравнява с настоящата си гледна точка, за да определи къде тя трябва да бъде поместена в диапазона от преценки в индивидуалното съзнанието. Налице е подсъзнателно сортиране на идеи, което се случва в момента на възприемане на информацията (Hovland, & Muzafer, 1980).

Според някои изследователи важен аспект на теорията е, че хората се различават от гледна точка на информацията, която ще възприемат като приемлива или неприемлива. Те

си формират обсега на приемане и отхвърляне около нагласата – стандарт. Идеите, които попадат в зоната на приемане, ще се възприемат благоприятно, докато попадащите извън нея – не. Посланията, които попадат в ширината на приемане, обикновено се разглеждат като по-консистентни със собствената позиция, отколкото са. Този процес се нарича ефект на асимилация. Посланията, попадащи в сферата на отхвърляне, в повечето случаи се разглеждат като още по-далечни от собствената позиция, отколкото са, и това води до ефект на контраста (Meyers-Levy & Sternthal, 1993).

Когато човек става все по-ангажиран с атитюдния обект, диапазонът му на приемане намалява. Т.е. потребителят приема по-малко идеи, които са по-отдалечени от собствената му позиция, и е по-склонен да се противопоставя дори на слабо отклоняващи се позиции. От друга страна, относително неангажираните потребители ще обмислят по-широк спектър от алтернативи. Те вероятно ще са по-малко лоялни към марките и със сигурност ще ги сменят по-често (Traylor, 1981).

Други автори (Griffin, Ledbetter & Sparks, 2014), анализирайки теорията за социалните преценки, фиксират пет конструкта:

1. Всеки индивид притежава отделни категории преценки, с които той корелира информацията и които може да счита за приемливи или неприемливи. Съществуват и диапазони, в които няма определено мнение, наречени съответно „ширина на приемане“, „ширина на отхвърляне“ и „ширина на неопределеност“. Най-предпочитаната позиция, разположена в ширината на приемане е „котвата“;

2. Човек асимилира новата информация за атитюдния обект в контекста на когнитивните, перцептивните и емоционалните си особености. Първоначалната нагласа действа като отправна рамка и новата информация се категоризира от гледна точка на този съществуващ стандарт;

3. Нивото на заинтересованост влияе върху мащаба на възприятието. Обхватът на ширината се определя от степента на личния интерес. Колкото е по-високо нивото на личен интерес, толкова е по-голяма ширината на отхвърляне;

4. Хората изкривяват постъпващата информация в съответствие с техните преценки. Ако получаваното съобщение попада в ширината на приемане, то ще бъде асимилирано с вече наличното мнение на лицето, но ако падне в ширината на отхвърлянето, ще бъде

тълкувано като неприемливо и впоследствие отхвърлено. И в двата случая промяна в нагласата е малко вероятно да се случи;

5. Маловажните разлики между „котвите“ на човека и доставеното съобщение го заставят да промени мнението си. В такива случаи няма да има асимилация или отхвърляне и е възможно да се промени преценката.

Основното следствие от теорията за социалните преценки е, че е трудно човек да бъде убеден. Убеждаване е възможно само при условие, че съобщението попада в обхвата на приемане, но на отдалечено разстояние от „котвата“. По този начин информацията няма да бъде асимилирана или отхвърлена. Следва да се вземат предвид и личните интереси на адресата на съобщението. Това подсказва, че дори успешните опити за убеждаване ще доведат до незначителни промени в нагласите (Schwartz, 2000).

В теорията за социалните преценки се фиксират следните ограничения или недостатъци:

1. В нея не се говори за съдържанието на посланието;

Съществуват много свидетелства за това, че някои послания, като доказателства или аргументи, влияят на силата на убежденията. Теорията за социалните преценки не взема предвид нито една от тези важни характеристики на комуникацията;

2. Пренебрегва се влиянието на авторитетността на източника като фактор, който може да повлияе за промяната в нагласата.;

3. Ширините отразяват само общата възможност за убеждаване на човек;

Хората, които са относително лесни за убеждаване, имат широки обхвати на приемане, докато тези, които трудно се поддават на убеждаване, имат широки обхвати на отхвърляне;

4. Съществува неяснота относно това, как се измерва личният интерес на човека (Wyer & Gruenfeld, 1995).

С. Теория за Аз-перцепцията

Потребността от съхранение на висока самооценка се явява като постоянен генератор за проявата на познавателна активност от личността. Тази активност обаче често протича в обстановка на неясни критерии за ориентация в собствените психични състояния. На този момент обръща внимание психологът Дарил Бем, като предлага собствена концепция за тези процеси.

Основният принцип в концепцията за самовъзприятията или Аз-перцепцията е, че личността формира своите нагласи, наблюдавайки собственото си поведение така, както хората наблюдават поведението на другите, с цел да разберат техните базисни нагласи (Проданов, 2014). Т.е. отношението и самовъзприятието на човека влияят върху неговото поведение. Възможно е, посредством направени изводи върху поведението, да се разберат нагласите и интересите на субекта. Допуска се, че поведението влияе върху емоциите и чувствата и може да ги променя, като различните поведения предизвикват различно емоционално преживяване (Bem, 1967; 1972).

Основа за теорията на Бем е постулатът, че вътрешният свят на другите хора се познава по същия начин, както и собственият. Според тази теория хората научават за своите вътрешни състояния и нагласи не толкова чрез интроспекция, а по-скоро като наблюдават поведението си и обстоятелствата, при които то се реализира, и фиксират закономерността на един или друг аспект на поведението си. Според него дисонансните интерпретации са прекалено усложнени, за да се използват широко в обяснението на всекидневното поведение. За да се разбере природата на самооценъчните съждения, по-скоро е необходим анализ на реалните функционални отношения в битието на индивида (Yee & Bailenson, 2007).

Отстоявайки позициите на последователния бихейвиоризъм, Бем описва редица начини, по които хората разпознават своите вътрешни състояния. Изследванията се насочват към това, как хората правят заключения за убежденията си от наблюдения върху поведението си.

За Бем възможният механизъм за оценка на вътрешните състояния се основава на следните функционални дадености:

1. Човек узнава за своите текущи емоции, нагласи и други психични състояния като наблюдава своето поведение, а също и обстоятелствата (условията), в които това поведение се осъществява;

2. В степента, в която показателите за нашето вътрешно състояние са слаби, нееднозначни и трудно се интерпретират, в същата степен ние сме функционално зависими от външните признаци на нашето поведение, за да определим собственото си вътрешно състояние;

Авторът счита, че реакциите на хората не са толкова лесно достъпни и недвусмислени, колкото изглеждат на пръв поглед. По-скоро се правят умозаключения за реакциите от факторите на средата. Когнитивните или емоционалните състояния трябва да се трансформират в ситуации на действие на факторите на околната среда, за да се превърнат в съдържание на самовъзприятието. Хората имат много неясна представа кои са и защо извършват определени действия и само когато по отношение на себе си заемат позицията на външен наблюдател на поведението си, мога да стигнат до съответните изводи за причините му. Бем изтъква връзката между индивидуалността и стиловете на поведение, описвайки два типа личност на базата на произволно поведение в социалните взаимодействия: „кумулятивен тип“, базиран на миналия опит, и „произволен тип“, фокусиран върху настоящия опит (Bem, 1972).

Бем счита, че ако човек обърне внимание на това, което прави и се замисли върху него, той може да направи изводи за собствените си нагласи и намерения. В този случай човекът ще реализира самоатрибуция, тъй като почти винаги се осъществява самообяснение под формата на самооправдаване и защита на Аз-концепцията. Освен това при обясняване на собственото или чуждото поведение, хората са склонни да използват правдоподобни казуални атрибуции, правейки изводи в съответствие с принципа на достъпност (Bem, 1967).

В осъществените експерименти за проверка на предположенията на Бем се е потвърдило наличието на тенденция индивидите да се доверяват повече на актуалните характеристики на наличната ситуация, в която се намират, отколкото на своя минал психичен опит. Т.е., човек преценява миналите си емоции и психични състояния с критериите, които използва в настоящето.

По-късно и други изследователи подкрепят тезата на Бем и считат, че само чрез осмисляне на действията си индивидът е в състояние да разбере какво прави и защо (Ross & Nisbett, 2011; Zimbardo & Leippe, 1991).

Едно от най-важните приложения на тази теория е в областта на мотивацията. Хората се опитват да разберат дали при изпълнение на определени задачи поведението им е под контрола на външни сили или собствени желаниа. Приписаните на външни фактори действия водят до външна атрибуция, докато изпълнението на същата задача с минимални награди

води до вътрешен интерес. При анализиране на тези събития се стига до парадоксална ситуация – минимални награди водят до силен интерес и обратното – ефект на свръхоправдаването (Арънсън, 2009).

Основната идея на тезата на Бем е, че хората най-често не познават и не осъзнават собствените си нагласи. Затова нагласите не могат да влияят върху поведението и не могат да се явяват като причини за него. Връзката е по-скоро обратна: поведението, превръщайки се в обект на собственото наблюдение и разсъждение, разкрива нагласата. За такава обратна зависимост, където поведението формира нагласата, настоява и теорията на когнитивния дисонанс. Следователно, по-вероятно е човешкото поведение да се характеризира със спонтанност и безсъзнателност, отколкото с осъзнаване и планиране.

След презентирането на теорията редица изследователи правят проучвания, вследствие на които достигат до следните изводи:

1. Ефектът на самовъзприятието се пренася по-късно и върху поведението;
2. Поведението влияе върху нагласите;
3. При външни стимули за изпълнение на поведение, което е присъщо на субекта и му доставя удоволствие, вътрешната мотивацията рязко намалява – ефект на свръхоправдаването (Lepper, Greene & Nisbett, 1973; Deci & Ryan, 1991).

По-късно през годините голяма част от изследванията са насочени към опити да се разграничи теорията за самовъзприятието от теорията за когнитивния дисонанс, които довеждат до извода, че когнитивният дисонанс и теорията за самовъзприятието имат различни приложения. Теорията за Аз-перцепцията е по-приложима в ситуации, в които нагласите на хората първоначално са неясни, слаби или двусмислени, тъй като, когато вътрешната осведоменост на хората за техните нагласи или емоции е неопределена или противоречива, те могат да гледат на себе си както външен наблюдател, да разчитат на външни сигнали или поведение, за да разберат вътрешното си състояние. Ефектът на самовъзприятието позволява на хората да събират важни сигнали от външната си среда и да ги прилагат, за да разберат какви интернализирани нагласи или емоции преживяват. Т.е. теорията описва процеса, при който хората, лишени от първоначални нагласи или емоционални реакции, ги развиват, като наблюдават собственото си по-

ведение и стигат до изводи за това, какви нагласи трябва да са задействали това поведение (Chaiken & Baldwin, 1981).

Ефектът на самовъзприятието може да се прилага и когато нагласите и поведението са несъответстващи или когато се желае промяна в поведението.

В съдържателен контекст теорията за Аз-перцепцията е малко противоречива. От обща култура се приема, че личността и нагласите на даден човек управляват действията му. Теорията обаче отчита, че това не винаги е така, като илюстрира, че „ние сме това, което правим.“ Човек интерпретира собствените си действия по начин, по който интерпретира действията на другите, а неговите действия често са социално повлияни; те не са продукт на свободната му воля.

Крайъгълното положение на теорията – ние научаваме какво мислим чрез наблюдението на това, което правим – не оставя място за мотивационните фактори, съставляващи основата на процеса на отслабване на когнитивния дисонанс. Основният пункт на разминаване между двете концепции е проблемът за първоначалната нагласа за дадено поведение. Тя е известна за осъществяващия поведението, но е неизвестна за наблюдаващия това поведение. Според модела на дисонанса събитията се разгръщат в следния ред: първоначално отношение към съответния обект (човек или задача) – предприемане на постъпка – възникване на ново отношение, съответстващо на постъпката, но отличаващо се от първоначалното. В модела на Аз-перцепцията се взимат предвид само постъпката и отношението, сформирани от основата на тази постъпка.

Въпреки тези недостатъци теорията на Bem има своите предимства – предоставя прост модел за Аз-перцепцията, който е важен механизъм за разбиране на начина за възприемане от хората на убежденията им. Отделно, простотата и липсата на сложни понятия по отношение на мисловния процес загатва за наличие на когнитивен скъперник, което днес е основна част от социалното познание.

Литература

1. Арънсън, Е. (2009). Човекът – „социално животно“. Издателство „Дамян Яков“, С. 2009.
2. Проданов, М. (2014). Психология на убеждаването и влиянията, УИ „Паисий Хилендарски“, 2014.

3. Соломон, М. (2011). Потребителското поведение. Изд. „Изток – Запад“, С., 2011.

4. Терзиева, А., 2011. Когнитивен дисонанс: как да го разпознаем и преодолеем? Hera.bg <https://www.hera.bg/s.php?n=5195>

5. Bem, D. J. (1967). Self-perception: The dependent variable of human performance. *Organizational Behavior and Human Performance*, Vol. 2, Issue 2, pp. 105-121, May 1967.

6. Bem, D. J. (1972). Self-perception theory. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental psychology*. Vol. 6, pp. 1-62. San Diego, CA: Academic Press, 1972.

7. Chaiken, S., & M. Baldwin (1981). Affective-cognitive consistency and the effect of salient behavioral information on the self-perception of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, № 41(1), pp.1-12, 1981.

8. Crandall, C., P. Silvia, A. N'Gbala, J. Tsang, & K. Dawson, (2007). Balance theory, unit relations, and attribution: The underlying integrity of Heider's theory. *Review of General Psychology*, 11, pp. 12-30., 2007.

9. Deci, E., & R. Ryan (1991). A motivational approach to self: Integration in personality. In R. Dienstbier (Ed.), *Nebraska symposium on motivation: Vol. 38, Perspectives on motivation* (pp. 237-288). Lincoln: University of Nebraska Press.

10. Eagly, A. H. & S. Chaiken (1995). *The psychology of attitudes*. New York: Harcourt, Brace & Janovich, 1995.

11. Festinger, L. & J. Carlsmith, (1959). Cognitive Consequences of forced compliance. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 58, pp. 203 – 210, 1959.

12. Festinger, L. (1962). Cognitive dissonance. *Scientific American*, Oct; 207:93-102., 1962.

13. Griffin, E., A. Ledbetter & G. Sparks (2014). *A First Look at Communication Theory*. Publisher: McGraw-Hill Education; 9 edition, New York, 2014.

14. Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: John Wiley & Sons, p. 297, 1958.

15. Hovland, C. & S. Muzafer (1980). *Social judgment: Assimilation and contrast effects in communication and attitude change*. Publisher: Westport, Conn.: Greenwood Press, Vol. 4, 1980.

16. Insko, C., S. Worchel, E. Songer, S. Arnold (1973). Effort, objective self-awareness, choice, and dissonance. *Journal of Personality and Social Psychology*, Nov; 28(2):262-9., 1973.

17. Knox, R. E. & J. A. Inkster (1968). Postdecision dissonance at post time. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 8 (4, Pt.1), 319–323, 1968.
18. Lepper, M., D. Greene & R. Nisbett (1973). Undermining children's intrinsic interest with extrinsic reward: A test of the "overjustification" hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 28, pp. 129-137, 1973.
19. Meyers-Levy, J. & B. Sternthal (1993). A Two-Factor Explanation of Assimilation and Contrast Effects. *Journal of Marketing Research*, Vol. 30, pp. 359–368, 1993.
20. Moore, M. (1978). An international application of Heider's balance theory. *European Journal of Social Psychology*, Volume 8, Issue 3, Pages 401-405, July/September 1978.
21. Parsons, S., A. Kruijt, and E. Fox (2016). A Cognitive Model of Psychological Resilience. *Journal of Experimental Psychopathology*, Volume 7, Issue 3, pp. 296-310, (2016).
22. Ross, L. & R. E. Nisbett (2011). *The Person and the Situation: Perspectives of Social Psychology*. Published by Pinter & Martin Ltd., London, 2011.
23. Schwartz, N. (2000). Social judgment and attitudes: warmer, more social, and less conscious. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30 (2), pp. 152–154, 2000.
24. Solomon, M., G. Bamossy, S. Askegaard & M. K. Hogg (2006). *Consumer behavior. A European Perspective*. Third edition published by Prentice Hall, 2006.
25. Traylor, M. B. (1981). Product involvement and brand commitment. *Journal of Advertising Research*, Vol. 21(6), pp. 51–56, 1981.
26. Täube, V. (2018). Cartwright/Harary (1956): Structural Balance: A Generalization of Heider's Theory. *Schlüsselwerke der Netzwerkforschung*, pp. 101-104, 2018.
27. Yee, N., & J. Bailenson (2007). The Proteus effect: The effect of transformed selfrepresentation on behavior. *Human communication research*, Vol. 33(3), pp. 271-290, 2007.
28. Zajonc, R. B. (1960). The Concepts of Balance, Congruity, and Dissonance. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 24, No. 2, Special Issue: Attitude Change, pp. 280-296, Published By: Oxford University Press, 1960.
29. Zajonc, R. B. (1968). Attitudinal effects of mere exposure. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 9 (2), pp. 1–27, 1968.
30. Zimbardo, P. G. & M. R. Leippe (1991). *The Psychology of Attitude Change and Social Influence*. Publisher: McGraw-Hill, 1991.
31. Wyer, R. S. & D. H. Gruenfeld (1995). Information processing in social contexts: Implications for social memory and judgment. In: *Advances in experimental social psychology*, Vol. 27 pp. 49–91. Academic Press. 1995.

Соня Стефанова
 Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
 Бургас
sonia_st@ymail.com

ФРИДРИХ ФОН ХАЙЕК И КРИТИКАТА НА СОЦИАЛНО ОБРАЗУВАЩИЯ РАЦИОНАЛИЗЪМ

Николай Александров

FRIEDRICH VON HAYEK AND THE CRITIQUE OF SOCIALLY FORMING RATIONALISM

Nikolai Alexandrov

ABSTRACT: *The article is dedicated to the socio-philosophical legacy of Friedrich von Hayek, one of the founders of neoliberalism and a representative of the Austrian School of Economics. In this regard, this text is an attempt to rethink Hayek's work in three main aspects: as an initiator of the return of liberalism to its ideological foundations from the Enlightenment, as an ideologue of neoliberalism and as a consistent critic of Keynesian capitalism and socialism. Here are some weaknesses in his teaching, both in terms of capitalism and in terms of social liberalism and socialism*

Key words: spontaneous order, neoliberalism, freedom, rationalism, Keynesian capitalism, socialism, market economy

Фридрих фон Хайек е представител на Австрийската икономическа школа, въпреки че изследователите често го причисляват ту към Лондонската, ту към Чикагската школа, в които преподава през различните периоди от своята дейност. Онтологична основа на неговото учение е икономиката, макар че разработките му в тази област днес представляват повече интерес за политологията и социалната философия, отколкото за академичната икономика. Ключов момент в неговата биография е запознаването му в края на 30-те години на XX в. с трудовете на Карл Попър, след което насочва своето внимание към методологията на социалните науки, правото и проблемите на свободата, защитата на демокрацията и свободния пазар от разпространението на колективизма. В тази връзка трябва да подчертаем, че отношението на Хайек към опасностите на колективистичното централизирано планиране, което той отъждествява със социализма и макроикономическия модел на Джон Мейнард Кейнс и Уилям Хенри Бевъридж (Хайек 2004), не се появява в готов вид, а се развива като концепция в процеса на анализа на демокрацията, капитализма и пазарната икономика, на което се дължат и някои противоречия в неговата теория.

Фридрих фон Хайек подхожда към проблематиката на либерализма от позицията на идеята, че либералната идеология се нуждае от възраждане, тъй като е изгубила своята изначална идентичност в процеса на утвърждаване на кейнсианския социално-икономически модел. В тази връзка първата задължителна крачка е завръщането на либералната доктрина към базовите положения в ученията на Дейвид Хюм, Адам Смит и Дейвид Рикардо. Тези мислители стигат до заключението, че институциите представляват по себе си резултат на човешкото действие, а не на човешкия замисъл, което, според Хайек, е позволило на въпросните мислители да прозрат по какъв начин институциите, моралът и правото се развиват в процеса на кумулативния ръст и как в хода на същия този процес човешкият разум се развива и добива способности за успешно действие. Затова Хайек подчертава, че именно тази традиция е действителната либерална традиция, която явно се отличава от картезианския идеализъм с неговата представа за независимо съществуващия човешки разум, който е измислил институтите на властта и морала.

В намеренията на Хайек не влиза задачата да оспорва факта, че критичното използване на разума ускорява развитието на европейската

цивилизация. Той просто иска да обърне внимание на предупреждението на френския философ Шарл дьо Монтескьо, че разумът също се нуждае от граници. В очите на Хайек социално образуващият рационализъм е заблуда и преувеличение на един характерен елемент от европейската традиция, независимо че в нея влизат такива известни представители на философската мисъл като Платон, Декарт, Хобс, Русо, Хегел и Маркс. Без съмнение, тя е важна философска традиция на западната философска мисъл, но в никакъв случай не е единствена. Паралелно на нея винаги е съществувала една по-различна традиция, върху основите на която израства либерализмът. Към тази традиция Хайек отнася автори като Аристотел, Цицерон и Тома Аквински, а от съвременните философи посочва Карл Попър, считан за основател на критическия рационализъм.

По начина, по който Фридрих Хайек трактува историята на либерализма, се проявява неговият стремеж да докаже, че ако концептуалното ядро на либералната идеология остане нереализирано, това неизбежно ще се отрази върху нейната идентичност. В подобна ситуация либерализмът или ще се трансформира в нещо принципно различно, или просто ще изчезне като доктрина. Тази трактовка също така може да се разглежда и като опит на Хайек да открие историческа легитимация на либералното учение. Подобно на другите представители на Австрийската школа, Хайек също се придържа към убеждението, че за да се изчисти либерализмът от вредоносните натрупвания, е необходимо позоваване на неговите първооснови

Така в процеса на търсенето на историческите първооснови, австрийският философ разработва нови базови понятия, които впоследствие се превръщат в идеологически принципи на неолиберализма. Така редом с концепцията за свободата и естествените права, суверенитета и разделението на властите, равенството и справедливостта – Фридрих фон Хайек въвежда *теорията за спонтанния ред*, която се превръща в обновен подход при анализа на съотношението между либерализма и демокрацията. При този подход най-важното е да се определят централните идеи на либералната доктрина и да се открият онези аксиоми, въз основа на които се извеждат всички либерални постулати. В тази ситуация в задачите на либерализма влиза не толкова защитата на *laissez faire*, колкото защитата на правото на критическа оценка на функциите и границите

на държавната намеса, предназначението на която е не само увеличаването на общественото благо, но и защитата от общественото зло. Заедно с това Хайек противопоставя теорията на спонтанния ред и срещу кейнсианския икономически модел, и срещу социалистическото планиране, защитавайки убеждението, че както социалният живот, така и икономиката в гражданското общество се формира въз основа на свободните дейности на неговите членове. „Хайек счита, че съвременното общество е мрежа от свободно взаимодействащи индивиди, съответстваща на „спонтанния ред”, която не се характеризира с наличието на общи цели и по тази причина планирането не е в състояние да координира успешно индивидуалните действия на членовете на гражданското общество (Остроумов 2013:83)“.

В своето либерално учение Хайек въвежда един нов аспект на свободата, която освен класическите определения („позитивна” и „негативна” свобода), трябва да се разглежда и като *възможност за възникване на нещо, което не е било планирано*. В тази връзка Хайек използва *непредсказуемостта на резултата*, до който могат да доведат личните действия на участниците в процеса, вземайки под внимание и принципа на равенството пред закона, за да очертае общите страни на традиционния либерализъм и демократичното движение и заедно с това да въведе разграничителна линия между либерализма и демокрацията в съвременните западни общества. Ученият не приема тезата, че техните цели съвпадат и не споделя мнението, че демокрацията е изместила либерализма във философско и политическо отношение. Защото ако либерализмът се придържа към убеждението, че пълномощията на държавата трябва да бъдат максимално ограничени, то демократичната теория, съгласно концепцията на Хайек, провъзгласява, че единствено ограничение може да бъде само *принципът на мнозинството*. Анализирайки този проблем в книгата „Конституция на свободата”, философът заявява следното: „Либерализмът е доктрина за това какъв трябва да бъде законът, а демокрацията е доктрина за способа на определяне на онова, което трябва да бъде закон (Хайек 2018: 48)“. Според Хайек, либерализмът споделя принципите на демокрацията дотолкова, доколкото се съгласява с тезата за управление на мнозинството като метод за вземане на решения. Но основният недостатък на демократичната теория е в това,

че тя е разработена да се прилага върху някакво *идеално еднородно общество*, което в същината си е утопична представа. „В силата на тази особеност, демокрацията не се явява крайна и абсолютна ценност и за нея трябва да се съди по резултатите. Вероятно, тя представлява най-добър метод за постигане на конкретни цели, но сама по себе си не се явява цел (Хайек 2018: 93)“.

Хайек заема критична позиция по отношение на онази разновидност на демократичната риторика, внасяща объркване в политическата философия със своите заявления за това, че проблемът за най-добрия политически ред трябва да бъде решен от теорията за демокрацията. Това довежда до размиване на границите и до сливане на двете концепции, в резултат на което демокрацията се превръща в *неопределено и разтегливо понятие*. Хайек не може да се съгласи с доминиращото гледище, че политическият философ трябва да се ориентира спрямо мнението на мнозинството, а неговата роля се свежда до ролята на чиновник, изпълняващ волята на мнозинството. Той призовава към автономност и независимост на политическата философия, защитавайки идеята, че нейната задача се състои в демонстрацията на възможностите и последствията на общото действие и в разработването на такива ориентири на политиката, за които мнозинството все още няма ясни представи. Казано по-просто, либералната политическа философия, според Хайек, това е изкуството да се прави възможно онова, което иначе изглежда политически невъзможно.

Теорията за спонтанния ред на Фридрих фон Хайек обръща особено внимание на функционалната специфика на пазарната икономика, която възниква и се развива в резултат на взаимодействието на хората, участващи по един или друг начин в търговско-икономическите процеси в обществото. Но това далеч не може да се приеме като свидетелство за целенасочено влияние върху формирането и развитието на пазарното общество. По тази причина Хайек се придържа към убеждението, че пазарната икономика се развива по своя вътрешна логика, която се обуславя от това, че при нейното формиране хората се ръководят от практически знания, въплътени в различни норми и обичаи. В преобладаващия си вид това е *неосъзнато знание* и по тази причина не може да бъде формализирано и взето за основа на икономическата политика.

Според Хайек, самият характер на знанията, върху които се базира еволюцията на пазарния ред, изключва каквато и да е възможност за намеса в пазарния механизъм, без той да бъде частично или напълно увреден, тъй като това е система с много фино балансирана настройка. По мнението на учения, пазарният ред принципно се отличава от природните и технологичните обекти и системи, знанията за които във вид на конкретни формули и графики лесно се поддават на формализация. Но тук Хайек съзнателно пропуска факта, че в някоя западна страна капитализмът не се развива отделно и напълно независимо от държавата, каквато идея като червена нишка преминава през цялото му учение. И в тази връзка прави впечатление, че неговата трактовка на капитализма, подобно на тази на Лудвиг фон Мизес, в редица отношения представлява идеалистична визия, тъй като съзнателно или не е откъсната от историческата действителност на XIX и XX в., от проблемите на големите социални контрасти, класовата борба и класовите противоречия. Това дава основание на някои съвременни изследователи да квалифицират неговото учение като „пазарна утопия“

Фридрих Хайек счита, че водеща роля във формирането и разширяването на практическите знания за стопанството принадлежи най-вече на механизма на пазара, който чрез системата от цени, търсене, предлагане и рекламата системно предоставя информация за това как и какво се произвежда, купува и продава. По този начин се осигурява координация на действията на субектите, които вземат участие в пазарните процеси. Осъзнавайки този факт, Хайек определя пазара като *своеобразен информационен механизъм*, осигуряващ получаване на не фрагментарни, а на системни знания за икономическия живот, без които е невъзможна ефективна стопанска дейност. В тази връзка австрийският мислител полемизира с другите представители на Австрийската школа, които се придържат към убеждението, че пазарът е социален механизъм, който разпределя ограничените обеми от ресурси в съответствие с обема, структурата и потребностите на купувачите.

Особено място в неoliberalното учение на Хайек заемат книгите „Интелектуалците и социализма“ (Хайек 2005), „Пътят към робството“ (Хайек 2004) и „Пагубната самонадеяност“ (Хайек 1992), в които ученият доразвива своите възгледи по въпросите за държавата и

либерализма, плановата икономика и свободния пазар, социализма и тоталитаризма. Базово положение в критиката на социализма на Хайек е, че тази идеология не е нищо повече от манипулативна доктрина на група недобросъвестни интелектуалци. Но подобно на Лудвиг Мизес, Хайек също *избягва да разглежда историческите предпоставки за възникването на социализма*. По тази причина техният анализ на социализма е твърде субективен и тенденциозен, при което се акцентира върху слабите места на тази доктрина, а положителните се споменават бегло или никак. В силата на тази особеност, Хайек фокусира своята критика върху идеята за манипулативния характер на социалистическата идеология, наблюдайки върху отрицателните страни на колективизма и централизираната икономика. В този аспект, методологическа основа на неговите разработки е теорията за *непълнотата на информацията*, съгласно която централно управляемата социалистическа икономика е или неработоспособна, или значително отстъпва на свободната пазарна икономика. В тази връзка Хайек защитава тезата, че във всяко общество, основано върху разделението на труда, произтича и своеобразно разделение на информацията, което ученият определя като *разсъсредоточено знание*. Получаването на тази информация е затруднено както заради „случайния“ характер на икономическата дейност, така и заради несъгласуваността на интересите на нейните участници. По тази причина плановикът няма да бъде в състояние да опише в цяло плановата икономика. И ако в тази връзка на плановика биха предоставили пълномощия, осигуряващи необходимия за централното планиране обем от знания – в такава ситуация централизираната власт би оказала съществено влияние в посока на тоталитаризъм. При това Хайек не оспорва високите морални цели на някои социалисти, но твърди, че предлаганият от тях модел на държавна намеса е опасен както за индивидуалната, така и за икономическата свобода.

Разглеждайки проблемите на тоталитарната държава, в книгата „Пътят към робството“ Хайек защитава доста спорната теза, че фашизмът в Италия и националсоциализмът в Германия се явяват не реакционна форма на капитализма, а по-висока еволюционна форма на социализма. „Също доста преди нацистите, германските и италианските социалисти използват техниките, които по-късно нацистите и

фашистите усъвършенстваха и ефективно приложиха. Идеята да се създаде политическа партия, която да обхваща всички дейности на отделния човек от люлката до гроба, която претендира да определя неговите възгледи за всичко, бе реализирана на практика за пръв път от социалистите (Хайек 2004: 45)”. Подобно на Лудвиг Мизес във „Всесилната държава“ (Мизес 2016), Фридрих Хайек също слага знак за равенство между социализъм и фашизъм. Но целта на книгата „Пътят към робството“, по думите на Хайек, е да промени стремежите на болшинството, насочени срещу либерализма, чрез посочване на недостатъците на социализма. И тук основният аргумент на Хайек е, че всички видове социализъм, колективизъм и планова икономика противоречат на принципите на правовата държава и личното право.

По-късно Хайек развива тази теория, добавяйки към нея тезата, че дори и да не поставя свободната икономика под въпрос, в перспектива всяка форма на държавен интервенционизъм ще доведе до рязко ограничаване на свободата. По този начин ученият аргументира необходимостта от свобода във вид на демокрация и вътрешна свобода като отсъствие на ограничения на собствените цели, заявявайки, че свободата от страха по социалната несигурност има твърде малко общи неща с личната свобода и дори се намира в конфликт с нея. Именно по тази причина Хайек защитава убеждението, че борбата между пазарното стопанство и социализма в една или друга степен не е нищо друго, освен борба за оцеляване. По негови думи, победата на социалистическия морал би довело до унищожаване на по-голямата част от човечеството и до голямо обедняване на оцелялата маса от хора.

Анализирайки природата на тоталитаризма, Фридрих Хайек стига до заключението, че този феномен е резултат от опита за подмяна на представата за историята като *непреднамерен продукт на стихийната еволюция* със свършено различна концепция. Съгласно тази концепция, историята представлява осъзнат продукт в рамките на един сценарий, в който разумът отначало си изяснява кое е благо, а сетне организира отношенията между хората по такъв начин, че да се постигне въпросното благо, след което принуждава историята да спре. Така в учението на Хайек историята на социалната философия е представена във вид на конфликт, при който от едната

страна стои индивидуализмът на номократичната¹ концепция, съгласно която законът утвърждава средствата, но не и целите на индивидуалните действия, а от другата страна е телеологичната концепция на колективизма, чийто продукт са тоталитарните режими, т. е. политическите организации, защитаващи идеята за общото благо.

Пишейки по въпросите на тоталитаризма, Хайек неведнъж подчертава, че в тази категория попадат не само социализмът и колективизмът. Така в „Пътят към робството“ ученият издига тезата, че фашизмът и нацизмът далеч не представляват реакция срещу социализма, а са преди всичко проява на тоталитаризъм. И това, което обединява нацизма и социализма, е тяхното враждебно отношение към либерализма, най-вече по отношение на гледището, че гражданските и политическите свободи са неразривно свързани с икономическите.

В интерпретацията на Хайек тоталитаризмът не е нито „трагична закономерност“, „нито лоша случайност“ в развитието на западната цивилизация, а представлява тревожен сигнал за началото на патологични процеси в недрата на обществения разум. Това са процеси, които влизат в противоречие не само с устоите на либералната доктрина, а изобщо с традициите на Просвещението и Новото време, в основата на които стои свободата и правото на самоопределяне. Ужасите на тоталитаризма по никакъв начин не трябва да се приемат за закономерен епилог на либералната традиция и Хайек счита, че историята може да помогне на човечеството да избегне много опасности.

Именно по тази причина „Пътят към робството“ започва с разобличаването на идеята, че плановото развитие е по-добро от стихийното развитие, в съчетание с убеждението, че прогресът изисква радикално преустройство на обществото на принципно нови начала. Така според Хайек започва потъпкването на свободата, и единствено демокрацията е преграда за този процес. Затова австрийският учен не вижда по-абсурдно занимание от борбата на социалистите за свобода, защото не остава и следа от нея след тяхната политическа победа. „Много социалисти са жертва на трагичната илюзия, че като лишават частните лица от силата, която те притежават в една индивидуалистична

система, и пренасочват тази сила към обществото, ще отменят властта. Това, което са недогледали, е обстоятелството, че чрез концентриране на сила и власт, употребени за обслужване на един-единствен план, властта не само се преобразува, но нараства до безкрайност (Хайек 2004: 42)“.

Първата крачка към робството, според Хайек, е представата, че гражданските и икономическите постижения на либерализма могат да бъдат съхранени в една по-различна институционална-икономическа система. Разсъждавайки върху този проблем, Хайек оприличава тоталитаризма с античната тирания. И в двата случая тези режими се стремят да ускорят процеса за приемане на решения и за постигане на други социални цели за сметка на разширяването на механизма за принуждаване. Недоверието към либералните традиции в определена степен благоприятства за *некритичното пренасяне в обществените науки на методи и интелектуални навици, изработени в техническите и естествените науки*, в които стои стремежът да се прилагат присъщите за тези научни области идеали за организация в сферата на социалното знание.

Хайек счита, че културните корени на колективизма и тоталитаризма трябва да се търсят не само в спецификата на немската история и заложените в нея „демонични сили“, но и в глобалните особености на самата епоха. В духа на това прозрение, ученият се позовава на факта, че редом с нацистка Германия се развива и комунистическият Съветски съюз. Сходството между тези две системи е сериозен повод да се търси източникът на въпросния феномен в онези културни сили, чието влияние излиза извън рамките на националните култури. Но това далеч не означава, че комунизмът и фашизмът са едно също явление. По думите на Хайек, фашизмът е онзи стадий, който настъпва тогава, когато комунизмът докаже своята илюзорност. Заедно с това, австрийският мислител отбелязва, че общото присъщо свойство на тези две системи е тяхното *абсолютно доверие* към колективистичното икономическо планиране. И нацизмът, и социализмът вярва в необходимостта от съзнателното организиране на производителните сили на обществото, с цел реализиране на определени социално-политически задачи.

¹ Номократизмът е либерална теория на правото, съгласно която социално-политическите процеси трябва да

бъдат регулирани от ясно определени правови нормативи, с минимално наличие на други фактори: политически, религиозни и екзистенциални. (б. а.)

Съгласно учението на Хайек, социалистическият идеал е опасна илюзия, която при всеки опит за практическо прилагане отвежда както конкретното общество, така и човечеството като цяло в посока на несвободата. Затова мислителят приема за водеща цел на своето учение разобличаването на лъжливата връзка между социализма и свободата. Така според него, обещанието за свобода е едно от най-силните оръжия на социалистическата пропаганда, внушаваща увереността, че социализмът ще донесе всеобщо освобождение. И точно това обещание за свобода не позволява да се видят ясно непримиримите противоречия между фундаменталните принципи на социализма и либерализма. В тази връзка Хайек пише следното: „Опитвайки се да намалят всички съмнения и подозрения, и да впрегнат за своята кауза най-силния от всички политически мотиви – копнежът за свобода – социалистите започнаха да обещават някаква „нова свобода“. Социализмът щял да донесе „икономическа свобода“, без която политическата свобода „не си заслужава“ (Хайек 2004: 50).

Анализирайки този проблем, Фридрих Хайек се придържа към убеждението, че основният вид свобода е икономическата свобода, лежаща в основата на всички останали свободи. В силата на това положение, свободата на предприемачеството представлява по себе си безусловна ценност и по тази причина хората трябва да бъдат готови на жертви заради опазването на тази свобода. Но главният аргумент на Хайек в полза на икономическата свобода се заключава в това, че обществото е длъжно винаги да оставя шанс за подобни насоки на развитие, които невинаги могат да бъдат планирани. Защото именно непредсказуемата на западното общество му позволява да се справя успешно с възникващите в процеса на развитие задачи.

За Хайек демокрацията не е просто строй, а особено състояние на обществото. При това той защитава гледището, че истинска и дълготрайна демокрация може да има само при капитализма и само при наличие на частна собственост и свободна, честна конкуренция. Ако тези условия отсъстват и ако колективизмът е взел надмощие – за никаква демокрация не може да става дума. По негови думи, демокрацията преди всичко трябва да бъде инструмент за опазване на основните либерални принципи, а не оръдие в ръцете на мнозинството. Защото именно мнозинството, според

Хайек, може да навреди много повече на икономическата свобода, отколкото най-лошата диктатура.

Фридрих Хайек обръща внимание на факта, че в исторически план се променят не само социалните условия, но и самото тълкуване на понятието свобода, която все повече се превръща в спекулативно понятие. И ако за класиците на либерализма свободата означава преди всичко независимост на човека от произвола на други хора, то социалистите вече говорят за свобода в рамките на едно идеално общество, което те обещават да построят. Срещу това Хайек издига аргумента, че човекът никога и никъде не е бил господар на съдбата си и по тази причина е невъзможно да се изгради идеално общество. Действителната цел на социализма, според Хайек, е равното разпределение на богатствата, което е възможно само при достигане на равни условия на тяхното придобиване от всички членове на обществото. Но тази цел е утопия, тъй като хората са различни не само от гледна точка на общественно-историческите обстоятелства, а и заради различните природни заложби на отделните индивиди.

Най-голямата опасност, която австрийският учен вижда в социализма, е *извращаването на класическото разбиране за социална свобода*. В тази връзка Хайек неведнъж подчертава факта, че теоретиците на социализма и комунизма обещават на хората щастлив живот, който обаче е невъзможен в условия на ограничена индивидуална свобода. „Демокрацията разширява сферата на влияние на индивидуалната свобода. Тя придава на всеки човек възможно най-голяма цена, докато социализмът прави от всекиго прост изпълнител, обикновена бройка. Демокрацията и социализмът нямат нищо общо, освен една дума – равенство. Но забележете разликата: докато демокрацията търси равенството на свободата, социализмът се стреми към равенство в ограниченията и робията (Хайек 2004: 50)“.

Според Фридрих Хайек, демокрацията е немислима без тези три фундаментални положения:

- свободното движение на хора, стоки и капитали,
- свободното мислене.
- свободното изказване.

Австрийският мислител смята, че само в такива условия личността може да съхрани своята индивидуалност. Сериозна заплаха за тези права са стремежите на различни политически сили да осигурят привилегировано положение

на определени социални групи. Гарантираното равнище на благосъстояние на едни групи и дискриминацията на други е онова положение, което трудно може да се определи като свобода. Но тук прави впечатление, че Хайек предпочита да не обсъжда факта, че именно в реалното капиталистическо общество съществува въпросното привилегировано положение на едни лица в сравнение с други, макар и това да не е утвърдено с някакъв конкретен закон.

Бидейки професионален психолог, Фридрих Хайек отбелязва една характерна особеност, съгласно която хората по-лесно се примиряват със съдбата си, ако не могат да открият някой, който е персонално отговорен за техните беди. Именно това, по думите на Хайек, не отчита държавата на плановата икономика. Тя поема на плещите си прекалено голяма отговорност, защото заедно с ръководните лица тази държава винаги ще бъде обект на ненавист от страна на своите поданици. Всеобщото недоволство за своята участ неизбежно нараства в процеса на осъзнаването, че тя е предрешена от някого. Поемайки по пътя на плановата икономика и интервенционализма, правителството не може да снесе от себе си отговорността за съдбата и социалното положение на всеки гражданин. Още повече че в плановото общество всички приемат, че живеят по-добре или по-зле в сравнение с други не заради непредвидени и никому неподвластни обстоятелства, а защото така бива наложено от управляващия орган. По тази причина старанието за подобряване на своето положение ще се свежда не към предвиждането и подготовката към определени обстоятелства, а в опитите за получаване на благоразположението на властимащите.

Катаклизмите в световния икономически климат, започнали през 2008 г., закономерно породиха необходимостта от нов прочит на социално-философското наследство на Фридрих Хайек на базата на натрупания опит в сферата на пазарната икономика и чрез един обективно-исторически подход, твърде различен от политическата еуфория на 90-те години, когато неолибералната доктрина се представяше в пресилено оптимистична светлина. В този ракурс учението на Хайек вече не изглежда толкова убедително нито по отношение на неговата критика на кейнсианския капитализъм и социализма, нито в обосновката на тази критика. Нещо повече. Зад опитите въпросната обосновка да се изведе от необходимостта за

завръщане на либерализма към неговите първооснови от епохата на Просвещението, изследователите все по-често разпознават пропагандно-идеологическия характер на социално-философските разработки на Фридрих Хайек, които той се опитва да представи като „чиста наука”. Към подобно заключение навеждат и някои противоречиви твърдения на Хайек относно социално-икономическата природа на капитализма. Така в по-ранните съчинения той се опитва да се разграничи от това понятие, използвайки изрази като „свободно общество” и „пазарно общество”, а в по-късните го защитава, внушавайки представата, че демократичните общности нямат друга алтернатива освен капитализма. Това показва, че той невинаги е подкрепял въпросната обществено-политическа формация и най-вероятно е променил своите възгледи под влияние на субективни фактори. Тази и редица други подобни особености ни навеждат на заключението, че ако не цялото социално-философско наследство на бащите на неолиберализма, то поне онази част от него, възникнала през 40-те и 50-години на XX в. и наситена с остри критики срещу кейнсианския капитализъм, възниква по внушение на крупните собственици на Запад, загрижени от нарастването на популярността на социал-демократическите идеи след Първата и Втората световна война. Това се доказва и от нелогичното отрицание на кейнсианския макроикономически модел в условията на икономическата криза през 70-те години на XX в., когато консерваторите и монетаристите провокират замяната на социалния либерализъм с настоящия тип неолиберален капитализъм, отличаващ се с нисък контрол от страна на държавата, което доведе до редица негативи, както в рамките на отделните нации, така и в планетарен мащаб. В тази връзка е лъжа твърдението, че заменяйки социалния либерализъм, неолиберализмът веднага е дал положителни резултати. В действителност обаче първият неолиберален опит в Европа завършва с икономическа криза и широко обществено недоволство, в резултат на което правителството на Маргарет Тачър подава оставка.

Противоречията и слабите места в социално-философското наследство на бащите на неолиберализма са твърде много, за да бъдат подробно анализирани в една научна статия. Но тук не можем да не споменем една такава особеност на неолибералната доктрина, каквото е *разглеждането на капитализма извън контекста на историята*, което е присъщо

както за Хайек и Мизес, така и за редица други неолиберални мислители. Точно тази особеност придава на техните учения вид на „пазарни утопии”, описващи и защитаващи един самоцелен капитализъм, който изглежда неподвластен на динамиката на историята и социалните процеси в нея, водещи до различни качествени и количествени промени. Практическият резултат от този подход е радикализацията на капитализма и нарастването на социалните контрасти през последните три десетилетия. Съвременните социално-икономически условия изискват завръщане към макроикономическия модел на Джон Мейнард Кейнс и барон Уилям Хенри Бевъридж, известен още като социален либерализъм.

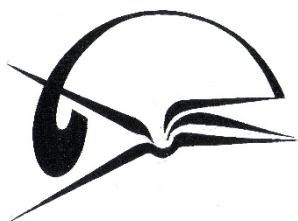
Литература

1. Мизес, Л. 2016: Мизес, Л. Всесилната държава. Възходът на тоталната държава и тоталната война.София// Mizes, L. 2016: Mizes, L. Vsesilnata darzhava. Vazhodat na totalnata darzhava i totalnata vojna.Sofiya.
2. Остроумов, С. В. 2013: Остроумов, С. В. История идей гражданского общества в

англо-американской либеральной традиции. Монреаль. // Ostroumov, S. V. 2013: Ostroumov, S. V. Istoriya idey grazhdanskogo obshchestva v anglo-amerikanskoj liberalnoy traditsii. Monrealy.

3. Хайек, Ф. 2005: Хайек, Ф. Интеллектуалците и социализма”. София.// Hayek, F. 2005: Hayek, F. Intelektualtsite i sotsializma”. Sofiya
4. Хайек, Ф. 2018: Хайек, Ф. Конституция свободи. Москва. // Hayek, F. 2018: Hayek, F. Konstitutsiya svoboday. Moskva.
5. Хайек, Ф. 2004: Хайек, Ф. Пътят към робството. София. // Hayek, F. 2004: Hayek, F. Patyat kam robstvoto. Sofiya.
6. Хайек, Ф. 1992: Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Москва.// Hayek, F. 1992: Hayek, F. Pagubnaya samonadeyannosty. Moskva.

Nikolai Alexandrov
University
Department
algeon@abv.bg

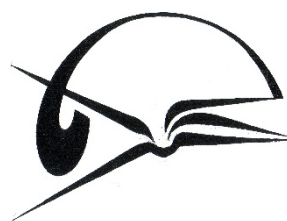

УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов

Издателство
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290

MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov

House Press
Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290